

ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ ತರಂಗ-೨

ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸ ವಿರಚಿತ

ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುನ್ತಲಂ

(ಸಂಗ್ರಹ)

ಪಿ. ಜಿ. ಶ್ರೀನಿವಾಸಯ್ಯ

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ದ್ವಿ ತರಗತಿಗಳಿಗೆ
ನಿಯಮಿತವಾಗಿರುವ ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕ

ಮಹಾಕವಿಕಾಲಿದಾಸವಿರಚಿತಂ

ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುನ್ತಲಮ್

(ಸಂಗ್ರಹಃ)

1986

ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯರಂಗ-೮

ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸ ವಿರಚಿತ
ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುನ್ತಲಂ
(ಸಂಗ್ರಹ)

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಡಿಗ್ರಿ ತರಗತಿಗಳಿಗೆ
ನಿಯಮಿತವಾಗಿರುವ ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕ

ಮಹಾಕವಿಕಾಲಿದಾಸವಿರಚಿತಂ
ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುನ್ತಲಮ್
(ಸಂಗ್ರಹಃ)

1986

Abhijñānaśākuntalam, Edited by the committee, Published by the
Director, Prasanga. University of Mysore, Mysore-6. Second edition 1986; Demy, Octavo pp-xvi+88+116
Price : Rs 12-00

ಮೊದಲ ಮುದ್ರಣ 1971

ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ 1986

ಜಿಲ್ಲೆ: ಹನ್ನೆರಡು ರೂಪಾಯಿ

ಪ್ರಕಾಶಕರು

ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು-6

ಮುದ್ರಕರು :

ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಮೈಸೂರು-6

ಮುನ್ನುಡಿ

ಒಂದು ಷಡ ಅನಧಿಯೊಳಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಕ್ಕೆ ದೊರಕುವ ಕಾಲಾವಕಾಶದಲ್ಲಿ ಪಾಠಮಾಡಿಮುಗಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ದೊಡ್ಡ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಕೊಡುವುದು ಅವಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಂದಾಗಿ, ಸರ್ವಾಂಗಸುಂದರವಾದ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲವನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವರ್ಣನೆಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯನ್ನೋ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿನರವನ್ನೋ ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಹಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಬಿಡಲಾಗಿದೆ; ಮೂಲವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲೂ ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಿಷಯವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ನೊದಲನೆಯ ಭಾಗದ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಓದುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಗವನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ನಾಟಕದಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಯೆಯನ್ನೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ. ನಾಟಕದ ಗಾತ್ರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ಇಳಿಸಿರುವ ಈ ಸಂಗ್ರಹ ಅದರ ಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನು ಕಡಿಮೆಮಾಡಿಲ್ಲವೆಂದು ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆ.

ಕವಿಕಾಲವಿಚಾರ, ನಾಟಕಕಥೆಯ ಚಕರ, ಕವಿಯ ಸಂವಿಧಾನಕಾಶಲ, ಪಾತ್ರ ಪರಿಚಯ-ನೊದಲಾದವುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪೀಠಿಕೆಯಿದೆ. ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ-ಪದ್ಯಗಳ ಅನ್ವಯಕ್ರಮವನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ; ಪದಶಃ ಅರ್ಥವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಮೂಲವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನಿಟ್ಟಾಗಿ ಅನುಸರಿಸುವ ಅನುವಾದವನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದ್ಯಕ್ಕೂ ಕೊಟ್ಟಿದೆ; ಹಲವೆಡೆ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದೆ; ಸಂದರ್ಭ, ಸಂವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂ ವಿನರಣೆ, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ; ಮುಖ್ಯವಾದ ವ್ಯಾಕರಣಾಂಶಗಳ ಕಡೆಗೆ ಗಮನಸೆಳೆಯಲಾಗಿದೆ; ನಾಟಕದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಗ್ರಹಿಸಲು ಸಹಾಯವನ್ನೊದಗಿಸಿದೆ.

ಸಮಯ, ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಾರ್ಯವು ಸಮಿತಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಾನವುಂಟುಮಾಡಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲವಾದರೂ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿರುವಂತೆ ಈ ಕಠ್ಮಪುಸ್ತಕವು ಸಂಪಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂಬ ವಿಶ್ವಾಸ ನಮಗಿದೆ. ಅದರ ಯಾವುದೇ ಪುಸ್ತಕವೂ ಆಧ್ಯಾಪಕನ ಕೆಲಸವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸಲಾರದು. ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಪಾಠಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಪುಸ್ತಕದ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಈ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಲು ಶ್ರಮವಹಿಸಿದ ಸಂಪಾದಕಸಮಿತಿಯ ಎಲ್ಲ ಸದಸ್ಯರಿಗೂ, ಅತ್ಯಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದವಾಗಿ ಅಚ್ಚುಹಾಕಿದ 'ಮೈಸೂರು ಪ್ರಿಂಟಿಂಗ್ ಎಂಡ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್'ನ ಶ್ರೀ ಜಿ.ಎಚ್. ರಾಮರಾಯರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ವಂದನೆಗಳು.

ಮೈಸೂರು
5-8-1971

ಡಾ|| ಜಿ. ಮರುಳಸಿದ್ದಯ್ಯ
ಅಧ್ಯಕ್ಷರು

ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಪಾದಕ ಸಮಿತಿ

ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ ಕುರಿತು

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪದವಿ ತರಗತಿಗಳಿಗೆ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕವನ್ನಾಗಿ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣ ಮಂಡಲಿಯು (Board of Studies in Sanskrit, Under Graduate) ನಿಗದಿಪಡಿಸಿತು. ಹಿಂದೆ 1971-72 ರಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಚ್ಚಕೋತ್ತರ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ದಿ|| ಡಾ. ಜಿ. ಮಹಸಿದ್ಧಯ್ಯ, ಎಂ.ಎ., ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಂಪಾಕ ಸಮಿತಿಯು ಕಾಳಿದಾಸನ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲವನ್ನು ವಿಸ್ತೃತವಾದ ಮುನ್ನಡಿ—ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೊಡನೆ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿತ್ತು. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಸಾರಾಂಗವು ಈ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದು, ಎಲ್ಲ ಪ್ರತಿಗಳೂ ಮಾಂಟವಾಗಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪುಸ್ತಕದ ಮರು ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಮಾಡಿಸು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು.

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಮುದ್ರಣಾಲಯವು ಈ ಮರು ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅದರ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೂ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರಿಗೂ ನಾವು ಕೃತಜ್ಞರಾಗಿದ್ದೇವೆ. ಪ್ರಸಾರಾಂಗದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಶ್ರೀ ಕೆ. ಟಿ. ವೀರಪ್ಪ ನವರು ಆಸ್ಥೆವಹಿಸಿ ಇದನು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ನಮ್ಮ ಕೃತಜ್ಞತೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೊದಲಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿ, ವಿದ್ವನ್ಮಾನ್ಯವಾಗಿ, ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಸಂಪಾದಕ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಮತ್ತು ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಮತ್ತು ಈ ಉತ್ತಮ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕವಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಂಡಳಿಗೆ ನಮ್ಮ ವಂದನೆಗಳು.

ಮೈಸೂರು
29-7-1986

ಎಚ್. ಪಿ. ಮಲ್ಲೇದೇವರು
ಅಧ್ಯಕ್ಷರು

ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಪಾದಕ ಸಮಿತಿ

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ
ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಸಂಪಾದಕ ಸಮಿತಿ

ಅಧ್ಯಕ್ಷರು

ಡಾ|| ಜಿ. ಮರುಳಸಿದ್ದಯ್ಯ, ಎಂ.ಎ., ಪಿಎಚ್.ಡಿ.

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು
ಸಂಶೋಧನ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು.

ಸದಸ್ಯರು

ಡಾ|| ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಎ., ಬಿ.ಟಿ., ಪಿಎಚ್.ಡಿ.

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು, ಕರ್ಣಾಟಕ ವಿಶ್ವ
ವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಧಾರವಾಡ.

ಶ್ರೀ ಬಿ. ಕೆ. ಶಿವರಾಮಯ್ಯ, ಎಂ.ಎ.

ರೀಡರ್, ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು.

ಶ್ರೀ ಎಸ್. ವಿ. ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾಘವಾಚಾರ್, ಎಂ.ಎ.

ರೀಡರ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು, ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು
ಮೈಸೂರು.

ಡಾ|| ಟಿ. ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಎ., ಪಿಎಚ್.ಡಿ.

ರೀಡರ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು, ಗವರ್ನಮೆಂಟ್ ಆರ್ಟ್ಸ್
ಅಂಡ್ ಸೈನ್ಸ್ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು.

ಶ್ರೀ ಎಂ. ಎಲ್. ಗೋಪಾಲರಾವ್, ಎಂ.ಎ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಾಪಕರು, ಶಾರದಾವಿಲಾಸ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು.

ಶ್ರೀ ಎಚ್. ಎಲ್. ಎನ್. ಭಾರತಿ, ಎಂ.ಎ.

ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನಾಲಯ, ಮೈಸೂರು.

ಪೀಠಿಕೆ

1. ಕಾಲ : ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಳಿದಾಸನು ವಿಕ್ರಮಶಕೆಯನ್ನು ಕ್ರಿ.ಪೂ. 57ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ದೊರೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕವಿರತ್ನವೆನಿಸಿದ್ದವನು.¹ ಪ್ರಾಯಃ ಐರೋಪ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ಅವರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಪ್ತವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯೇ ಕಾಳಿದಾಸನೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೂ ಕ್ರಿ.ಶ. 375ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಂದೆ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲಾನಂತರ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಒಂದು ರಾಜಧಾನಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ತಳೆದಿದ್ದನು. ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಶ್ವಘೋಷನ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮೇಲೆ ಆಗಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ವಸ್ತುತಃ ಖಚಿತವಾಗಿ ನಮಗೆ ಸಿಕ್ಕುವ ಬಾಹ್ಯ ಪ್ರಮಾಣಗಳೆಂದರೆ ಕ್ರಿ.ಶ. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬಾಣಭಟ್ಟ ಮತ್ತೂ ರವಿಕೀರ್ತಿ (ಇವನು ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪುಲಿಕೇಶಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯ ಕವಿ) ಇದರಿಂದಾಗಿರುವ ಕಾಳಿದಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೇ. ಕಾಳಿದಾಸನು ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ತುಂಬಾ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಾಗಿದ್ದದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಕಾಳಿದಾಸನು ಅವರಿಗಿಂತ ಎಷ್ಟೋ ಪ್ರಾಚೀನನೆಂಬ ನಿರ್ಣಯ ಮಾತ್ರ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನೇ ತನ್ನ ನಾಟಕವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಾಲವಿ ಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ ನಾಟಕಕಾರ ಭಾಸನನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾಸನ ಕಾಲವೂ ಇನ್ನೂ ಸುನಿಶ್ಚಿತವಿಲ್ಲ.

2. ಜೀವನ : ಕಾಳಿದಾಸನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ಏನೂ ನಿಖರವಾಗಿ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲವೆಂದರೂ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಅವನನ್ನು ಕುರಿತ ಅಸಂಖ್ಯ ಕಥೆಗಳಿಲ್ಲ ಮುಂದಿನ ಜನದ ಕಲ್ಪನಾವಿಸ್ಮಾರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ವರ್ನೋದ್ಧಾರಗಳ ಒಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರವನ್ನು ಅವನ ಕೃತಿಗಳ ಅಂತರ ಪ್ರಮಾಣವೇ ಒದಗಿಸುತ್ತದೆನ್ನಬಹುದು. ಅವನು ಸುಸಂಸ್ಕೃತನೂ ಸದಭಿರುಚಿಯವನೂ ಆಗಿದ್ದು, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಾಸ್ತ್ರ, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳನ್ನು ಬಲ್ಲವನಿದ್ದಂತೆ ಮಾನವ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ನಿರೀಕ್ಷಕನೂ ಆಗಿದ್ದನು. ಅವನು ಸೌಂದರ್ಯದ ಆರಾಧಕನಿದ್ದಂತೆ ರಮಣೀಯರ ಶೃಂಗಾರವಿಲಾಸಗಳನ್ನು ವೆಚ್ಚಿದ್ದನು. ಭಾರತದ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಅವನು ಆತ್ಮೀಯವಾಗಿ ಅರಿತಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಅವನು ತುಂಬಾ ದೇಶಾಟನೆ ಮಾಡಿದ್ದಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಂತೂ ಅವನದು ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಾಲ ವರ್ನೋಭಾವ. "ತಿಕ್ಕಾಡುತ್ತಿದ್ದ ನಾನಾ ಮತಪಂಥಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ತನ್ನ ಸಹಾನುಭೂತಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಮಾಡುತ್ತ, ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅತಿಶ್ರುದ್ಧಿಯಿಂದ ತನ್ನದೆನ್ನದೆ ಕಾಳಿದಾಸನು ನಡೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದನು" (ರೈಡರ್).

1 ಈ ಐತಿಹ್ಯವು 'ಜ್ಯೋತಿರ್ವಿದಾಭರಣ' ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿದೆ.

3. ಕೃತಿಗಳು : ನಮಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕೃತಿಗಳು ಏಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು—ರಘುವಂಶ ಮತ್ತು ಕುಮಾರಸಂಭವ. ಎರಡು ಖಂಡಕಾವ್ಯಗಳು—ಮೇಘದೂತ ಮತ್ತು ಋತುಸಂಹಾರ. ಆದರೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಜನಪ್ರಿಯತೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಅಧಾರವೆಂದರೆ ಅವನ ಮೂರು ನಾಟಕಗಳೇ ಸರಿ :— ನಾಳವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ. ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ಮತ್ತು ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲ. ಈ ಕೃತಿಗಳು ಯಾವ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದುವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಬರುವಂತಿಲ್ಲ; ಆದರೂ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಶಾಕುಂತಲವೇ ಕಾಳಿದಾಸನ ಚರಮ ಹಾಗೂ ಪರಮ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಹುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಒಂದು ಸುಭಾಷಿತ ಹೀಗಿದೆ :

ಕಾವ್ಯೇಶು ನಾಟಕಂ ರಮ್ಯಂ ತತ್ರ ರಮ್ಯಾ ಶಕ್ರುತ್ತಲಾ ।

ತತ್ರಾಪಿ ಚ ಚತುರ್ಥೋಽಃ ತತ್ರ ಶ್ಲೋಕಚತುಷ್ಠಯಮ್ ॥

‘ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಲ್ಲ ನಾಟಕ ರಮಣೀಯ ; ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಲ್ಲ ಶಾಕುಂತಲ ರಮಣೀಯ ; ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿಯೂ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕ ರಮಣೀಯ ; ಆ ಅಂಕದಲ್ಲೂ ನಾಲ್ಕು ಶ್ಲೋಕಗಳು ಪರಮ ರಮಣೀಯ.’

ಇನ್ನೊಂದು ಸುಭಾಷಿತದ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಲಾಸರ್ವಸ್ವವೂ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅಡಗಿದೆ :

ಕಾಲಿದಾಸಸ್ಯ ಸರ್ವಸ್ವಮಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕ್ರುತ್ತಲಮ್ ।

4. ಮಹಾಭಾರತದ ಶಕುಂತಲೋಪಾಖ್ಯಾನ :—ಕಾಳಿದಾಸನ ನಾಟಕ ಕಥೆಯು ಮೂಲವೆಂದರೆ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಶಕುಂತಲೋಪಾಖ್ಯಾನವೇ (ಆದಿಪರ್ವ) ಆಗಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥೆ ಇಷ್ಟೆ :

ಹಸ್ತಿನಾವತಿಯ ರಾಜನಾದ ದುಷ್ಯಂತನು ಒಮ್ಮೆ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಾ ಮಾಲಿನೀ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಣ್ಣು ಮಹರ್ಷಿಗಳ ಆಶ್ರಮದವರಿಗೆ ಬರುತ್ತಾನೆ. ತನ್ನ ಅಸಂಖ್ಯ ಪರಿವಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಂದೆಯೇ ಬಿಟ್ಟು ಮಹರ್ಷಿಗಳ ದರ್ಶನ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ತಾನೊಬ್ಬನೆ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುವ ಮುನಿಕನ್ಯೆ ಶಕುಂತಲೆ ತಂದೆಯವರಾದ ಕಣ್ಣರು ಬರುವವರಿಗೆ ಕಾಯಬೇಕೆಂದು ಅವನಿಗೆ ಕೇಳುತ್ತಾಳೆ. ನೈಷ್ಠಿಕ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಾದ ಕಣ್ಣರಿಗೆ ಮಗಳಾದುದು ಹೇಗೆಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ದುಷ್ಯಂತನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸುಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆಗ ಶಕುಂತಲೆಯೇ ಅವನಿಗೆ ತನ್ನ ಜನ್ಮವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಆರುಹುತ್ತಾಳೆ; ತಾನು ಮೇನಕೆ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರ ಮಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಕಣ್ಣರೇ ಹೇಗೆ ತನಗೆ ಸಾಕುತಂದೆಯಾದರೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಪ್ರಥಮ ದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ಶಕುಂತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಅನುರಾಗ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದ ದುಷ್ಯಂತನು ಶಕುಂತಲೆ ತನ್ನನ್ನು ವರಿಸಬೇಕೆಂದು ಯಾಚಿಸುತ್ತಾನೆ; ಆಕೆಯನ್ನು ತನ್ನ ರಾಣಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಶಕುಂತಲೆ ಅವನನ್ನು

ವರಿಸಲು ತನ್ನ ಮಗನು ರಾಜನಾಗಬೇಕೆಂಬ ಒಂದು ಕರಾರನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಾಳೆ. ದುಷ್ಯಂತನು ಆ ಕರಾರನ್ನು ಒಪ್ಪಿ, ಗಾಂಧರ್ವವಿಧಿಯಿಂದ ಅವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ, ಕೆಲಕಾಲ ಅವಳ ಸಂಗಡ ಕಳೆದು, ತಾನು ಸದ್ಯದಲ್ಲೇ ಅವಳನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳಿಸುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿ, ತಾನು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಾನೆ.

ಕಣ್ವಬುಷಿಗಳ ಕೋಪ ಹಾಗೂ ಜನಾಪವಾದದ ಭೀತಿಯ ದೆಸೆಯಿಂದ ದುಷ್ಯಂತನು ತನ್ನ ಮಾತಿನಂತೆ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆತ್ಮ ಕಣ್ವಬುಷಿಗಳೇನೋ ಪ್ರಸನ್ನ ರಾಗಿಯೇ ವಿವಾಹವನ್ನು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿದರು. ಪುತ್ರನನ್ನು ಪ್ರಸವಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷ ತುಂಬುವವರೆಗೂ ಶಕುಂತಲೆ ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದಳು. ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಹುಲಿಸಿಂಹಗಳೊಂದಿಗೆ ಆಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಬಾಲಕನಿಗೆ 'ಸರ್ವದಮನ' ಅಥವಾ "ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸುವವನು" ಎಂಬ ಅನ್ವರ್ಥನಾಮವನ್ನು ಬಾಲಕನಿಗೆ ಇಡಲಾಯಿತು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಅದನಂತರವೇ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನೂ ಸರ್ವದಮನನನ್ನೂ ದುಷ್ಯಂತನ ಆರಮನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಲು ಕಣ್ವರು ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡುವರು.

ರಾಜಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದ್ದ ದುಷ್ಯಂತನು ಮಗನೊಡನೆ ಒಂದ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕಂಡೊಡನೆ ಅವನಿಗೆ ಅವಳ ಗುರುತೇನೋ ಹತ್ತಿತು; ಆದರೂ ನಿಜವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವನು ಹೆದರಿದನು. ಸರ್ವದಮನನನ್ನು ಯುವರಾಜನಾಗಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕಟ್ಟಿಬೇಕೆಂದು ಶಕುಂತಲೆ ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ದುಷ್ಯಂತನು ಇದಕ್ಕೆ ತಯಾರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ; ಶಕುಂತಲೆಯು ನ್ನಾಗಲಿ ಬಾಲಕನನ್ನಾಗಲಿ ತಾನು ಆರಿಯೆನೆಂದು ಬಾಯಿಬಿಟ್ಟು ಹೇಳಿದನು.

ರಾಜನ ಈ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಸಿಡಿಲು ಬಡಿದಂತಾಯಿತು. ಅವಳು ಕೋಪದಿಂದ ಕಿಡಿಕಿಡಿಯಾದರೂ ಹೇಗೋ ತಾಳ್ಮೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಳು. ಸತ್ಯದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅವಳು ರಾಜನನ್ನು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಪಾಲನೆ ಮಾಡಲು ಪ್ರೇರಿಸಿದಳು. ರಾಜನು ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ನಿಲುವನ್ನು ಬಿಡಲಿಲ್ಲ; ಕಡೆಗೆ ನಿಸ್ಸಹಾಯಳಾದ ಶಕುಂತಲೆ ಅರಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಡುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಆಕಾಶವಾಣಿ ಹೀಗೆ ನುಡಿಯಿತು :—
"ಮಹಾರಾಜ, ನಿನ್ನ ಬಾಲಕನನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸು. ನಿನ್ನ ಮಡದಿಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಬೇಡ. ನಿಜವಾಗಿಯೂ ನೀನೇ ಬಾಲಕನ ತಂದೆಯಾಗಿರುವೆ." ಇದನ್ನು ಕೇಳಿದ ರಾಜನು ಸಂತೋಷದಿಂದ ಅವರನ್ನು ತನ್ನ ಅರಮನೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡನು. ತನ್ನ ಗೂಢವಿವಾಹ ವನ್ನು ಜನಗಳೆಲ್ಲಿ ಶಂಕಿಸುವರೋ ಎಂಬ ಭಯದಿಂದ ತಾನು ಮುಂಚೆ ಅವರನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲವೆಂದು ರಾಜನು ತನ್ನ ಪೂರ್ವದ ನಡವಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಂಡನು. ಅಂತೂ ಕಡೆಗೆ ಸರ್ವದಮನನಿಗೆ ಭರತನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಯುವರಾಜಪಟ್ಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು.

5. ನಾಟಕದ ಕಥಾವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು : ಮಹಾಭಾರತದ ಉಪಾಖ್ಯಾನದ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದಲ್ಲಿ ನಾಟಕೀಯ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಮೂಲದ್ರವ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಸಿಕ್ಕುವೆನ್ನಬಹುದು. ಅತಿಯಾಸೆಯ ಕನ್ಯೆ, ಕಾಮಾವಿಷ್ಟ ರಾಜ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಆತುರದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಕಾಲಾಂತರದವರೆಗೆ ಪರಿತಪಿಸಿದರೆಂಬುದೇ ಮೂಲ

ಕಥೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಚೆಲುವಿಗೆ ಗರ್ವವುಳ್ಳ ಕನ್ಯೆ ಅದನ್ನು ಮಾರಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಂದು ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಬಿಲೆಯಾಗಿ ನಿಶ್ಚಯಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅನುರಾಗದ ಆವೇಗಕ್ಕಿಂತ ಮಾರಾಟದ ವ್ಯವಹಾರವೇ ಹೆಚ್ಚಾದಂತಿದೆ. ಹಿರಿಯರ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯ ಬೇಕೆಂದು ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೂ ಹೊಳೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಜನು ಕೂಡ ರಾಜಧಾನಿ ಯನ್ನು ತಲಪಿದೊಡನೆ ಆಕೆಯನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುವೆನೆಂದು ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿದುದನ್ನು ಸರಾಗವಾಗಿ ಮರೆತೇ ಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಅವನಿಗೆ ಮತ್ತೆ ನೆನಪು ಮಾಡಿಕೊಡಲು ಅವಳೇಕೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸುಮ್ಮನಿದ್ದಳೆನ್ನುವದಾದರೂ ಒಂದು ಸೋಜಿಗವೇ. ಆಗಲೂ ಶಕುಂತಲೆಯ ಅಥವಾ ಅವಳ ಬಾಲಕನ ಅರಿವೇ ತನಗಿಲ್ಲವೆಂದು ರಾಜನು ಹಾರಿಕೆಯ ಮಾತನ್ನೇ ಆಡುತ್ತಾನೆ; ಅವರನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೆ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನಡತೆಯನ್ನು ಶುಕಿಸುವರೋ ಎಂಬ ಅಂಜಿಕೆಯೇ ಅವನಿಗೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದೆ. ಹೇಗೋ ಕಡೆಗೊಮ್ಮೆ ಈ ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಇಬ್ಬರೂ ಪಾರಾಗುವಂತೆ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ “ಆಶಂಕರವಾಣಿ”ಯ ದೈವಸಹಾಯವೊದಗುತ್ತದೆ.

ಪರಿಶುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಉದಾತ್ತವಾದ ಪ್ರೇಮದ ಚಿತ್ರಣವೇ ಕಾಳಿದಾಸನ ವಿವಕ್ಷೆ. ಆದುದರಿಂದ ಅವನು ಉಪಾಖ್ಯಾನದ ಶಕುಂತಲೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಅನಪೇಕ್ಷಿತವೆನಿಸಿದ ಅಂಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಮುಗ್ಧ, ನಿರಾಡಂಬರ, ಲಜ್ಜಾವನ್ನೋಹರ ಸುಶೀಲಗಳ ಸಾಕಾರ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಅವಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕಣ್ಣುಬಿಡುಗಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕೆ ಗಿರುವ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೀತಿಗೌರವಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪಾವನ ತಪೋವನದಲ್ಲಿ ಕನ್ಯೆಯರ ಸರಲ ವರ್ಧುರ ಜೀವನವನ್ನು ಮನಗಾಣಿಸಲೆಂದು ಆಕೆಗೆ ಅನಸೂಯೆ ಪ್ರಿಯೆವೆಂದೆ ಎಂಬ ಅದೇ ಓರಗಿಯ ಇಬ್ಬರು ಸಖಿಯರನ್ನು ತರುತ್ತಾನೆ. ನಿಜವಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆಯು ಆ ಪುಣ್ಯಾಶ್ರಮದ ಸುಂದರ ಹೊಬಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಮರಿ, ಪುಟ್ಟಹಕ್ಕಿಗಳಲ್ಲಿ ತಾದಾತ್ಮ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದು ತಾನೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಕಾಳಿದಾಸನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸೌಂದರ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಾಧುರ್ಯಗಳ ವಾತಾವರಣವೇ ಅಂತಹುದಾಗಿದೆ.

ಇದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ದುಷ್ಯಂತನ ಚಾರಿತ್ರದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಸಲ್ಲದ ಕ್ಷುದ್ರ ಮನೋಭಾವ, ಕಾಮಾಂಧತೆ, ಕಪಟ, ವಂಚನೆ ಮುಂತಾದುವಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಎಡೆಯಿಲ್ಲದಂತೆ ಅವನನ್ನು ಉದಾತ್ತಗೊಳಿಸಲು ಕಾಳಿದಾಸನು ಶ್ರಮಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದುಷ್ಯಂತನಿಂದಾದ ಶಕುಂತಲಾಪರಿತ್ಯಾಗಕ್ಕೆ ಬೇರೊಂದು ಕಾರಣವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಇದು ಶಕ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಒಂದು ಸುಂದರ ನಮೋನ್ಮೇಷದಿಂದ ಅವನು ಸಿಟ್ಟಿನ ಬೆಂಕಿಯಾದ ದುರ್ವಾಸಮುಷಿಯ ನೂತನ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ದುಷ್ಯಂತನ ಪತ್ನೀಪರಿತ್ಯಾಗಕ್ಕೆ ದುರ್ವಾಸಶಾಪವನ್ನು ಪರಮಕಾರಣವೆಂದು ಕಲ್ಪಿಸಿದನು. ಅರಿಯದೆ ಶಕುಂತಲೆಯು ಒಮ್ಮೆ ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅತಿಥಿಯಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದ ದುರ್ವಾಸನನ್ನು ಗಮನಿಸದೆ, ಯಥೋಚಿತವಾಗಿ ಸ್ವಾಗತಿಸದೆ ಅವನ ಕೋಪವನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿದ್ದಳು. “ಪತಿಯು ನಿನ್ನನ್ನು ಗಮನಿಸದೆ ಹೋಗಲಿ” ಎಂದು ಸಿಟ್ಟಿನ ಭರದಲ್ಲಿ ದುರ್ವಾಸನು ಶಾಪಕೊಟ್ಟಿದ್ದನು. ಆಗ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನೂ ಗರ್ಭಿಣಿ ; ಅದುದರಿಂದ

ಸರ್ವದಮನನ ವೃತ್ತಾಂತ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಮುಂದೆ ಹೋಗುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಶಕುಂತಲೆಯ ಅನ್ಯಮನಸ್ಕತೆಗೂ ಕಾರಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದಂತಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಪ ವೃತ್ತಾಂತವು ಶಕುಂತಲೆಯ ಸಖಿಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಗೊತ್ತಿದ್ದಿತು; ಆದರೆ ಎದೆಯೊಡೆಯ ಬಹುದೆಂಬ ಭೀತಿಯಿಂದ ಅವರು ಅದನ್ನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತಿಳಿಸದೆ ಇದ್ದರು. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ, ಅವರು ದುರ್ವಾಸ ಋಷಿಗಳ ಕಾಲಿಗೆ ಬಿದ್ದು ಅವರನ್ನು ಸಂತೈಸಿ, ದುಷ್ಯಂತನಿತ್ತ ಉಂಗುರವನ್ನು ತೋರಿಸಿದೊಡನೆ ಅವನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವನೆಂಬ ಅಭಯವನ್ನೂ ಪಡೆದ.ಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಹೀಗೆ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಂಗುರವು ಶಕುಂತಲೆಯ ದೈವದ ಸಂಕೇತ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರತಿಭಾಕಾಶಲದ ಪರಮ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆನ್ನು ಬಹುದು. ಉಂಗುರಕ್ಕೆ ಈ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾದ ವಿಶೇಷಾರ್ಥವಿರುವುದೆಂದು ನಮಗೆ ಸೂಚಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಅವನು ನಾಟಕದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ 'ಅಭಿಜ್ಞಾನ-ಶಕುಂತಲ' ಎಂದು ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಉಂಗುರವು ನಾಟಕದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ನಾಯಕ, ಇಬ್ಬರ ಭಾಗ್ಯ ಪರಿವರ್ತನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಾಲ್ತೆಯ ಆಟವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಆಡುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಥಮಾಂಕದಲ್ಲಿ ಕನ್ಯೆಯರು ದುಷ್ಯಂತನ ಗುರುತನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಸಹಾಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ ಈ ಗುರುತಿನುಂಗುರ. ಅಂಕದ ಕಡೆಗೆ ದುಷ್ಯಂತನು ಅದನ್ನು ಮೇಲೋಟಕ್ಕೆ ಶಕುಂತಲೆ ಕೆಲವು ಗಿಡಗಳಿಗೆ ನೀರೆರೆದು ಪ್ರಿಯಂವದಿಗೆ ತಿರಿಸಬೇಕಾಗಿರುವ ಸಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೆಂದು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಕೊಡುತ್ತಾನೆ; ವಸ್ತುತಃ ಅದು ಅವನ ಅನುರಾಗದ ಪ್ರತೀಕವೇ ಸರಿ. ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ತಾನು ಇರುವವರೆಗೂ ಈ ಉಂಗುರ ಶಕುಂತಲೆಯ ಕೈಬೆರಳನ್ನೇ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಅವಳು ದುಷ್ಯಂತನ ಅರಮನೆಗೆ ಹೊರಟಾಗ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ತಂಗಿದ್ದ ಶಚೀತೀರ್ಥದ ನೀರಲ್ಲಿ ಅದು ಅವಳ ಬೆರಳಿನಿಂದ ಕಳಚಿಬೀಳುತ್ತದೆ; ಒಂದು ಮೀನು ಅದನ್ನು ನುಂಗಿಬಿಡುತ್ತದೆ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅದು ಮೀನುಗಾರನೊಬ್ಬನಿಗೆ ದೊರೆತು, ರಾಜನ ಉಂಗುರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ತಪ್ಪಿಗಾಗಿ ಅವನನ್ನು ಹಿಡಿದ ನಗರರಕ್ಷಕರ ಮೂಲಕ ಮತ್ತೆ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ತಿರುಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ದುರ್ವಾಸರ ಶಾಪ ಮುಗಿಯುತ್ತದೆ; ದುಷ್ಯಂತನ ನೆನಪು ಮರಳಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಅವನ ಸುದೀರ್ಘ ಹಾಗು ಸುತೀವ್ರ ವಿರಹತೋಕವು ಅವನ ಅಕಲ್ಮಷ ಪ್ರೇಮವನ್ನೇ ಕನ್ನಡಿಸುತ್ತದೆ; ದೇವತೆಗಳು ದಿವ್ಯ ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಪತ್ತೀಪುತ್ರರ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ಆಗಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆಗ ಮತ್ತೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಕೈಬೆರಳಿಗೆ ಆ ಉಂಗುರವನ್ನು ತೊಡಿಸಲು ಹೊರಡುತ್ತಾನೆ; ಆದರೆ ತನಗೆ ಅದರ ಸಹವಾಸವೇ ಬೇಡವೆನ್ನುತ್ತಾಳೆ ಶಕುಂತಲೆ.

ಹೀಗೆ ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ ಪ್ರೇಮದ ವಿವಿಧತೆಗಳು ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿರದೆ ದುರ್ವಾಸಮಹರ್ಷಿಗಳ ಶಾಪಾನುಗ್ರಹಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಕಳೆದು ಸಿಕ್ಕುವ ಉಂಗುರದ

ಭಾಗ್ಯದೊಡನೆ ಬೆಸುಗೆಗೊಂಡಿವೆ, ಅತಿಮಾನುಷವಾದ “ಅಶರೀರವಾಣಿ”ಯ ವೃತ್ತಾಂತಕ್ಕೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶವೇ ಇಲ್ಲ.

ಅತ್ಯಂತ ನಾಟಕೀಯವಾದ ವಸ್ತುಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಲಾಕೌಶಲವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುವ ಈ ಪ್ರಮುಖ ಕಥಾವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳ ಜತೆಗೆ, ಅವನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿಭೆಯಿಂದ ಮನೋಹರ ಪ್ರಕೃತಿವರ್ಣನೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೂ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವಿರುವ ಗೌಣಪಾತ್ರಗಳನ್ನೂ ಹೊಸದಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಮೂಲಕಥೆ ಬರುವುದೆಲ್ಲ ಒಂದು, ಐದು, ಏಳು-ಈ ಮೂರು ಅಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಮಿಕ್ಕ ಅಂಕಗಳೆಲ್ಲ ಕಾಳಿದಾಸನ ಸ್ವಂತ ಸೃಷ್ಟಿ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕದ ಬೀಳ್ಕೊಡಿಗೆಯ ದೃಶ್ಯವು ಒಂದು ಸುಂದರ ಭಾವಗೀತೆಯ ರಮ್ಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಮ; ಇದು ಐದನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪರಿತ್ಯಾಗದ ಶಿಖರವನ್ನು ವೇಶಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ದಾರಿಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಒಂದೊಂದು ಮರಗಿಡಗಳನ್ನೂ, ಜಿಂಕೆಮರಿಗಳನ್ನೂ, ಸಖಿಯರನ್ನೂ, ತಂದೆಯನ್ನೂ ಮನಕರಗುವಂತೆ ಅಗಲುವ ಶಕುಂತಲೆಯ ದೃಶ್ಯವು ನಮ್ಮ ಹೃದಯವನ್ನು ತಟ್ಟನೆ ಮುಟ್ಟಿ ಅನುಕಂಪೆಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮನೋಧರ್ಮದ ವಿಶ್ವಮಾನವೀಯತೆಯೇ ಕಾರಣ. ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತ್ರಿಶಂಕುವಿನಂತೆ ಅತ್ತ ತವರಿನ ಜಗತ್ತು, ಇತ್ತ ಕತ್ತಲೆಕವಿದ ಭವಿಷ್ಯದ ಜಗತ್ತು, ಎರಡರ ನಡುವಿನ ಅಂತರಾಳ ಸ್ಥಿತಿಯ ತೊಳಲಾಟವನ್ನು ಕಂಡು ನಮ್ಮ ಹೃದಯವು ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿಂದ ಅವಳತ್ತ, ಧಾವಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆಯೇ, ದಿವ್ಯ ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮದ ಪ್ರಶಾಂತ ಹಾಗೂ ಪಾವನ ವಾತಾವರಣವಾದರೂ ನಮ್ಮ ಹೃದಯವನ್ನು ಶಾಂತಿ ಪ್ರಭೆಯಿಂದ ತುಂಬುತ್ತದೆ.

ಗಯ್ಬೆ, ಟಾಗೋರ್ ಮುಂತಾದ ವಿಶ್ವವೆಂದ್ಯ ಮಹಾಕವಿಗಳು ಉತ್ಸಾಹಾತಿಶಯದಿಂದ ಈ ನಾಟಕವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದರ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವೇ ಇದು. “ನವನವಂತದ ಕುಸುಮಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಗ್ರೀಷ್ಮಮಾಸದ ಫಲಸವೃದ್ಧಿ, ದೇವಲೋಕದ ಸೊಬಗು ಮತ್ತು ಭೂಲೋಕದ ಚೆಲುವು, ಅಷ್ಟೇಕೆ ಆತ್ಮತುಷ್ಟಿಯನ್ನು ನೀಡಬಲ್ಲ, ಅಶೇಷ ವಿಶೇಷಗಳೆಲ್ಲವೂ ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ ಸಂಗಮವಾಗಿವೆ”ಯೆಂದು ಗಯ್ಬೆ ಉದ್ಗರಿಸಿದನು. ಇದರ ತಾತ್ಪರ್ಯವನ್ನು ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿರುವ ಟಾಗೋರರವರು ಕುಸುಮಾವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಫಲಾವಸ್ಥೆಯವರೆಗೆ, ಭೂಲೋಕದ ಅಲ್ಪತೆ ದೇವಲೋಕದ ಪೂರ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸನಗೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ, ಭೌತಿಕವಾದುದು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತವಾಗುವವರೆಗೆ. ನಾವು ಕಾಣುವ ವಿಕಾಸವೇ ಈ ನಾಟಕದ ಜೀವಾಳವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. “ಒಂದು ಭೂಮಿಕೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಭೂಮಿಕೆಯವರೆಗೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪರಿಣತಗೊಳಿಸುವುದು ಎಂದರೆ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ದೈಹಿಕ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಲಯದಿಂದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸೌಂದರ್ಯದ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಏರಿಸುವುದೇ ನಾಟಕದ ಮೂಲೋದ್ದೇಶ. ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಬೀಸಿದ ಯೌವನವಿಕಾರವೆಂಬ ಒಂದು ಸುಳಿಗಾಳಿ ಅವಳನ್ನು ಒಂದು

ದುರ್ಬಲ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಅದೇನೂ ಆತನು ಅವಳನ್ನು ನಿಜವಾಗಿ, ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಒಲಿಸಿಕೊಂಡಂತಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಲುಮೆಯ ಪರಮ ಸಾಧನ ವೆಂದರೆ ಭಕ್ತಿ, ತಪಸ್ವಿ. ಅದುದರಿಂದ ಕವಿಯು ಇಬ್ಬರು ಪ್ರಣಯಿಗಳೂ ಸುದೀರ್ಘ ಹಾಗೂ ಕಠಿಣ ತಪಸ್ವಿಯನ್ನು ಆಚರಿಸುವಂತೆ ಅವಳನ್ನೂ, ಅವರು ಸತ್ಯವಾಗಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ, ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರೇಮದ ಪೂರ್ಣಪಾತ್ರತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ." ಈ ನಾಟಕದ ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಕ ಅಂತರಾರ್ಥವನ್ನು ಇದಕ್ಕಿಂತ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ.

ಮೂಲ ಉಪಾಖ್ಯಾನ ಕಥೆಯನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ಮೂಲಕ ನಾಯಕ ನಾಯಿಕೆಯರ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಉನ್ನತಗೊಳಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಅವರ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಭೂಮಿಯಿಂದ ಸ್ವರ್ಗದವರೆಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಿಸುವುದರಲ್ಲೂ ಕಾಳಿದಾಸನು ಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ನೋಡಲಾಯಿತು. ಅದರಂತೆ, ದಿವ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಾವನವಾದ ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪುನಸ್ಸಮಾಗಮದ ಸನ್ನಿವೇಶ ಕೂಡ ಕಾಳಿದಾಸನ ಉಜ್ವಲ ಪ್ರತಿಭಾಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. ತನಗೊಬ್ಬ ವಂಶದ ಕುಡಿಯಾದ ಮಗನಾದಾನೆ ಎಂದು ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿರುವ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಭರತನೇ ತನ್ನ ಮಗನೆಂಬ ಗುರುತು ಬರುತ್ತದೆ. ಭರತನ ಮೂಲಕ ಅವನ ತಾಯಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಗುರುತೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಆಕೆಯಂತೂ ಅವನ ಪಾರುಷ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲ ಮರೆತು ಕ್ಷಮಿಸಲು ಮುಂದಾಗುವ ಪ್ರೇಮಮಯಿ. ಅಲ್ಲಿಯ ಶಾಂತ ತಪೋವನದ ಅತಿಮಾನುಷ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದರ ಸಂಭಾವ್ಯತೆಯೂ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ, ಹಿಂದೆ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರತಿಭೆ ಅತಿಮಾನುಷ ಘಟನೆಯನ್ನು ತಂದು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅತಿವಿಷಮವಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಪಾರು ಮಾಡಿದ್ದಿತು—ದುಷ್ಯಂತನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದಾಗ, ಆಕೆಯನ್ನು ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಒಯ್ಯಲು ಶಕುಂತಲೆಯ ತಾಯಿಯಾದ ಮೇನಕೆ ತನ್ನ ಸಖಿ ಸಾನುಮತಿಯನ್ನು ಕಳಿಸಿದ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದಾಗ. ಹೀಗೆ, ಇಡೀ ನಾಟಕ ಸಾಗುವುದು ದೈವಮಾನುಷವಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ. ಋಷಿಗಳೂ ದೇವತೆಗಳೂ ಮಾನವಲೋಕದ ಪ್ರೇಮಿಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತ, ಒಮ್ಮೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತ, ಒಮ್ಮೆ ವಿಘ್ನವೊಡ್ಡುತ್ತ, ಇರುತ್ತಾರೆ. ಮಾನವ ಪಾತ್ರಗಳಾದರೂ ವಾಸ್ತವಿಕ ಜೀವನದ ಪರಿಮಿತಿಗಳಿಲ್ಲದೆ ಎಷ್ಟೋ ಮೇಲೆ ಇರತಕ್ಕವರು. ನಾಯಿಕಾನಾಯಕರಿಬ್ಬರೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಭೂಲೋಕದಿಂದ ದೇವಲೋಕಕ್ಕೆ ಗಮನಾಗಮನವುಳ್ಳವರು. ಪ್ರಧಾನಪಾತ್ರಗಳ ಪೌರಾಣಿಕ ಹಾಗೂ ದೇವ-ಮಾನುಷ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮರೆತು ಇಂದಿನ ವಾಸ್ತವಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿಮರ್ಶೆಯ ಮಾನದಂಡಗಳಿಂದ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಿದರೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮೂಲತಾತ್ಪರ್ಯಕ್ಕೆ ತಿಲಾಂಜಲಿಯಿತ್ತಂತೆ ಆಗುತ್ತದೆ.

6. ಗೌಣಪಾತ್ರಗಳು :—ವಾಸ್ತವಿಕತೆಯ ಅಂಶಗಳೂ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿ ನಾಟಕದ ಸ್ವಾರಸ್ಯ ಹೆಚ್ಚಲೆಂದು ಕಾಳಿದಾಸನು ಗೌಣಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ತನ್ನ

ಜಾಣ್ಮೆಯನ್ನು ಮರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಹಾಸ್ಯಗಾರನಾದ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಈ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ, ಕಾಳಿದಾಸನ ಮಿಕ್ಕರೆಡು ಶೃಂಗಾರನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ, ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕೈವಾಡವೂ ಇಲ್ಲ, ಅದಕ್ಕೆ ಬದಲು, ತನ್ನ ಶಾರೀರಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಮಗ್ನನಾಗಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯ ಮೇಲೆ ರಾಜನಿಗೆ ಮೂಡಿರುವ ಅನರಾಗ ಎಷ್ಟು ತೀವ್ರವೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಸಮಯ ಅಥವಾ ಶಕ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಐದನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಯುವಾಗ, ಅವರ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ನುಡಿಯುವ ಪ್ರಸಂಗ ಕೂಡ ಈ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ; ಅವನು ಮಿಕ್ಕ ನಾಟಕಗಳಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ರಾಜನ ಕಾಮಸಚಿವನಾಗಿದ್ದರೆ, ದುಷ್ಯಂತನ ಮರೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವ ಹೊಣೆ ಅವನದೇ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಳಿದಾಸನು ಈ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನೇ ಎಷ್ಟೊಂದು ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಪರಿಹರಿಸಿದ್ದಾನೆಂಬುದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಶ್ಲಾಘ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಇದೇ ರೀತಿ, ಶಕುಂತಲೆಯ ಇಬ್ಬರು ಸಖಿಯರಿಗೂ ಪರಸ್ಪರ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯ ಎದ್ದು ತೋರುವಂತೆ ಕಾಳಿದಾಸನು ಅವರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅನಸೂಯೆಯ ಸ್ವಭಾವ ಗಂಭೀರ ಹಾಗೂ ಮೃದು; ಪ್ರಿಯವೆಂದೆಯದು ನಕ್ಕುನಗಿಸುವ, ಹೆಚ್ಚು ಮಾತಿನ, ಮನೋಧರ್ಮ. ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಶಕುಂತಲೆಯೆಂದರೆ ಪ್ರಾಣವೆನಿಸುವಷ್ಟು ಸ್ನೇಹ. ವಿದೂಷಕನನ್ನು ವಿಚಾರಣೆಯ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ದೂರವಿಟ್ಟಂತೆ, ಈ ಸಖಿಯರನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬರಗೊಡದೆ, ದರ್ವಾಸರ ಶಾಪವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಕೂಡ ಅವರು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತಿಳಿಸದೆ ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿ ಕಾಳಿದಾಸನು 'ವಿಷಮ-ಸಂಘಟನೆ' (dramatic irony) ಎಂಬ ನಾಟಕ ಕಲಾತಂತ್ರವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ರೀತಿ ಸಂಯೋಜಿಸದೆ ಹೋಗಿದ್ದರೆ ವಿಚಾರಣೆಯ ದೃಶ್ಯವೇ ಅಶಕ್ಯವಾಗುತ್ತಿದ್ದಿತು.

ಅದರಂತೆ ಕಣ್ವಮುಷಿಗಳ ಇಬ್ಬರು ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿಯೂ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಗಳಿವೆ. ಶಾರ್ಙ್ಗರವನು ಮುಂಗೋಪಿ ಮತ್ತು ತನಗೆ ತೋರಿದ್ದೇ ಸರಿಯೆಂದು ವಾದಿಸುವವನು; ಆದರೆ ಶಾರದ್ವತನದು ಅವನಿಗಿಂತ ಪ್ರಶಾಂತವಾದ ಹಾಗೂ ಗಂಭೀರವಾದ ಪ್ರಕೃತಿ.

ಕಾಳಿದಾಸನ ವಾಸ್ತವಿಕತಾನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಹಾಸ್ಯಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದರೆ ಅವನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ 'ವೀನ:ಗಾರ' ಮತ್ತು ಅವನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಗೋಳಾಡಿಸುವ ನಗರರಕ್ಷಕರೆನ್ನುಬಹುದು. ಅಧಿಕಾರಾರೂಢರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಲಂಚಕೋರತನ, ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಉತ್ಸಾಹ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಅವರ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬೆಂದರೂ ಶಾಂತವಾಗಿ ತಮ್ಮ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನವನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿರುವ ವೀನುಗಾರನಂತಹ ಸಾಮಾನ್ಯಪ್ರಜೆಗಳ ಮನೋಭಾವದೊಂದಿಗೆ ಕಾಳಿದಾಸನು ಹೋಲಿಸಿ, ವೈಷಮ್ಯವನ್ನು ಮನಂಬುಗುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅತ್ಯಂತ ಮಾನವೀಯ ಸ್ವಭಾವದಿಂದ ಕಣ್ಣುಮಹರ್ಷಿಗಳು ಚಿತ್ರಿತರಾಗಿರುವಂತೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧ ಕೋಪಸ್ವಭಾವವೇ ದುರ್ವಾಸರಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಭವಿಸಿದೆ. ಇತರರ ದುಃಖ ಶಮನವೇ ಕಣ್ಣುಮಹರ್ಷಿಗಳ ಜೀವನದ ಗುರಿ ; ಮಗಳನ್ನು ಗಂಡನರಮನೆಗೆ ಕಳಿಸಬೇಕಾದಾಗ ಹೆಂಗಸರಂತೆ ಅತ್ತ ಬಿಡುವ ಕೋಮಲಹೃದಯ ಅವರದ್ದು. ಮುಂದೆ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಕಾದಿರುವ ಘೋರದುಃಖದ ಪೂರ್ವಜ್ಞಾನವಿದ್ದುದರಿಂದಲೇ ಅವರು ಇಷ್ಟು ಶೋಕಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾಳಿದಾಸನು ಗೂಢವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುವುದನ್ನೂ ಮರೆತಿಲ್ಲ. ಅವಳ ಪ್ರತಿಕೂಲದೈವದ ಶಮನಕ್ಕಾಗಿಯೇ ತಪಸ್ಸುಮಾಡಿದ ಮಹನೀಯರು ಕಣ್ಣರು. ಅವರ ತಪಸ್ಸೂ ಆಶೀರ್ವಾದವೂ ಕಡೆಗೊಮ್ಮೆ ಫಲಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಶಕುಂತಲೆಯ ಅನುಕೂಲ ದೈವದ ಶಕ್ತಿಯಂತೆ ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ನಾಟಕದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪಸರಿಸಿದೆ.

ಈಗಾಗಲೇ ನಾವು ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ, ನಾಯಕನನ್ನು ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿಯ ಸ್ತ್ರೀಲಂಪಟನೆಂದು ಯಾವಾಗಲೂ ನವವಧುವಿಗೆ ಬಾಯಿಬಿಡುವ ಮಧುಕರನೆಂದು ಕಲ್ಪಿಸುವುದಾಗಲಿ, ಅವನ ಶಕುಂತಲಾಪ್ರೇಮವು ಕೇವಲ ಒಂದು ಕ್ಷಣಿಕ ಕಾಮ ಪ್ರಸಂಗವೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಾಗಲಿ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಕಾಳಿದಾಸನು ದುಃಸ್ವಂತನ ಉದಾತ್ತ ಚಾರಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಲು ತುಂಬಾ ಶ್ರಮಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವನನ್ನು ಯಾರೇ ಕಾಣಲಿ, ಮಹರ್ಷಿಗಳಿರಲಿ, ದೇವತೆಗಳಿರಲಿ, ರಾಜ್ಯಸಚಿವನಿರಲಿ, ಅಂತಃಪುರದ ಕಂಚುಕಿಯಿರಲಿ - ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಅವನ ಉದಾತ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸೆ ಗೈಯುತ್ತಾರೆ. ರಾಕ್ಷಸರ ಪೀಡೆಯಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಮಾಡಲು ಎಲ್ಲರೂ ಅವನ ಕಡೆಗೆ ನೋಡುತ್ತಾರೆ. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕಂಡೊಡನೆ ಅವನು ಹಿಂದೆ ಮುಂದೆ ನೋಡದೆ ಕಾಮ ಪ್ರಸಂಗಕ್ಕೆ ಧಾವಿಸುವುದಿಲ್ಲ ; ಅವಳ ಕುಲಗೋತ್ರಾದಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಶಾಂತವಾಗಿ, ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿವೇಚನೆ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ, ತನಗೆ ವಂಶಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗುವಂತೆ ಮಗನನ್ನು ಆಕೆ ಕೊಡಲರ್ಹಳೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಅವಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆನಂದಕ್ಕನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅವನ ಮರವೆ, ಮತ್ತು ಕ್ರೌರ್ಯಗಳೆರಡೂ ಶಾಪಫಲ ; ಅಥವಾ ವಿಧಿಕ್ಯತ ; ಆದರೆ ಶಾಪದ ಶಕ್ತಿ ಮರೆಯಾಯಿತೋ ಇಲ್ಲವೋ, ಅವನ ನಿಜಸ್ವರೂಪದ ಅರಿವು ನಮಗಾಗುತ್ತದೆ. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿಲ್ಲ ಎಂದು ಅವನು ಸಹಜವಾಗಿ ಹಳಹಳಿಸುವುದು ಯಾರ ಎದೆಯನ್ನೂ ದೂರ ಕರಗಿಸುತ್ತದೆ. ಅವನ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರವಾಗುವಂತೆ, ತಾನು ಪತ್ತಿಯನ್ನಷ್ಟೇ ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿಲ್ಲ ; ತನ್ನ ಕಾಲಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರಲುಬೇಕೆಂದು ತಾನು ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸುಕುಮಾರನನ್ನೂ ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದ ಪಾಪಿ ತಾನೆಂದು ಅವನಿಗೆ ವಿವೇಕೋದಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವನ ಕೋಮಲ ಮತ್ತು ಪರಿಶುದ್ಧ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ದ್ವಿಗುಣ ಆಘಾತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದನ್ನಂತೇ ಮುಷಿಗಳೂ ದೇವತೆಗಳೂ ಅವನ ಪರಿಶುದ್ಧ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಸುಖಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನೂ ಕರುಣಿಸುತ್ತಾರೆ.

ನಾಯಿಕೆಯಾದ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಇಡೀ ನಾಟಕವೇ ಅವಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನುವಂತಿದೆ. ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿ ಅವಳು ಐದು ಅಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಾಳೆ; ಮಿಕ್ಕಿರಡರಲ್ಲಿ ಇರುವುದಾದರೂ ಅವಳನ್ನು ಕುರಿತ ಮಾತೇ. ಮಾಧುರ್ಯ-ಸತ್ತ್ವಗಳ, ನಿಷ್ಕಾಪಟ್ಯ-ವಿವೇಕಗಳ, ಸರ್ವಗತ ಪ್ರೀತಿ-ಅಯುಕ್ತ ಸಂತಾಪಗಳ ಒಂದು ಅದ್ಭುತ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನೇ ಶಕುಂತಲೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಕಾರ್ಯನಿವೃತ್ತಿಗಿದ್ದರೂ ನಿಷ್ಕಾರಣವಾಗಿ ವಿಧಿಯ ಆಘಾತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಕೊಳ್ಳುವ ಬಡಪಾಯಿ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಬಹುದು. ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದ ಪಾವನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದ ಶಕುಂತಲೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಪುಷ್ಪತರುಗಳಂತೆಯೇ ಸರಲ, ಕೋಮಲ ಮತ್ತು ಪರಿಶುದ್ಧ ಸ್ವಭಾವದವಳು. ಪ್ರಥಮದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ದುಷ್ಯಂತನಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತಿಯಾದ ಶಕುಂತಲೆ, ಅವನು ಎಷ್ಟೇ ಕ್ರಾರ್ಯವನ್ನು ತೋರಿದರೂ, ಕಥಿತನಕ ಅವನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನಿರ್ಭರಪ್ರೇಮವನ್ನು ಮೆರೆಯುತ್ತಾಳೆ. ತನ್ನ ಪಾಣಿಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಅವನನ್ನು ನಂಬಿದವಳು, ಅವನು ಕೈಬಿಟ್ಟಮೇಲೂ ಅವನನ್ನೇ ನಂಬಿ, ವಿರಹಿಣೀವ್ರತವನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಶಕುಂತಲೆಗೆ ದುರ್ವಾಸರ ಶಾಪ ಗಂಟುಬೀಳುವುದಕ್ಕೂ ಅವನ ಮೇಲಿನ ಪ್ರೇಮಾಶಯವೇ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅವಳು ಅತಿಥಿಸತ್ಕಾರದ ಕರ್ತವ್ಯದಿಂದ ಜ್ಯುತಳಾದರೂ ಅವಳ ಶುದ್ಧಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ನಮ್ಮ ಗೌರವದ ಕಾಣಿಕೆಯೇ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಮೊದಲು ಅರಿಯದ ಮುಗುದೆಯಂತೆ ಸಖಿಯ ರೊಡನೆ ಆಡುತ್ತಿರುವ ಗೆಳತಿಯಾಗಿ, ಕಣ್ವರ ಕರುಣೆಯ ಕಂದನಾಗಿ, ಪ್ರೇಮದ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಕಾಲು ಜಾರುವ ಕನ್ಯೆಯಾಗಿ, ವಿಧಿವಿಲಾಸ ತಿರುಗಿದಂತೆ ತಪೋವನದಿಂದ ಅರಮನೆಗೂ, ಅರಮನೆಯಿಂದ ದೇವಲೋಕಕ್ಕೂ ಚೆಂಡಿನಂತೆ ವಸಿಯಲ್ಪಡುತ್ತ, ಚಕ್ರವರ್ತಿಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಬಾಲಕನ ತಾಯಾಗಿ, ದುಷ್ಯಂತನ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿರುವ ವಿರಹಿಣಿಯಾಗಿ, ಕಡೆಗೆ ಮಧುರ ಸಮಾಗಮದಿಂದ ಸುಖಿಯಾಗುವ ಪಟ್ಟದರಸಿಯಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆ ನಾನಾಪರಿಗಳಿಂದ ನಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತಾಳೆ. ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಯಾವುದೇ ವಿಧದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿದ್ದರೂ ಸುಖದುಃಖಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನವಾಗಿಯೇ ನಮ್ಮ ಗೌರವವನ್ನು ಅವಳು ಸೆಳೆಯುತ್ತಾಳೆ; ಭಾರತೀಯ ಆದರ್ಶ ನಾರೀಮಣಿಯಾಗಿ, ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಅವಳು ಭೂಮಿಯ ಕನ್ಯೆಯಾಗಿರುವಂತೆಯೇ ಸ್ವರ್ಗದ ದೇವಿಯೂ ಆಗಿದ್ದಾಳೆ.

ಜೈತನ್ಯಾರೋಪದಿಂದ ಜೀವಂತವಾಗಿರುವ ಅಜೀತನ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರರಸದ ನಾನಾ ಮುಖಗಳನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿರುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ; ಈ ನಾಟಕದ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯರ ಚತುರ್ವಿಧ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನೂ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಆರ್ವಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಮರ್ಶಕರೆಲ್ಲ ಏಕಕಂಠದಿಂದ ಶಾಕುಂತಲವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಶ್ರೇಷ್ಠತಮ ರತ್ನವೆಂದು ಕೊಂಡಾಡಿದರೆ, ಯಾವ ಸೋಜಿಗಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ.

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्रथमोऽङ्कः

१ ५ २ ३ ८ ६ ५ ७ ९ १० ११
या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुत या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सुवर्बीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितमितः
स्तावदागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी — आर्यपुत्र, इयमस्मि ।

सूत्रधारः — आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथित-
वस्तुना नवेनाभिज्ञानशाकुन्तलाख्येन नाटकेनोपस्थातव्य-
मस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

नटी — सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

सूत्रधारः — आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

२ ३ १ ५ ७ ४
आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये, प्रयोगविज्ञानम् ।
८ ११ १२ १० ११
बलवदपि, शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं, चेतः ॥ २ ॥

नटी — आर्य, एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्य आज्ञापयतु ।

सूत्रधारः — किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः । तदिममेव तावदचिर-
प्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् ।

नटी — तथा (गायति)

2

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

ईषदीषु च्छुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि ।
 अवतंसयन्ति द्रयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥ ३ ॥

सूत्रधारः— आर्ये, साधु गीतम् । अहो । रागबद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव
 सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं, कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः
 नटी — नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं
 प्रयोगे अधिक्रियतामिति ।

सूत्रधारः— आर्ये, सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खलु मया
 तत् । कुतः—

तूवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
 एष राजिव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ४ ॥

(इति निष्क्रान्तौ)

(प्रस्तावना)

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः — (राजानं मृगं चावलोक्य) आयुष्मन् ।

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
 मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ५ ॥

राजा — सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुर्नुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
 पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
 दमैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
 पश्योदयमुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ६ ॥

(सविस्मयम्) तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

सूतः — आयुष्मन्, उद्धातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्य मन्दी-
कृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा — तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (तथा करोति)

राजा — अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथा हि—

१ २ ३ ४ ५ ६
यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
८ ९ १० ११ १२ १३
यदर्थे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
१४ १५ १६ १७ १८ १९
प्रकृष्टा यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयो-
२० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७
न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ७ ॥

सूत, पश्येनं व्यापाद्यमानम् । (इति शस्त्रसन्धानं नाटयति)

(नेपथ्ये)

भो भो राजन् ! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः — (आकर्ण्यवलोक्य च) आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः
कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा — (ससंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः — तथा । (इति रथं स्थापयति)

(ततः प्रविशत्यात्मनानृतीयो वैखानसः)

वैखानसः— (हस्तमुद्यम्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

१ २ ४ ३
तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।
५ ६ ८
आर्तित्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ८ ॥

राजा — एष प्रतिसंहतः । (इति यथोक्तं करोति)

वैखानसः — सहशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
 पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ ९ ॥

इतरो — (वाह उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा — (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

वैखानसः — राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः ।

राजा — अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ?

वैखानसः — इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य वैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा — भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति ।

वैखानसः — साधयामस्तावत् । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजा — सूत, चोदयाश्चान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजा — (समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमा-भोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः — कथमिव ?

राजा — किं न पश्यति भवान् ? इह हि —

नीवाराः शुक्रगर्भकोटरमुवृष्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः कचिदिद्गदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १० ॥

सूतः — सर्वमुपपन्नम् ।

राजा — (स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत । एताव-
त्येव रथं स्थापय, यावदवतरामि ।

सूतः — धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा — (अवतीर्थ) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं
तावदगृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चापनीयार्पयति) सूत,
यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां
वाजिनः ।

सूतः — तथा । (इति निष्क्रान्तः)

राजा — (परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि ।
(प्रविश्य । निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ ११ ॥

(नेपथ्ये)

इतः इतः सख्यौ ।

राजा — (ऋणं दत्त्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते ।
यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्तपस्विकन्यकाः
स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित्त एवाभि-

वर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम् । यावदिमां
छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलोकयन्स्थितः)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सबीभ्यां शकुन्तला)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ ।

अनसूया —हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा
इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वमेतेषामाल-
वालपुरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला—न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सौंदर्यस्नेहोऽप्येतेषु ।

(इति वृक्षसेचनं रूपयति)

राजा — कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शी खलु तत्रभवान्काश्यपो
य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते । भवतु, पादपान्तर्हित एव विश्रब्धं
तावदेनां पश्यामि । (इति तथा करोति)

शकुन्तला—सखि अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि ।
शिथिलय तावदेतत् ।

अनसूया — तथा । (इति शिथिलयति)

प्रियंवदा — (सहासम्) अत्र पयोधरविस्तारयितु आत्मनो यौवनमुपालभस्व ।
मां किमुपालभसे ।

राजा — काममनुरूपमस्या वपुषो वल्कलं न पुनरलंकारश्रियं न पुण्यति

कुतः—

उ० १०८ ४ २ १ ३ ५
सरसिजमनुविद्धं शृङ्खलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमाश्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १२ ॥

शकुन्तला — (अग्रतोऽवलोक्य) एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां
केसरवृक्षकः । यावदेनं सम्भावयामि । (इति परिक्रामति)

प्रियंवदा — हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठ यावत्त्वयोपगतया
लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति ।

शकुन्तला — अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् ।

राजा — प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा ।

अनसूया — हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया
वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतासि ।

शकुन्तला — तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । (लतामुपेत्यावलोक्य च) हला,
रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः ।
नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सह-
कारः । (इति पश्यन्ती तिष्ठति)

प्रियंवदा — अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति ?

अनसूया — न खलु विभावयामि । कथय ।

प्रियंवदा — यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता, अपि नोमैवमहमप्या-
त्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला — एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमावर्जयति)

राजा — अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् । अथवा कृतं
संदेहेन —

असंशयं क्षत्रपूरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलांषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १३ ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला — (ससंभ्रमम्) अम्मो ! सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नवामालिका-
कुञ्जमुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । (इति भ्रमरावाधां
रूपयति)

राजा — (सस्पृहम्)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
 रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
 करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
 वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ १४ ॥

शकुन्तला — न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्या-
 गच्छति । हला, परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन मधुकरेणा-
 भिभूयमानाम् ।

उभे — (सस्मितम्) के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द । राजरक्षि-
 तव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजा — अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम्
 (इत्यर्थोक्ते । स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एव
 तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला — (पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम्) कथमितोऽपि मामनुसरति ।

राजा — (सत्वरमुपसृत्य)

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ १५ ॥

(सर्वाः राजानं दृष्ट्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः)

अनसूया — आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नो प्रियसखी मधुकरेणा-
 भिभूयमाना कातरीभृता । (इति शकुन्तलां दर्शयति)

राजा — (शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)

अनसूया — इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छोटजम् ।
 फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

राजा — भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा — तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः ।

राजा — नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया — हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोप-
विशामः । (इति सर्व उपविशन्ति)

शकुन्तला — (आत्मगतम्) किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य
गमनीयास्मि संवृत्ताः ।

राजा — (सर्वा विलोक्य) अहो, समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

प्रियंवदा — (जनान्तिकम्) अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिर्मधुरं
प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते ।

अनसूया — सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।
(प्रकाशम्) आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्मम्भो मां मन्त्रयते ।
कतम आर्येण राजर्षिवंशोऽलंकियते ? कतमो वा विरहपर्युत्सु-
कजनः कृतो देशः ? किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनग-
मनपरिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः ?

शकुन्तला — (आत्मगतम्) हृदय, मोक्षाम्य । एषा त्वया चिन्तितान्यन-
सूया मन्त्रयते ।

राजा — (आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि ? कथं वात्मा-
पहारं करोमि ? भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम्)
भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्न-
क्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

अनसूया — सनाथा इदानीं धर्मचारिणः ।

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति)

सख्यौ — (उभयोराकारं विदित्वा । जनान्तिकम्) हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य
तातः संनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला — ततः किं भवेत् ?

सख्यौ — इमं जीवित्तत्सर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुन्तला — युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं
श्रोष्यामि ।

राजा — वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किमपि पृच्छामः ।

सख्यौ — आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

राजा — भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च
वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ?

अनसूया — शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो
महाप्रभावो राजर्षिः ।

राजा — अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया — तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्ज्वलायाः शरीर-
संवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

राजा — उज्ज्वलशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया — शृणोत्वार्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि
वर्तमानस्य किमपि जातशङ्खैर्देवैर्मैनका नामाप्सराः प्रेषिता
नियमविघ्नकारिणी ।

राजा — अस्त्येतदन्यसमाधिर्भास्त्वं देवानाम् ।

अनसूया — ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितृरूपं प्रेक्ष्य-
(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति)

राजा — परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथाप्सरःसंभवेण ।

अनसूया — अथ किम् ।

राजा — उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वास्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ १६ ॥

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति)

राजा — (आत्मगतम्) लब्धावकाशो मे मनोरथः किन्तु सख्या
परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वेषीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा — (सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा)

पुनरपि ववतुकाम इवार्यः ।

(शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति)

राजा — सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि
प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा — अलं विचार्य । “ अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम । ”

राजा — इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं^१ किम^२नया^३ व्रतमा^४प्रदाना-
द्व्यापार^५रोधि^६ मदनस्य^७ निषेवितव्यम् ॥

अत्यन्तमात्मसदृशेक्षणवल्लभाभि-
राहो^८ निवत्स्यति^९ समं^{१०} हरिणाङ्गनाभिः^{११} ॥ १७ ॥

प्रियंवदा — आर्य, धर्माचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुनरस्या
अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

राजा — (आत्मगतम्) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

3 1 2 4 5 6
 भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।
 8 9 10 11
 आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ १८ ॥

शकुन्तला— (सरोपमिव) अनसूये गमिष्याम्यहम् ।

अनसूया — किंनिमित्तम् ?

शकुन्तला— इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि ।

अनसूया — सखि, न युवतमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विमृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितेव)

प्रियंवदा — (शकुन्तलां निरुध्य) हला, न ते युक्तं गन्तुम् ।

शकुन्तला— (सभूभङ्गम्) किंनिमित्तम् ?

प्रियंवदा — वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । (इति बलादेनां निवर्तयति)

राजा — भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये । तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यङ्गलीं कं दातुंमच्छति)

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः)

राजा — अलमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छत ।

प्रियंवदा — तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेना-
 नृणेदानीमेषा । (किंचिद्विहस्य) हला शकुन्तले, मोचितास्यनु-
 कम्पिनार्येण । अथवा महाराजेन । गच्छेदानीम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम्) का त्वं
 विसृज्यस्य रोद्व्यस्य वा ?

राजा — (शकुन्तलां विलोक्य । आत्मगतम्) किं नु खलु यथा वयमस्या-
 मेवमियमस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना ।

(नेपथ्ये)

भो भोस्तपस्विनः ! संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत ।
प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः । अपि च—

तीव्राघातप्रतिहत^१तरुस्कन्धल^२ग्नैकदन्तः,
पादाकुष्ठव्रततिवल्यासङ्गसंजातपाशः ।
मूर्तो^६ विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो^३
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ १९ ॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः)

राजा — (आत्मगतम्) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवन
मुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

सख्यो — आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न
उटजगमनाय ।

राजा — (ससंभ्रमम्) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा न
भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

(सर्वं उत्तिष्ठन्ति)

सख्यो — आर्य, असंभावितातिथिसत्कारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जामह
आर्यं विज्ञापयितुम् ।

राजा — मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता)

राजा — मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्समेत्य
नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तला
व्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ २० ॥ ✓

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः

सर्व + उत्तिष्ठन्ति

सर्वयू + प्रतिष्ठानि

नोपः शाकन्यस्य

पूर्वाप्रसिद्धम् (त्रिपादी)

अवर्णपूर्वयोः पदान्तरयोः यवयोः औपः स्थान
(अति पदे)

(ਅ.ਡਿ. ਪੇ.)

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः)

विदूषकः — (निःश्वस्य) भो ~~किम्~~ । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि । अयं मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वह्निष्यते अटवीतोऽटवी । पत्रसंकरकषायाणि कटुकानि गिरिनीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते । तुरगानुधावनकण्ठितसंधे रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति । ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । इयतेदानीमपि पीडा न निष्क्रामति । ततो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः । ह्यः किलास्मास्वर्वहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता । सांप्रतं नगरगमनाय मनः कथमपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभातमासीत् । का गतिः ? यावत् कृताचारपरिक्रमं पश्यामि । (इति परिक्रम्यावलोक्य च) एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अन्नभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय । (इति दण्डकाव मवलम्ब्य स्थितः)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा)

राजा — कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावं दर्शनाश्वसि ।
अकृतार्थोऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥
(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयित्
विदम्ब्यते ।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेरयन्त्या तथा
 यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुस्तया मन्दं विलासादिव ।
 मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी
 सर्वं तत्किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

विदूषकः (तथास्थित एव) भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति ।

तद्वाङ्मात्रेण जाप्यसे ।

राजा — कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

विदूषकः — कुतः किल ? स्वयमक्ष्याकुलं कृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

राजा — न खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः — भो वयस्य, यद्वेतसः कुञ्जलीलां विडम्बयति तत्किमात्मन
 प्रभावेण ननु नदीवेगस्य ?

राजा — नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः — ममापि भवान् ।

राजा — कथमिव ?

विदूषकः — एवं राजकार्याण्युज्झित्वैतादृश आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना
 त्वया भवितव्यम् । यत्सत्यं प्रत्यहं श्रापदसमुत्सारणैः संक्षोभित-
 सन्धिबन्धानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रसादयि-
 ष्यामि विसृष्टुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् ।

राजा — (स्वगतम्) अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगया
 विह्वलं चेतः । कुतः—

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो

धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

विदूषकः — (राज्ञो मुखं विलोक्य) अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते ।
अरण्ये मया रुदितमासीत् ।

राजा — (सस्मितम्) किमन्यत् ? अनतिक्रमणीयं सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः — चिरं जीव । (इति गन्तुमिच्छति)

राजा — वयस्य, तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

विदूषकः — आज्ञापयतु भवान् ।

राजा — विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः — किं मोदकखादिकायाम् ? तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः ।

राजा — यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः — (प्रणम्य) आज्ञापयतु भर्ता ।

राजा — रैवतक, सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः — तथा । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्यः ।

सेनापतिः — (राजानमवलोक्य) दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया केवलं गुण एव संवृत्ता । (उपेत्य) जयतु जयतु स्वामी । गृहीतश्चापद-
मरण्यम् । किमन्यत्रावस्थीयते ।

राजा — मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन । अद्य तावत्-

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्तडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मध्दनुः ॥ ४ ॥

सेनापतिः— यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा — तेन हि निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा न मे सेनिकास्तपो-
वनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः ।

सेनापतिः— यदाज्ञापयति स्वामी । (निष्क्रान्तः सेनापतिः)

राजा — (परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेषम् । रैवतक,
त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः — यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः)

विदूषकः— कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतमेतस्मिन्पादपच्छाया-
विरचितवितानसनाथे शिलातले निषीदतु भवान्यावदहमपि
सुखासीनो भवामि ।

राजा — गच्छाग्रतः ।

विदूषकः— एतु भवान् ।

(इत्युभो परिक्रम्योपविष्टौ)

राजा — माधव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषकः— ननु भवानग्रतो मे वर्तते ।

राजा — सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । अहं तु तां आश्रमललामभूतां
शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः— (स्वगतम्) भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । (प्रकाशम्) भो
वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

राजा — सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

विदूषकः— यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्त्रिण्यामभिलाषो भवेत्तथा
स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।

राजा — न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषकः— तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

राजा — वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ५ ॥

विदूषकः — यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।

राजा — इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातां पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविध्वं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ ६ ॥

विदूषकः — तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन

इङ्गदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति ।

राजा — परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः — अथ भवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः ?

राजा — निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ७ ॥

विदूषकः — न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्गं समारोहति ।

राजा — मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममाविष्कृतो भावस्तत्र-
भवत्या । तथा हि—

५ ६ ७ ८
 दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
 १ २ ३ ४ ५
 तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
 ६ ७ ८ ९ १०
 आसीद्विवृत्तावदना च विमोचयन्ती

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रमाणाम् ॥ ८ ॥ २४/९/

विदूषकः — तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि ।

राजा — सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत्केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

विदूषकः — कोऽपरोऽपदेशो युष्माकं राज्ञाम् । नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्तिवति ।

राजा — मूर्ख, अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते ।

(नेपथ्ये)

हन्त, सिद्धार्थो स्वः ।

राजा — (कर्णं दत्त्वा) अये, धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः — जयतु जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ ।

राजा — तेन ह्यविलम्बितं प्रवेश्य तौ ।

दौवारिकः — एष प्रवेशयामि । (इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह प्रविश्य) इत इतो भवन्तौ ।

(उभौ राजानं विलोकयतः)

प्रथमः — अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि ।

द्वितीयः — गौतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।

प्रथमः — अथकिम् ।

उभौ — (उपगम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा — (आसनादुत्थाय) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ — स्वस्ति भवते । (इति फलान्युपहस्तः)

राजा — (सप्रणामं परिगृह्य) आज्ञापयितुमिच्छामि ।

उभौ — विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा — किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ — तत्र भवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्न-
मुत्पादयन्ति । तत्कतिपयंरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथी-
क्रियतामाश्रम इति ।

राजा — अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः — (अपवार्थं) एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना ।

राजा — (स्मितं कृत्वा) रैवतक, मद्रचनादुच्यतां सारथिः । सबाणासनं
रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः— यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः)

उभौ — (सहर्षम्)

२ १ ५ ५ ३
अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ ९ ॥

राजा — (सप्रणामम्) गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।

उभौ — विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ)

राजा — माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ?

विदूषकः— प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि
नावशेषितः ।

राजा — मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः— एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः— सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनां
माज्ञाहरः करभक आगतः ।

राजा — (सादरम्) किमम्बाभिः प्रेषितः ?

दौवारिकः— अथकिम् ।

राजा — ननु प्रवेश्यताम् ।

दौवारिकः— तथा (इति निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एष भर्ता । उपसर्प ।

करभकः — जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति । आगामिनि चतुर्थदिवसे
प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषावश्यं
संभावनीयेति ।

राजा — इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् ।
किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः— त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठ ।

राजा — सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि । (विचिन्त्य) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति
प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं
मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः— न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि ।

राजा — (सस्मितम्) कथमेतद्भवति संभाव्यते ?

विदूषकः— यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ।

राजा — ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव
सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः — (सगर्वम्) तेन हि युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः ।

राजा — (स्वगतम्) चपलोऽयं वटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः
कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्)
वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव
तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । पश्य—

३ २ ९ ६ ५ ४ ३
क्र वयं क्र परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः ।
१ ११ १२ १३ १०
परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १० ॥

विदूषकः — अथकिम् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः)

शिष्यः — अहो ! महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । यत्प्रविष्टमात्रे एवाश्रमं तत्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि । यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृतृत्विग्भ्य उपहरामि । (परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे) प्रियंवदे, कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते ? (धृतिमभिनीय) किं ब्रवीषि ? आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि यन्नादुपचर्यताम् । सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद्वेतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा)

राजा — (सचिन्तं निःश्वास्य)

३ १ २ ४ ५ ६ ७ ८
 जाने तपसो वीर्यं सा बाला परव्रतीति मे विदितम् ।
 १४ १५ १६ ११ ९ १० १३
 अलम्स्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ १ ॥

(मदनवाधां निरूप्य)

भगवन्कुसुमायुध ! त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामति-
सन्धीयते कामिजनसार्थः । कुतः—

¹तव ²कुसुमशरत्वं ⁴शीतरश्मिस्त्वमिन्दो- ³
⁵द्वयमिदम्यथार्थं ⁶दृश्यते ⁷मद्विधेषु । ⁸
⁹विसृजति ¹⁰हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै- ¹¹
¹²स्त्वमपि ¹³कुसुमवाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ २ ॥

(परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्रमह्वान्त-
मात्मानं विनोदयामि । (निःश्चय) किं नु खलु मे प्रियादर्शनाद्वते
शरणमन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि ।

(सूर्यमवलोक्य)

इमा मुग्रातपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना
शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा)
अहो, प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः । (परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन्
वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहितया शकुन्तलया भवितव्यम् ।
यावद्विष्टपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम्) अये,
लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिला-
पट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोष्याम्यासां विश्रम्भ-
कथितानि । (इति विलोक्यन् स्थितः)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

सख्यौ — (उपवीज्य सस्नेहम्) हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते नलिनी-
पत्रवातः ?

शकुन्तला — किं वीजयतो मां सख्यौ ?

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः)

राजा — बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम्) तत्

किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते । (साभिलाषं निर्वर्ण्य) अथवा कृतं संदेहेन ।

प्रियंवदा — (जनान्तिकम्) अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं नु खलु अस्यास्तन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् ।

अनसूया — सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । (प्रकाशम्) सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान् खलु ते संतापः ।

शकुन्तला — (पूर्वाभेन शयनाद्भुत्याय) हला, किं वक्तुकामासि ?

अनसूया — हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे खल्वावां मदनगतस्य वृत्तान्तस्या किंतु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि । कथय । किंनिमित्तं ते संतापः ? विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य ।

राजा — अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तरकः । न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला — (आत्मगतम्) बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः । इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम् ।

प्रियंवदा — सखि शकुन्तले, सुष्ठ्वेषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति ।

राजा — अवितथमाह प्रियंवदा ।

शकुन्तला — सखि, कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । किंत्वायासयित्रीदानीं वां भविष्यामि ।

उभे — अत एव खलु निर्बन्धः । “स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं
सह्यवेदनं भवति ।”

शकुन्तला—सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता
राजर्षिः—(इत्यर्थोक्ते लज्जां नाटयति)

उभे — कथयतु प्रियसखी ।

शकुन्तला — तत् आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

राजा — (सहर्षम्) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

शकुन्तला — तद्यदि वामनुमतं तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया
भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे सिलोदकम् ।

राजा — संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा — (जनान्तिकम्) अनसूये, दूरगतमन्मथाक्षमेयं कालहरणस्य ।
यस्मिन् बध्दभावेण स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या
अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया — तथा यथा भणसि ।

प्रियंवदा — सखि, दिष्टयानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । ‘सागरमुज्झित्वा कुत्र वा
महानद्यवतरति ।’ क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां
पल्वितां सहते ।

राजा — किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया — कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं
सम्पादयावः ।

प्रियंवदा — निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

अनसूया — कथमिव ?

प्रियंवदा — ननु स राजर्षिरस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसा-
न्प्रजागरकृशो लक्ष्यते ।

राजा — सत्यमित्थंभूत एवास्मि ।

प्रियंवदा — हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । देवताशेषापदेशेन तं
सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

अनसूया — रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ?

शकुन्तला — किं नियोगो वां विकल्प्यते ?

प्रियंवदा — तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावत् किमपि ललित-
पदबन्धनम् ।

शकुन्तला — हला, चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुकं पुनर्वेपते मे हृदयम् ।

राजा — (सहर्षम्)

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणां ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ ३ ॥

सख्यौ — “अयि आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं
ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति ।”

शकुन्तला — (सस्मितम्) नियोजितेदानीमस्मि । (उपविष्टा चिन्तयति)

राजा — स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ ४ ॥

शकुन्तला — हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहितानि पुनर्लेखन
साधनानि ।

प्रियंवदा — एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु ।

शकुन्तला — (यथोक्तं रूपयित्वा) हला, शृणुतमिदानीं सङ्गताय न वेति ।

उभे — अवहिते स्वः ।

शकुन्तला — (वाचयति)

२ ५ ५ ३ ५ ६ ११ १२
तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
१ १५ १३ ३ १० १०
निघृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥ ५ ॥

राजा — (सहसोपसृत्य)

५ १ २ ३ ४ ५ ७ ९
नपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
१२ ११ १२ १ १३ १० १५ १६
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वर्ती दिवसः ॥ ६ ॥

सख्यौ — (विलोक्य सहर्षमुत्थाय) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति)

राजा — अलमलमायासेन ।

अनसूया — इतः शिलातलेकदेशमलङ्करोतु वयस्यः ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सलजा तिष्ठति)

प्रियंवदा — द्वयोरपि युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहः पुनर्मां
पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

राजा — भद्रे, नेतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा — आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्य-
मित्येष युष्माकं धर्मः ।

राजा — नास्मात् परम् ।

प्रियंवदा — तेन हि इयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता
मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

राजा — भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला — (प्रियंवदामवलोक्य) हला, किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षे-
रुपरोधेन ?

राजा — सुन्दरि,

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे मदनबाणहतोऽस्मि हेतः पुनः ॥ ७ ॥

अनसूया — वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी
बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय ।

राजा — भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्रसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ ८ ॥

उभे — निर्वृते स्वः ।

प्रियंवदा — (सदृष्टिक्षेपम्) अनसूये, यथैव इतो दतद्विष्टस्तुको मृगपोतको
मातरमन्विष्यति । एहि संयोजयाव एनम् । (उभे प्रस्थिते)

शकुन्तला — हला, अशरणाऽस्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु ।

उभे — पृथिव्याः यः शरणं स तव समीपे वर्तते । (निष्क्रान्ते)

शकुन्तला — कथं गते एव !

राजा — अलमावेगेन । नन्वयमराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्
सञ्चारयामि नलिनीदलतालिवृन्तैः ।
अङ्गे निधाय करभोरु यथामुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ ९ ॥

शकुन्तला — न माननीयेष्वात्मानं अपराधयिष्यामि ।

(उत्थाय गन्तुमिच्छति)

राजा — सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते समवस्था ।

^३ उपसृज्य ^२ कुसुमशयनं ^१ नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
^७ कथमातपे ^६ गमिष्यसि ^५ परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ १० ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति)

शकुन्तला — पौरव, रक्ष विनयम् । मदनसन्तप्ताऽपि न खल्वात्मनः
 प्रभवामि ।

राजा — भीरु, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवान्नात्र
 दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ ११ ॥

शकुन्तला — मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि ।

राजा — भवतु । मोक्षयामि ।

शकुन्तला — कदा ?

राजा—^५अपरिक्षितकोमलस्य ^२यावत् ^{१७}कुसुमस्येव ^{११}नवस्य ^{४०}षट्पदेन ।
^{४८}अधरस्य ^२पिपासता ^४मया ^६तै ^{१३}सदयं ^१सुन्दरि ^{१५}गृह्यते
^९रसोऽस्य ॥ १२ ॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन)

(नेपथ्ये)

चक्रवाकवधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम्) पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या
 गौतमीत एवागच्छति । तावद्विद्वत्पान्तरितो भव ।

राजा — तथा (आत्मानमावृत्य तिष्ठति)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सद्यो च)

सख्यौ — इत इत आर्या गौतमी ।

गौतमी — (शकुन्तलामुपेत्य) जाते, अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि

शकुन्तला — आर्ये, अस्ति मे विशेषः ।

गौतमी — अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति ।

(शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वत्से, परिणतो दिवसः । एहि ।

उत्तममेव गच्छामः । (इति प्रस्थिताः)

शकुन्तला — (आत्मगतम्) हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं

न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः ।

(पदान्तरे स्थित्वा । प्रकाशम्) लतावलय, संतापहारक, आमन्त्रये

त्वां भूयोऽपि परिभोगाय ।

(दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः)

राजा — (पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्) अहो ! विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।

क नु खलु संप्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते

लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि ।

(आकाशे)

राजन्,

सायंतुने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदीं हुताशनवर्तीं परितः प्रकीर्णः ।
छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः
संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ १३ ॥

राजा — अयमहमागच्छामि ।

(निष्क्रान्तः)

इति तृतीयोऽङ्कः

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ)

अनसूया — हला प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याण-
शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदयं तथाप्येत्तुवा
चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा — कथमिव ?

अनसूया — अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्यर्षिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं
प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा — विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत
इति ।

अनसूया — यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा — कथमिव ?

अनसूया — गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः । तं
यदि देवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा — (पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि
कुसुमानि ।

अनसूया — ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया ।

प्रियंवदा — युज्यते ।

(इति तदेव कर्माभिनयतः)

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः !

अनसूया — (कणं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा — ननूटजसंनिहिता शकुन्तला ।

अनसूया — अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता । अलमेतावद्भिः कुसुमैः ।

(इति प्रस्थिते)

(नेपथ्ये)

आः ! अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वा न स बोधितोऽपि स-
न्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा — हा धिक् हा धिक् ! अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽ-
पराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य) न खलु यस्मिन्
कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा
वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।

अनसूया — कोऽन्यो हुतवहादग्धुं प्रभवति । गच्छ । पादयोः प्रणम्य
निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा — तथा । (इति निष्क्रान्ता)

अनसूया — (पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो ! आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं
ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (इति पुष्पोच्चयं रूपयति)

(प्रविश्य)

प्रियंवदा — सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः
सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया — (सस्मितम्) तस्मिन्बहेतदपि । कथय ।

प्रियंवदा — यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया । भगवन्, प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवत्तेकोऽपराधो मर्षयितव्य इति ।

अनसूया — ततस्ततः ।

प्रियंवदा — ततो न मे वचनमन्यथाभवितुमर्हति । किं त्वभिज्ञानाभरण-दर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयमाण एवान्तर्हितः ।

अनसूया — शक्य इदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा — सखि एहि । देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।

(इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा — (विलोच्य) अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदनमालिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नेषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम् ?

अनसूया — प्रियंवदे, द्वयोरेव नो मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा — को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति । (इति निष्क्रान्ते)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः)

शिष्यः — वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । (प्रकाशं) निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

^१यात्येकतोऽस्तशिखरं ^२पतिरोषधीना-
^३माविष्कृतारुणपुरःसर ^४एकतोऽर्कः ।
^५तेजोद्वयस्य ^६युगपद्वयस्यनोदयाभ्यां
^७लोको नियम्यत ^८इवात्मदशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

^१अन्तर्हिते ^२शशिनि ^३सैव ^४कुमुद्वती मे
^५दृष्टिं न नन्दयति ^६संस्मरणीयशोभा ।
^७इष्टप्रवासजनिनितान्यबलाजनस्य
^८दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःखानि ॥ ३ ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया — यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्येतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्यः — यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः)

अनसूया — प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न म उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु । येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वासःशाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वेतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति । तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसिन्नापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ?

(प्रविश्य)

प्रियंवदा — (सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया — सखि, कथमेतत् ?

प्रियंवदा — शृणु । इदानीं सुखशयितपृच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि ।

अनसूया — ततस्ततः ?

प्रियंवदा — यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्टया धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति ।

अनसूया — अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ?

प्रियंवदा — अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

अनसूया — (सविस्मयम्) कथमिव ?

प्रियंवदा —

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्निगमां शमीमिव ॥ ४ ॥

अनसूया — (प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे । किं त्वद्येव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा — सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया — तेन ह्येतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्गक एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमाला । तदिमां हस्त-संहितां कुरु । यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा — तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ताः । प्रियंवदा नाटयेन सुमनसो गृहणाति)

(नेपथ्ये)

गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा — (कणं दत्वा) अनसूये, त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन
ऋषयः शब्दाप्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अनसूया — सखि, एहि । गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा — (विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः
स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति ।
उपसर्पाव एनाम् ।

(इत्युपसर्पतः)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला)

तापसीनामन्यतमा — (शकुन्तलां प्रति) जाते, भर्तुर्वहुमानसूचकं महादेवी
शब्दं लभस्व ।

द्वितीया — वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया — वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवजं निष्क्रान्ताः)

सख्यौ — (उपसृत्य) सखि, सुखमञ्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला — स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् ।

उभे — (मङ्गलप्रात्राण्यादाय, उपविश्य) हला, सञ्जा भव यावत्ते मङ्गलं
समालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला — इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति ।

(इति वाष्पं विसृजति)

उभे — सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः)

प्रियंवदा — आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तावृषिकुमारकौ)

उभौ — इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः)

गौतमी — वत्स नारद, कुत एतत् ?

प्रथमः — तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी — किं मानसी सिद्धिः ?

द्वितीयः — न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतो-
र्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठयूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतल्लेरापर्वभागोत्थितै-

र्दत्तान्याभरणानि तुत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ५ ॥

प्रियंवदा — (शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तु-
र्गहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः ।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति)

प्रथमः — गौतम, एहोहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां
निवेदयावः ।

द्वितीयः — तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ)

सख्यौ — अये अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त
आभरणविनियोगं कुर्वः ।

शकुन्तला — जाने वां नैपुण्यम् ।

(उमे नाट्येनालंकुरुतः)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)

काश्यपः —

3 2 1 4 5 7 6
यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैकुण्ठ्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्योक्तसः
पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(इति प्ररिक्तामति)

सख्यौ — हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं
क्षौमयुगलम् ।

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते)

गोतमी — जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वज्यमान इव
गुरुरपस्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला — (सव्रीडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः — वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सभ्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

गोतमी — भगवन्, वरः खल्वेषः । नाशीः ।

काश्यपः — वत्से, इतः सद्यो ह्युतानग्नीन्द्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः — (ऋष्यच्छन्दसाशास्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिद्वन्तः प्रातःसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सव्यक्षेपम्) क ते शार्ङ्गरवमिश्राः ?

(प्रविश्य)

शिष्याः — भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः — भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः — इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः — भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

रुच्छायाद्गुमेर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

गौतमी — जाते, ज्ञातिजनसंदिग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः ।

प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला— (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्) हला, प्रियंवदे, आर्यपुत्र-
दर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः

ज प्रवर्तते ।

प्रियंवदा— न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ ११ ॥

शकुन्तला— (स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः— अवैमि ते तस्यां सोदयां स्नेहम् । इयं तावदक्षिणेन ।

शकुन्तला— (उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गे-
तोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु
भविष्यामि ।

काश्यपः— इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला— (सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ — अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः ? (इति वाष्पं विहरतः)

काश्यपः— अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या
शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

शकुन्तला— तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा
भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः— नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला— (गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते ?

(इति परावर्तते)

काश्यपः — वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिह्नुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्वे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहोति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १२ ॥

शकुन्तला— वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि? अचिरप्रसूतया
जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तात-
श्चिन्तायिष्यति । निवर्तस्व तावत् । (इति रुदती प्रस्थिता)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वृष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनेतृत्तभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १३ ॥

शार्ङ्गरवः— भगवन् । ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते ।
तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः— तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)

काश्यपः— (आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः
सन्देष्टव्यम् ? (इति चिन्तयति)

शकुन्तला— (जनान्तिकम्) हला, पश्य । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचर-
मपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारटति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया — सखि, मेवं मन्त्रयस्व ।

एषापि प्रियेण विना गमयति स्त्रीणीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशबिन्धः साहयति ॥ १४ ॥

काश्यपः— शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्बचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य
वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः— आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

१ ११ १२ २ ४ १०३
अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुचैःकुलं चात्मन-
५ ६ ७ ८ ९ १०
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
१४ १३ १५ १६ १३
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकेभ्यः दारेषु दृश्या त्वया
१२ १३ २१ २२ १९ २३ २०
भागायित्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरव — गृहीतः सन्देशः ।

काश्यपः— वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो
लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः— न खलु धीमितां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः— सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १६ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

गौतमी — एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः— वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला— तात, इत एव किं प्रियंवदानसूये सख्यौ निर्वर्तिष्येते ?

काश्यपः— वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युवतमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया
सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला — (पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिभ्रष्टा मलयतटो
न्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः — वत्से, किमेवं कातरासि ?

अभिजनव्रतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ १७ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

काश्यपः — यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला — (सख्यादुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ — (तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो
भवेत्तत्तत्तस्मायिदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला — अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ — मा भैषीः । अतिस्नेहः पापशङ्की ।

शार्ङ्गरवः — युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला — (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये

काश्यपः — श्रूयताम् —

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १८ ॥

गौतमी — जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा

चिरेणापि पुनःपुनरेषेवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः — वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला — (भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् ।
तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व ।

काश्यपः — (सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ १९ ॥

गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सख्यौ — (शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक् हा धिक् ! अन्तर्हिता शकुन्तला
वनराज्या ।

काश्यपः— (सनिःश्वासम्) अनसूये, गतवती वां सहचारिणी । निगृह्य
शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे — तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ?

काश्यपः— स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमशं परिक्रम्य) हन्त भोः !

शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च)

विदूषकः — (कर्णं दत्वा) भो वयस्य, संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि ।
कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती
हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

राजा — तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते)

अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतवल्लरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥ १ ॥

राजा — अहो ! रागपरिवाहिणी गीतिः ।

विदूषकः — किं तावद्रीत्या अवगतोऽक्षरार्थः ?

राजा — (स्मितं कृत्वा) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमती-
मन्तरेण महदुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे माधव्य, मद्रचनालु-
च्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः — यद्भवानाज्ञापयति । (उत्थाय) भो वयस्य, गृहीतस्य तया
परकीयेर्हस्तेः शिखण्डके ताड्यमानस्याप्सरसा वीतरागस्येव
नास्तीदानीं मे मोक्षः ।

राजा — गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।

विदूषकः — का गतिः ? (इति निष्क्रान्तः)

राजा — (आत्मगतम्) किं नु खलु गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्येष्टजनविरहा-
हतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा—

नपर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥

(इति पर्याकुलस्तिष्ठति)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी — भोः ! कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मा-
सनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे
निवेदयितुम् । अथवाऽविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः—

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ३ ॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देव
(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्य-
वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा
देवः प्रमाणम् ।

राजा — (सादरम्) किं काश्यपसन्देशहारिणः ?

कञ्चुकी — अथ किम् ।

राजा — तेन हि मद्गचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रम-
वासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हसीति ।
अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी — यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

राजा — (उत्थाय) वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेश्य ।

प्रतीहारी— इत इतो देवः ।

राजा — (परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य
सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरेव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ४ ॥

(नेपथ्ये)

वैतालिकी—विजयतां देवः ।

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ ५ ॥

राजा — एते ह्यन्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (इति परिक्रामति)

प्रतीहारी—एष अभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनिहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः ।

आरोहतु देवः ।

राजा — (आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति) वेत्रवति, किमुद्दिश्य भगवता

काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

प्रतीहारी—सुचरितनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि ।

(ततः प्रविशन्ति गीतमीसहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः । पुरश्चेषां

कञ्चुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुकी — इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः— शारद्वत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ ६ ॥

शारद्वतः— स्थाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः । अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ७ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा) अहो ! किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति ?

गौतमी—जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु ।

(इति परिक्रामति)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य) भो ! भोस्तपस्विनः, असावत्रभवान्वर्णा-

श्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति । पश्यतैनम् ।

शार्ङ्गरवः— भो ! महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र

मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तपः फलागमैर्न वाम्बुभिर्दरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्

॥ ८ ॥

प्रतीहारी— देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्या ऋषयः

राजा —(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभवती—

कास्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—देव, कुतूहलगर्भः प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया

पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

राजा — भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला — (हस्तसुरसि कृत्वा । आत्मगतम्) हृदय, किमेवं वेपसे ? आर्य-
पुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव ।

पुरोहितः — (पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्याय
संदेशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा — अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः — (हस्तानुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा — सर्वानभिवादये ।

ऋषयः — इष्टेन युज्यस्व ।

राजा — अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषयः —

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १० ॥

राजा — अर्थवान्बलु मे राजशब्दः । अथ भगवाँल्लोकानुग्रहाय कुशली
काश्यपः ?

ऋषयः — स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वक-
मिदमाह —

राजा — किमाज्ञापयति भगवान् ?

शार्ङ्गरवः — यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया
प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः —

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ ११ ॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी — आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति ।

नापेक्षितो गुरुजनोऽनया त्वया पृष्ठो न बन्धुजनः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥ १२ ॥

शकुन्तला— (आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ?

राजा — किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरवः — कथमिदं नाम ! भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञात्तिकुलैकसंश्रयां ॥ १ ॥

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वर्बन्धुभिः ॥ १३ ॥ :

राजा — किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ?

शकुन्तला— (सविषादम्, आत्मगतम्) हृदय, संप्रतं त आशाङ्का ।

शार्ङ्गरवः— किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा — कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ?

शार्ङ्गरवः — मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १४ ॥

राजा — विशेषेणाधिक्षितोऽस्मि ।

गौतमी — जाते, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् ।

ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा — (शकुन्तलां निर्वर्ण्यः आत्मगतम्)

३ २ १ ५ ४
इदमुपनतमेवं रूपमक्षिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

११ १५ १२ १४ १३ ११
अमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं (२१)

न च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि हातुम् ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—अहो ! धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा
कोऽन्यो विचारयति ?

शार्ङ्गरवः — भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ?

राजा — भो भोस्तपोधना; चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः
स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं
क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ?

शकुन्तला— (अपवार्थ) आर्यस्य परिणय एव. संदेहः । कुत इदानीं मे
दूराधिरोहिण्याशा ?

शार्ङ्गरवः — मा तावत् —

कृताभिमर्शानुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ १६ ॥

शारद्वतः— शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः
सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

शकुन्तला— (अपवार्थ) इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन?
आत्मेदानीं शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । (प्रकाशम्) आर्यपुत्र,
(इत्यर्थात्) संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव,
युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं
समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमीदृशैरक्षरेः प्रत्याख्यातुम् ।

राजा — (कर्णो पिबाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ॥
कूलकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ १७ ॥

शकुन्तला— भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयेवं प्रवृत्तं
तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

राजा — उदारः कल्पः ।

शकुन्तला — (मुद्रास्थानं परामृश्य) हा ! धिक् हा धिक् ! अङ्गुलीयकशून्या
मेऽङ्गुलिः । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते)

गौतमी — नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्ट-
मङ्गुलीयकम् ।

राजा — (सस्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमस्ति स्त्रेणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला — अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

राजा — श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला — नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगत-
मुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।

राजा — शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला — तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घपाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः ।
त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न
पुनस्तेऽपरिचयाध्दस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया
गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि ।
सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति ।

राजा — एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते
विषयिणः ।

गौतमी — महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं
जनः कैतवस्य ।

राजा — तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संद्श्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगुमनात्स्वमपत्यजात-

मन्यद्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ १८ ॥

शकुन्तला— (सरोषम्) अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानी-
मन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रति-
पत्स्यते ।

राजा — (आत्मगतम्) संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो
लक्ष्यते । (प्रकाशम्) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् ।
तथापीदं न लक्ष्यते ।

शकुन्तला— सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याहमस्य पुरुवंशप्रत्य-
येन मुखमधोर्हृदयविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता । (इति पटान्तेन
मुखमावृत्य रोदिति ।)

शार्ङ्गरवः— इत्थमात्मकृतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ १८ ॥

राजा — अयि भोः ! किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदोषाक्षरैः क्षिणुथ ।

शार्ङ्गरवः— (सासृयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शार्ङ्गमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमुधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २० ॥

राजा — भोः ! सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं
पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ?

शार्ङ्गरवः— विनिपातः ।

राजा — विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वतः— शार्ङ्गरव, किमुत्तरेण ? अनुष्ठितो गुरोः संदेशः । प्रतिनिवर्तामिहे
वयम् । (राजानं प्रति)

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनं गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २१ ॥

गौतमि, गच्छाप्रतः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला— कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां परित्यजथ ।
(इत्यनुप्रतिष्ठते)

गौतमी — (स्थित्वा) वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः, करुणपरि-
देविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका
करोतु ?

शार्ङ्गरवः— (सरोषं निवृत्त्य) किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ? (शकुन्तला
भीता वेपते)

शार्ङ्गरवः— शकुन्तले;

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः ।

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २२ ॥

तिष्ठ साधयामो वयम् ।

राजा — भोस्तपस्विन्, किमत्रभवती विप्रलभसे ?

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २३ ॥

शार्ङ्गरवः— यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवांस्तदा कथमधमभीरुः ?

राजा — भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ २४ ॥

पुरोहितः— (विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा — अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः— अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मदगृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति
चेत्; त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्य-
सीति । स चेन्मुनिदोहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभिनन्द्य

शुध्दान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयन-
मवस्थितमेव ।

राजा — यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः— वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला— भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् । (इति रुदती प्रस्थिता
निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।)

(राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)
(नेपथ्ये)

आश्चर्यमाश्चर्यम् !

राजा — (आकर्ण्य) किं नु खलु स्यात् ?
(प्रविश्य)

पुरोहितः— (सविस्मयम्) देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

राजा — किमिव ?

पुरोहितः— परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु,

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च

प्रवृत्ता ।

राजा — किं च

पुरोहितः— *सु. १०००००००*

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारादुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम

॥ २५ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

राजा — भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं वृथा
तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरोहितः— (विलोक्य) विजयस्व । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा — वेत्नवति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

58

पञ्चमोऽङ्कः

प्रतीहारी— इत इतो देवः । (इति प्रस्थिता)

राजा —

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ २६ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पञ्चमोऽङ्कः

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्वह्दं पुरुषमादाय रक्षिणो च)

रक्षिणौ — (पुरुषं ताडयित्वा) अरे ! कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्मणि-
बन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गलीयकं समासादितम् ?

पुरुषः — (भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकर्मकारी !

प्रथमः — किं शोभनो ब्राह्मण इति मत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः ?

पुरुषः — शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवद्रः ।

द्वितीयः — पाटञ्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ?

श्यालः — सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरा प्रतिबध्नीतम् ।

उभौ — यदावुत्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः — अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।

श्यालः — (विहस्य) विशुद्ध इदानीमार्जीवः ।

पुरुषः — भर्तः, मा एवं भण ।

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ १ ॥

श्यालः — ततस्ततः ?

पुरुषः — एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः । यावत्तस्यो-
दराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावदिदं रत्नभासुरमङ्गलीयकं दृष्टम् ।
पश्चादहमस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत
वा मुञ्चत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः ।

श्यालः — जानुक, विस्रगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम् ।
अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः

रक्षिणौ — तथा । गच्छ अरे ! ग्रन्थिभेदक ।

(सर्वे प्ररिक्तामन्ति)

श्यालः — सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदमङ्गलीयकं
यथागमनं भर्त्रे निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रमामि ।

उभौ — प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः)

प्रथमः — जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः ।

द्वितीयः — नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः ।

प्रथमः — जानुक, स्फुरतो मम हस्तावस्य वधस्य सुमनसः पिनद्धम् ।

(इति पुरुषं निर्दिशति)

पुरुषः — नार्हति भावोऽकारणमारणो भवितुम् ।

द्वितीयः — (विलोक्य) एष नो स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीष्येतोमुखो
दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि ।

(प्रविश्य)

श्यालः — सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वस्याङ्गलीयस्या-
गमः ।

सूचकः — यथावुत्तो भणति । एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।

(इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति)

पुरुषः — (श्यालं प्रणम्य) भर्तः, अथ कीदृशो म^मआजीवः ?

श्यालः — एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।

(इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति)

पुरुषः — (सप्रणामं प्रतिगृह्य) भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः — एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

जानुकः — आवुत्त, पारितोषिकं कथयति तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन
भवितव्यमिति ।

श्यालः — न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन

द्वितीया — परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्रयसे ?

प्रथमा — मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति ।

द्वितीया — (सहस्रं त्वरयोपगम्य) कथमुपस्थितो मधुमासः !

प्रथमा — मधुकरिके, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ।

द्वितीया — सखि, अवलम्बस्व मां यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि ।

प्रथमा — यदि ममापि खल्वर्धमर्चनफलस्य ।

द्वितीया — अकथितेऽप्येतत्संपद्येत यत् एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । (सबीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति) अये ! अप्रतिबुद्धोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति । (इति कपोतहस्तं कृत्वा)

त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ ३ ॥

(इति चूताङ्कुरं क्षिपति)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः)

कञ्चुकी — मा तावदनात्मज्ञे, देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे त्वमाग्रकलिकाभङ्गं किमारभसे ?

उभे — (भीते) प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे आवाम् ।

कञ्चुकी — न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च ।

सानुमती — नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः ।

प्रथमा — आर्य, कति दिवासान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं प्रेषितयोः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्वं आवाभ्यामेष वृत्तान्तः ।

कञ्चुकी — भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

उभे — आर्य कौतूहलं नौ । यद्यनेन श्रोतव्यं कथयत्वार्यः । किंनिमित्तं
भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ।

सानुमती — उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।

कञ्चुकी — बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं
शकुन्तलाप्रत्यादेशकोलीनम् ।

उभे — श्रुतं राष्ट्रियमुखाद्यावदङ्गलीयकदर्शनम् ।

कञ्चुकी — तेन ह्यल्पं कथयितव्यम् । यदैव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनु-
स्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती रहसि शकुन्तल
मोहात्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः ।

सानुमती — प्रियं मे ।

कञ्चुकी — अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

उभे — युज्यते ।

(नेपथ्ये)

एतु एतु भवान् ।

कञ्चुकी — (कर्णं दत्त्वा) अये ! इत एवाभिवर्तते देवः । स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

उभे — तथा । (इति निष्क्रान्ते)

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च)

कञ्चुकी — (राजानमवलोक्य) अहो ! सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिवि-
शेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शिनो देवः ।

सानुमती — (राजानं दृष्ट्वा) स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानिताप्यस्य कृते
शकुन्तला ह्याम्यति ।

राजा — (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)

प्रथमं^३ सारङ्गाक्ष्या^१ प्रियया^२ प्रतिबोध्यमानमपि^४ सुप्तम्^५ ।
 अनुशयदुःखायेदं^६ हतहृदयं^७ संप्रति^८ विबुद्धम्^९ ॥ ४ ॥

सानुमती — नन्वीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि ।

विदूषकः — (अपवार्य) लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने
 कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति ।

कञ्चुकी — (उपगम्य) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि महाराजः ।

राजा — वेत्रवति, मद्बचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न
 संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं
 पौरकार्यमार्येण तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतीहारी — यदेव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः)

राजा — वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी — यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

विदूषकः — कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीयेऽ-
 स्मिन्प्रमदवनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि ।

राजा — वयस्य, यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारिवचः ।
 कुतः —

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ५ ॥

विदूषकः — तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाणं नाशयिष्यामि ।
 (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताहरं पातयितुमिच्छति ।)

राजा — (सस्मितम्) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे, क्त्रोपविष्टः
 प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयिष्यामि ।

विदूषकः — नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । माधवीमण्डप
इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां
तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

राजा — ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः — इत इतो भवान् ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति)

विदूषकः — एषः मणिशिलया कसनाथो माधवीमण्डप उपहाररमणीयतया
निःसंशयं स्वागतेनेव नो प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य निषीदतु भवान् ।

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ)

सानुमती — लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्यै
भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि । (इति तथा कृत्वोत्थिता)

राजा — सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम् ।
कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीप-
गतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या
नाम । कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

विदूषकः — न विस्मरामि । किं तु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया
परिहासविजल्प एष न भुतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्ड-
बुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथ वा भवितव्यता खलु बलवती ।

सानुमती — एवं न्विदम् ।

राजा — (ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः — भोः ! किमेतत् ? अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः
शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।

राजा — वयस्य, निराकरणविद्धवायाः समवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽ-
स्मि । सा हि —

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती

मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ६ ॥

सानुमती — अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे ।

विदूषकः — भोः अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवत्याकाशचारिणा नीतेति ।

राजा — कः पतिदेवतामन्यः परामर्धमुत्सहेत ? मेनका किल सख्यास्ते
जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हतेति
मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती — संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।

विदूषकः — यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।

राजा — कथमिव ?

विदूषकः — न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं
पारयतः ।

राजा — वयस्य,
¹स्वप्नो ²नु ³माया ⁴नु ⁵मृतिभ्रमो ⁶नु ⁷क्लिष्टं ⁸नु ⁹तावत्फलमेव ¹⁰पुण्यम् ।
¹¹असंनिवृत्त्यै ¹²तदतीतमेते ¹³मनोरथा ¹⁴नाम ¹⁵तटप्रपाताः ॥ ७ ॥

विदूषकः — मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमवश्यं भाव्यचिन्तनीय
समागमो भवतीति ।

राजा — (अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये ! इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशि
शोचनीयम् ।

सानुमती — यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

विदूषकः — भोः ! इयं नाम मुद्रा केनोद्धातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापि ता ।

सानुमती— ममापि कौतूहलेनाकारित एषः ।

राजा — श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पमाह किय-
च्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दाम्यतीति ।

विदूषकः — ततस्ततः ?

राजा — पश्यादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता—

एकैकमेव दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ ८ ॥

सानुमती— रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः ।

विदूषकः — अथ कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत् ।

राजा — शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गन्नास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

विदूषकः — युज्यते ।

सानुमती— अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः
परिणये सन्देह आसीत् । अथवेदशुभुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते,
कथमिवैतत् ?

राजा — उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदूषकः — (आत्मगतम्) गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ।

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमभ्यसि ।

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया

॥ ९ ॥

विदूषकः — (आत्मगतम्) कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि !

राजा — प्रिये अकारणपरित्यागानुशयतसहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता)

चतुरिका— इयं चित्रगता भट्टिनी । (इति चित्रफलकं दर्शयति)

विदूषकः— (विलोक्य) साधु वयस्य । मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानु-
प्रवेशः । स्वलतीव मे दृष्टिर्निमोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती— अहो ! एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।

राजा—

२ ५ ३ १ १५ ४ ६ ७
यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा ।
९ १ १० ११ १३ १२ १४
तथापि तस्या लावण्यं रेख्या किञ्चिदन्वितम् ॥ १० ॥

सानुमती— सहशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।

विदूषकः— भोः ! इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः ।
कतमाऽत्र तत्रभवती शकुन्तला ?

सानुमती— अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः ।

राजा — त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ?

विदूषकः— तर्कयामि येषां शिथिलबन्धनोद्धान्तकुसुमेन केशांतेनोद्भिन्नस्वेद-
बिन्दुना वदनेन विशेषतोऽपसृताभ्यां बाहुभ्यामवसेकस्निग्धतरुण-
पल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्व ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता सा
शकुन्तला । इतरे सख्याविति ।

राजा — निपुणो भवान् । चतुरिके अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ
वर्तिकां तावदानय ।

चतुरिका— आर्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकम् यावदागच्छामि ।

राजा — अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति)

(निष्क्रान्ता चेटी)

राजा — (निःश्वास्य)
 साक्षात्प्रियामुपगतामुपहाय पूर्वं
 चित्रार्पितुमहमिमां बहुमन्यमानः ।
 स्रोतोवहां पथि निकामजलाम्नीत्य
 जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ११ ॥

विदूषकः — (आत्मगतम्) एषोऽत्र भवानदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः ।
 (प्रकाशम्) भोः ! अपरं किमत्र लिखितव्यम् ?

सानुमती — यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालिखितुकामो भवेत् ।

राजा — श्रूयताम् —
 कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
 पादास्ताम्रभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
 शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
 शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्ठ्यमानां मृगीम् ॥ १२ ॥

विदूषकः — (आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्ब-
 कूर्चानां कदम्बैः : (सावधानं निरूप्य दृष्ट्वा) (प्रकाशम्) आः !
 एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनकमलमभि-
 लङ्घते मधुकरः ।

राजा — ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः — भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

राजा — युज्यते । अयि भोः ! कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतन-
 खेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥ १३ ॥

सानुमती — अद्याभिजातं खल्वेष वारितः ।

विदूषकः — प्रतिषिद्धापि वामेषा जातिः ।

राजा — एवं भोः ! न मे शासने तिष्ठति । श्रूयतां तर्हि संप्रति—

२
अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं^१
पूतिं^६ मया^४ सद्यमेव^५ रतोत्सवेषु^३ ।
बिम्बाधरं^८ स्पृशसि^९ चेद्धमर^{१०} प्रियाया-^७
स्त्वां^{११} कारयामि^{१३} कमलोदरबन्धनस्थम्^{१२} ॥ १४ ॥

विदूषकः — एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति ? (प्रहस्य) (आत्मगतम्)

एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशवर्ण इव संवृतः ।

(प्रकाशम्) भोः ! चित्रं खल्वेतत् ।

राजा — कथं चित्रम् ?

सानुमती — अहमपीदानीमवगतार्था । किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येषः ।

राजा — वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ १५ ॥

(इति बाष्पं विहरति)

सानुमती — पूर्वापरविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः ।

राजा — वयस्य, कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ?

प्रजागरात्खलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाष्पस्तु न ददोत्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ १६ ॥

सानुमती — सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ।

(प्रविश्य)

चतुरिका — जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वेतोमुखं
प्रस्थितास्मि ।

राजा — किं च ।

चतुरिका — स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवा-
र्यपुत्रस्योपनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः ।

विदूषकः — दिष्ट्या त्वं मुक्ता ।

चतुरिका — यावद्देव्या विटपलग्रमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया
निर्वाहित आत्मा ।

राजा — वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां प्रतिकृतिं
रक्षतु ।

विदूषकः — आत्मानमिति भण । (चित्रफलकमादायोत्थाय च ।) यदि
भवानन्तःपुरकूटवागुरातो मोक्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे
प्रासादे शब्दापय ।

(इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः)

सानुमती — अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते । अतिशिथिल-
सौहार्द इदानीमेषः ।

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी — जयतु जयतु देवः ।

राजा — वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ?

प्रतीहारी — अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।

राजा — कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी — देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुल-
तयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

राजा — इतः पत्रं दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति)

राजा — (अनुवाच्य) कथम् ? समुद्रव्यवहारी सार्धवाहो धनमित्रो नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थ-

संचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति,
बहुघनत्वाद् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि
काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

प्रतीहारी— देव, इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना
जायास्य श्रूयते ।

राजा — ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि

प्रतीहारी— यदेव आज्ञापयति ?

राजा — एहि तावत् ।

प्रतीहारी — इयमस्मि ।

राजा — किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ?

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ १७ ॥

प्रतीहारी — एवं नाम घोषयितव्यम् । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले
प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् ।

राजा — (दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) एवं भोः ! सन्ततिच्छेदनिरवलम्बानां
कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्चिय एष एव वृत्तान्तः ।

प्रतीहारी — प्रतिहतममङ्गलम् ।

राजा — धिक् मासुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

सानुमती— असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । अपरि-
च्छिन्नेदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति ।

चतुरिका— (जनान्तिकम्) अयि ! अनेन सार्धवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्भोगो
भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्यं माधव्यं गृहीत्वागच्छ ।

प्रतीहारी— सुष्ठु भणसि । (इति निष्क्रान्ता)

राजा — अहो ! दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः ।

(इति मोहमुपगतः)

चतुरिका— समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता ।

सानुमती— हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणेषोऽन्ध-
कारदोषमनुभवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथवा
श्रुतं मया शकुन्तलं समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या सुखाद्यज्ञ-
भागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता-
भिनन्दिष्यतीति । तद्युक्तमेतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन
वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि ।

(इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ।)

(नेपथ्ये)

अब्रह्मण्यम् ।

राजा — (प्रत्यागतः कर्णं दत्त्वा ।) अये ! माधव्यस्येवार्तस्वरः । कः
कोऽत्र भोः ?

(प्रविश्य)

प्रतीहारी— (ससंभ्रमम्) परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ।

राजा — केनात्तगन्धो माणवकः ।

प्रतीहारी— अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेनातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासाद-
स्याग्रभूमिमारोपितः ।

राजा — (उत्थाय) मा तावत् । ममापि सत्त्वेरभिभूयन्ते गृहाः । अथवा

अहन्यहन्यात्मन एव तावज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः

॥ १८ ॥

(नेपथ्ये)

भो वयस्य, अविहा अविहा ।

राजा — (गतिभेदेन परिक्रामन्) सखे न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये)

(पुनस्तदेव पठित्वा) कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनत-
शिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

राजा — (सद्यक्षेपम्) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता)

यवनी — भर्तः, एतद्वस्तावापसहितं शरासजम् ।

(राजा सशरं धनुरादत्ते)

(नेपथ्ये)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्ङ्गलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवस्विदानीम् ॥ १९ ॥

राजा — (सरोषम्) कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुणपाशन । त्वमिदानीं
न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य) वेत्रवति सोपानमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी— इत इतो देवः ।

(सर्वे सस्वरमुपसर्पन्ति)

राजा — (समन्ताद्विलोक्य) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये)

अविहा । अविहा ! अहमत्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि ।
त्रिडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः ।राजा — भोस्तिरस्करिणीगर्वित ! मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिषुं
संदधे ।

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २० ॥

(इत्यस्त्रं संषत्)

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः)

मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृष्यतामिदः
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥ २१ ॥

राजा — (ससंभ्रममस्त्रमुपसंहरन्) अये ! मातलिः । स्वागतं गन्धेन्द्रसारथे ।
(प्रविश्य)

विदूषकः— अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यते ।

मातलिः — (सस्मितम्) आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं
प्रेषितः ।

राजा — अवहितोऽस्मि ।

मातलिः — अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा — अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय-
स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यत्र सप्तसप्ति-
स्तत्रैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ २२ ॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

राजा — अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माधव्यं प्रति
भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

मातलिः — तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसंतापादायुष्मान्मया
विह्वलो दृष्टः । पश्चात्कोपायितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि ।

कुतः ३ २ १ ५ ४ ६ ७
ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
९ ११ १२ १० १३ ८
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥ २३ ॥

राजा — (जनान्तिकम्) वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र

परिगतार्थं कृत्वा मद्रचनादमाल्यपिशुनं ब्रूहि ।

१ २ ३ ४ ५ ६
त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।

७ ८ ९ १० ११ १२
अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ २४ ॥

विदूषकः — यदभवानाज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः)

मातलिः — आयुष्मान् रथमारोहतु ।

(राजा रथारोहणं नाटयति)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिष्ठो राजा मातलिश्च)

राजा — मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्त-
मिवात्मानं समर्थये ।

मातलिः — (सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः
प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।
गणयत्यवदानविस्मितो
भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ १ ॥

राजा — मातले, मा मेवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जना-
वसरसत्कारः ।

मातलिः — किमिव नामायुष्मानमरेश्वरान्नाहति ।

राजा — अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावना गुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ २ ॥

मातलिः — सदृशं तवेतत् ।

राजा — मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेषु दिवमधिरोहता मया न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतमस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे ?

मातलिः — क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा — (अधोऽवलोक्य) मातले, वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते
मनुष्यलोकः । तथा हि—

³ ⁵ ⁴ ² ¹
 शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनीं ⁷
 पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।
¹³ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹⁵ ¹²
 संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्त भजन्त्यापगाः
¹⁴ ¹⁶ ²⁰ ²¹ ¹⁸ ¹⁹
 केनाप्युत्क्षिपते पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ३ ॥

मातलिः — साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य) अहो ! उदाररमणीया पृथिवी ।

राजा — मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिष्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ?

मातलिः — आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वतस्तपःसंसिद्धि-क्षेत्रम् । पश्य—

स्वायंभुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ४ ॥

राजा — तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः — प्रथमः कल्पः ।

(नाटयेनावतीणौ)

राजा — मातले, कतमस्मिन्प्रदेशे मोरिचाश्रमः ?

मातलिः — (संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा) एतौ अदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा — स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि ।

मातलिः — (रथं स्थापयित्वा) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा — (अवतार्य) मातले, भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः — संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) इत आयुष्मान् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्र भवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा — ननु विस्मयादवलोकयामि ।

³प्राणानामनिलेत ⁴वृत्तिरुचिता ⁵सत्कल्पवृक्षे ¹वने ²
⁸ताये ⁹काञ्चनपद्मरेणुकपिशे ¹⁰धर्माभिषेकक्रिया ।
¹¹ध्यानं ¹²रत्नशिलातलेषु ¹³विबुधस्त्रासनिधौ ¹⁴संयमो ¹⁵
¹⁶यत्काङ्क्षन्ति ¹⁷तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिन्तपस्यन्त्यमी ॥ ५ ॥

मातलिः — उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्लम्य आकाशे) अये !
 वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः । किं ब्रवीषि
 दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नोसहिता ।
 कथयतीति ।

राजा — (कर्णं दत्वा) अये प्रतिपालयावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः — (राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान्
 यावत्त्वमिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा — यथा भवान्मन्यते । (इति स्थितः)

मातलिः — आयुष्मन् साधयाम्यहम् (इति निष्क्रान्तः)

राजा — (निमित्तं सूचयित्वा)

⁷मनोरथाय ⁸नारांसे ⁹किं ¹⁰बाहो ¹¹स्पन्दसे ¹²वृथा ।
¹³पूर्वावधीरितं ¹⁴श्रेयो ¹⁵दुःखं ¹⁶हि ¹⁷परिवर्तते ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये)

मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।

राजा — (कर्णं दत्वा) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते ।
 (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम्) अये को नु खल्वयमनुगम्य-
 मानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)

बालः — जृम्भस्व सिंह ! दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा — अविनीत किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त
वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनाम-
धेयोऽसि ।

राजा — किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः
नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया — एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि ।

बालः — (सस्मितम्) अहो बलीयः खलु भीतोऽस्मि । (इत्यधरं दर्शयति)

राजा —
महत्तस्तेजसौ बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ ८ ॥

प्रथमा — वत्स एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।

बालः — कुत्र ? देह्येतत् । (इति हस्तं प्रसारयति)

राजा — कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते ।

द्वितीया — सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् ।
मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूर-
स्तिष्ठति तमस्योपहर ।

प्रथमा — तथा । (इति निष्क्रान्ता)

बालः — अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि । (इति तापसीं विलोक्य हसति)

राजा — स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलानुनिमित्तहासै
रव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ ९ ॥

तापसी — भवतु । न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोक्य) कोऽत्र ऋषि-
कुमाराणाम् । (राजानमवलोक्य) भद्रमुख एहि तावत् ।
मोचयानेन दुर्मोकिहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बाल-
मृगेन्द्रम् ।

राजा — (उपगम्य । सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र ।

तापसी — भद्रमुख न खल्वयमृषिकुमारः ।

राजा — आकारसदृशं चेष्टितमेवास्थं कथयति । स्थानप्रत्ययास्तु वयमेवं
तर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य । आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्ररुढः ॥ १० ॥

तापसी — (उभौ निर्वर्ण्य) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा — आर्ये किमिव ।

तापसी — अस्य बालकस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मितास्मि, अपरि-
चितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति ।

राजा — (बालकमुपतालन्यन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयमथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी — पुरुवंशः ।

राजा — (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणेन-
मत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौरवाणामन्यं कुलव्रतम् ।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ ११ ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी — यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरःसम्बन्धेनास्य जनन्यत्र
देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

राजा — (अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ
सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

तापसी — कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति ।

राजा — (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य
शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवानार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता)

तापसी — सर्वदमन, शकुन्तलावर्ण्यं प्रेक्षस्व ।

बालः — (सहृदिकेपम्) कुत्र वा मम माता ।

उभे — नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ।

द्वितीया — वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि ।

राजा — (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या ।

सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगवृष्णि केव नाम-
मात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

बालः — मातः रोचते म एष भद्रमयूरः । (इति क्रीडनकमादत्ते ।)

प्रथमा — (विलोभ्य । सोद्वेगम्) अहो ! रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न
दृश्यते ।

राजा — अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् । (इत्यादाहु-
मिच्छति)

उभे — मा खल्वेतदवलम्ब्य, कथं गृहीतमनेन ? (इति विस्मयाद्गुरोनिहित-
हस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा — किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमः — शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये
भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च
वर्जयित्वापरो भूमिपतितानं न गृह्णाति ।

राजा — अथ गृह्णाति ?

प्रथमा — ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

राजा — भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे — अनेकशः ।

राजा — (सहर्षम् । आत्मगतम्) कथमिव संपूर्णमपि मे मनोरथं नाभि-
नन्दामि ? (इति बाल-परिष्वजते)

द्वितीया — सुव्रते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृताये शकुन्तलाये निवेदयावः

(इति निष्क्रान्ते)

बालः — सुख मां । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।

राजा — पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

बालः — मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् ।

राजा — (सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)

शकुन्तला— विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्योषधिं श्रुत्वा न म
आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथ वा यथा सानुमत्याख्यातं
तथा संभाव्यत एतत् ।

राजा — (शकुन्तलां विलोक्य) अये, सेयमत्रभवती शकुन्तला, येषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ १२ ॥

शकुन्तला— (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) न खल्वार्यपुत्र इव । ततः क
इदानीं कृतेरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ?

बालः — (मातरमुपेत्य) मातः, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्रं इत्यालिङ्गति ।

राजा — प्रिये, क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं, यदहमि-
दानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्त-
मत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

राजा — प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतुमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि, मे सुमुखि ।
उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ १३ ॥

शकुन्तला—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति ।)

राजा — सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते हृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं सुखम् ॥ १४ ॥

बालः — मातः, क एषः ?

शकुन्तला— वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।

राजा — (शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकृमपैतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
सजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्ता धुनोत्यहिशङ्कया ॥ १५ ॥

शकुन्तला— उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु
दिवसेषु परिणामाभिमुखमासीद्येन सानुक्रोशोप्यार्यपुत्रो मयि
विरसः संवृत्तः ।

(राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला— अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः ?

राजा — उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बद्धबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ १६ ॥

(इति यथोक्तमनुत्तिष्ठति)

शकुन्तला— (नाममुद्रां दृष्ट्वा) आर्यपुत्र, इदं तदङ्गुलीयकम् ।

राजा — अस्मादङ्गुलीयोपालम्भात्खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला — विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् ।

राजा — तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लताकुसुमम् ।

शकुन्तला — नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैतद्वारयतु ।

(ततः प्रविशति मातलिः)

मातलिः — दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान्वर्धते ।

राजा — अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले, न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ?

मातलिः — (सस्मितम्) किमीश्वराणां परोक्षम् ? एत्वायुष्मन् । भगवान्मा-
रीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा — शकुन्तले, अवलम्ब्यताम् पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं
द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला — जिहेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा — अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

(ततः प्रविश्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः)

मारीचः — (राजानमवलोक्य) दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं
तत्कोटिमत्कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ १७ ॥

अदितिः — संभावनीयानुभावास्याकृतिः ।

मातलिः — एत्वायुष्मन्, तौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावा-
युष्मन्तमवलोकयतः । तावुपसर्प ।

राजा — (उपगम्य) उभाभ्यामपि वासवनिन्योज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः — वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदितिः — वत्स, अप्रतिरथो भव ।

शकुन्तला—दारकसहिता वां पादवन्दनं करोमि ।

मारीचः — वत्से,

२०५ आखण्डलसमो, भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरण्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ १८ ॥

अदितिः — जाते, भर्तुर्बहुमता भव । अयं च दीर्घायुर्वत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत ।

(सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति)

मारीचः — (एकैकं निर्दिशन्)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ १९ ॥

राजा — भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः । पश्चादर्शनम् । अतोऽपूर्वः खलु-

वोऽनुग्रहः । कुतः ?

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनुन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ २० ॥

मातलिः — एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा — भगवन्, इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिमोपयम्य कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन्- पराद्वोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीय- कदर्शनादूढपूर्वां तद्वह्निरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रति- भाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवत्प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः

॥ २१ ॥

मारीचः — वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्यनुपपन्नः ।

श्रूयतम्—

राजा — अवहितोऽस्मि ।

मारीचः — यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्यक्षवेष्टव्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा, नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

राजा. — (सोच्छ्वासम्) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला — (स्वगतम्) दिष्ट्याकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरह-शून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

मारीचः — वत्से, चरितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्यः । कुतः ?

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे
भर्तयपेततमसि प्रभुता तवैव ।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥ २२ ॥

राजा — यथाह भगवान् ।

मारीचः — वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

राजा — भगवन्, अत्र खलु मे.वंशप्रतिष्ठा । (इति बालं हस्तेन गृह्णाति)

मारीचः — तथाभाविनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य—

रथेनानुदघृतस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुंसां सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।
इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ २३ ॥

राजा — भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्वयमाशास्महे ।

अदितिः — भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसंपत्तेः कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहेवोपचरन्ती तिष्ठति ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या ।

मारीचः — तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा — अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीचः — तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ?

(प्रविश्य)

शिष्यः — भगवन्, अयमस्मि ।

मारीचः — गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः — यदाज्ञापयति भगवान् । (इति निष्क्रान्तः)

मारीचः — वत्स, त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा — यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः — वत्स, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ?

राजा — अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान् प्रियं कर्तुमिच्छति तर्हीदमस्तु । (भरतवाक्यम्)

³ प्रवर्ततां ² प्रकृतिहिताय ¹ पार्थिवः

⁴ सरस्वती ⁵ श्रुतिमहतां ⁶ महीयताम् ।

¹⁰ ममापि च ¹² क्षपयतु ⁸ नीललोहितः

¹¹ पुनर्भवं ⁹ परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ २४ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति सप्तमोऽङ्कः

समाप्तमिदमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम्

ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುನ್ತಲಂ

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

ನೊದಲನೆ ಅಂಕ

[ದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ಕಾಲ ವಿಚಾರ : ನಾಂದಿಯ ಬಳಿಕ ಸೂತ್ರಧಾರ ಮತ್ತು ನಟಿಯ ಸಂಭಾಷಣೆಯಿರುವ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ. ಒಂದನೆ ದೃಶ್ಯ ; ಕುಲಪತಿ ಕಣ್ವನ ತಪೋವನದ ಅಂಚೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಯೊಂದನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟುತ್ತಿರುವ ದುಷ್ಯಂತ ಆಶ್ರಮದ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಾನೆ. ಎರಡನೆ ದೃಶ್ಯ : ದುಷ್ಯಂತ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಗಿಡಗಳಿಗೆ ನೀರೆಯುತ್ತಿರುವ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರನ್ನು ಕಾಣುತ್ತಾನೆ. ಅವರೊಡನೆ ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಅವನು ಶಕುಂತಲೆಯ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರಿಸುತ್ತಾನೆ ; ಮತ್ತು ಪ್ರೀತಿಗೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.]

ಈ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳು ಅರ್ಧದಿನದಷ್ಟು ಸಮಯದೊಳಗೆ ಮುಗಿಯುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳ ಹಿಂದೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಗ್ರೀಷ್ಮಸಮಯದ ಒಂದು ದಿನ. ದುಷ್ಯಂತ ಜಿಂಕೆಯನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದೂ, ಸಮಿತ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಹೊರಟ ವೈಖಾನಸರು ಅವನನ್ನು ತಡೆಯುವುದೂ ಪ್ರಾತಃ ಕಾಲದಲ್ಲೇ. ದುಷ್ಯಂತ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಶಕುಂತಲೆ ಮತ್ತು ಅವಳ ಗೆಳತಿಯರು ಗಿಡಗಳಿಗೆ ನೀರು ಹಾಕುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡುತ್ತಾ ನಿಂತಿದ್ದು, ಅಮೇಲೆ ಅವನು ಅವರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನನ್ನು ಉಪಚರಿಸಲು ಶಕುಂತಲೆಯ ಗೆಳತಿ ನೆರಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಬಿಸಿಲು ಹೆಚ್ಚಿರುವುದೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ರಾಜನು ಅವರೊಡನೆ ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೊತ್ತಾದ ಮೇಲೆ, ಅವನನ್ನು ಅರಸಿ ಬಂದ ಪೌರರಿಂದಲೂ, ಬೆದರಿದ ಕಾಡಾನೆಯೊಂದರ ಪ್ರವೇಶದಿಂದಲೂ ಆಶ್ರಮದ ನೆಮ್ಮದಿಗೆ ಭಂಗ, ಅವರ ಸಂಭಾಷಣೆಗೆ ತಡೆ ಮತ್ತು ಅಂಕಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತಾಯ ಒದಗುತ್ತವೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಒದ್ದೆಯಾಗಿಯೇ ಇರುವ ನಾರಾಡಗಳ ಸೂಚನೆಯು ಬರುವುದರಿಂದ ಮಧ್ಯಾಹ್ನಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆಯೇ ಈ ಅಂಕದ ಎಲ್ಲ ಘಟನೆಗಳೂ ಮುಗಿಯುತ್ತವೆಯೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.]

ನಾಂದಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಸೂತ್ರಧಾರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ನಟಿಯನ್ನು ಕರೆದು ಕಾಲಿದಾಸ ರಚಿತ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುನ್ತಲ ನಾಟಕವನ್ನು ಅಭಿನಯಿಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಹಾಗೂ, ಪ್ರೇಕ್ಷಕರನ್ನು ಸಂತೋಷಪಡಿಸಲು ಹಾಡಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅವಳು ಹಾಡಿದ ಮೇಲೆ ರಾಜ ದುಷ್ಯಂತನ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಅವಳೊಡನೆ ನಿಷ್ಕ್ರಮಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ರಾಜ ಧನುರ್ಧಾರಿ ದುಷ್ಯಂತ ರಥಾರೂಢನಾಗಿ ಜಿಂಕೆಯೊಂದನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಅವನು ಜಿಂಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇನ್ನೇನು ಬಾಣವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಬೇಕೆಂದಿರುವ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ವೈಖಾನಸರು 'ಆಶ್ರಮದ ಜಿಂಕೆಯಿದು, ಕೊಲ್ಲಬೇಡ' ಎಂದು ದುಷ್ಯಂತನನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿದ ದುಷ್ಯಂತನನ್ನು ಕುಲಪತಿ ಕಣ್ವನ ಆಶ್ರಮದೊಳಗೆ ಹೋಗಿ ಅತಿಥಿಸತ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿ ತಾಪಸರು ಸಮಿತ್ತುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಹೊರಡುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೇ ಆಗಲೆಂದು ಒಪ್ಪಿ ಹೊರಟ ದುಷ್ಯಂತ ಆಶ್ರಮದಿಂದ ಹೊರಗೆ ದೂರದಲ್ಲೇ ರಥದಿಂದಿಳಿದು, ಸಾರಥಿಯ ಕೈಗೆ ತನ್ನ ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ, ಧನುಸ್ಸನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟು ವಿನೀತ ವೇಷದಿಂದ ತಪೋವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಗಿಡಗಳಿಗೆ ನೀರೆಯುತ್ತಿರುವ ಮೂವರು ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರನ್ನು ಮರದ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ನೋಡುತ್ತಾನೆ. ಅವರ ಸಂಭಾಷಣೆಯನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅವರ ರೂಪದಿಂದ ಆಕರ್ಷಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳಾದ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಅನುರಾಗ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ದುಂಬಿಯೊಂದು ಶಕುಂತಲೆಯ ಮುಖದ ಹತ್ತಿರ ಹಾರಾಡಿ ಅವಳನ್ನು ಗಾಬರಿಪಡಿಸಿದಾಗ ನೆರವಿಗೆಂದು ತಾನು ಅವರ ಮುಂದೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಗೆಳತಿಯರಾದ ಅನಸೂಯೆ, ಪ್ರಿಯಂವದೆಯ ರೊಡನೆ ಮಾಡಿದ ಸಂಭಾಷಣೆಯಿಂದ ಶಕುಂತಲೆ ಮೇನಕೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರ ಮಗಳೆಂದೂ, ಅವಳ ಸಾಕುತಂದೆ ಅವಳನ್ನು ಅನುರೂಪ ವರನಿಗೆ ಕೊಡಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿರುವನೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಶಕುಂತಲೆಗೂ ದುಷ್ಯಂತನ ಮೇಲೆ ಪ್ರೀತಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಅನುರಕ್ತರಾಗಿರುವುದನ್ನು ಶಕುಂತಲೆಯ ಗೆಳತಿಯರು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟುಹೊತ್ತಿಗೆ ಬೆದರಿದ ಕಾಡಾನೆಯೊಂದು ತಪೋವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಗಾಬರಿಯಿಂದ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರು ತಮ್ಮ ಪರ್ಣಶಾಲೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತಾರೆ. ತನ್ನ ನಗರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಲು ರಾಜನಿಗೆ ಉತ್ಸಾಹವಿಲ್ಲದಾಗುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 1)

ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಂ—ಇದೇ ಹೆಚ್ಚು ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾದ ಹೆಸರು; ಅಭಿಜ್ಞಾಯತೇ ಅನೇನ ಇತಿ ಅಭಿಜ್ಞಾನಮ್ (ಯಾವುದರಿಂದ ಗುರುತುಸಿಕ್ಕುವುದೋ ಅದು ಅಭಿಜ್ಞಾನ-ಇಲ್ಲಿ ಉಂಗುರ); ಶಾಕುಂತಲಾಂ ಅಧಿಕೃತೃ ಕೃತಂ ನಾಟಕಮ್ ('ಅಧಿಕೃತೃ ಕೃತೇ ಗ್ರಂಥೇ' ಪಾ. 4-3-87) ಶಾಕುಂತಲಮ್ (ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತ ನಾಟಕ-ಶಾಕುಂತಲ); ಅಭಿಜ್ಞಾನಪ್ರಧಾನಂ ಶಾಕುಂತಲಮ್ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಮ್ (ಮಧ್ಯಮಪದಲೋಪಿಸಮಾಸ:) (ಅಭಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಶಾಕುಂತಲ-ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲ). ಇದಲ್ಲದೆ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಮ್ ಎಂದೂ, ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಾ ಎಂದೂ ರೂಪಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲಮ್ ಎಂಬುದನ್ನು ಹಲವು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸ

ಬಹುದು: (1) ಅಭಿಜ್ಞಾನೇನ (ಸ್ಮೃತಾ) ಶಕ್ತುಂತಲಾ ಯಸ್ಮಿನ್ ತತ್ರಾಟಕಮ್ ಅಭಿಜ್ಞಾನ-
ಶಕ್ತುಂತಲಮ್ (ವ್ಯಧಿಕರಣಬಹುಬ್ರಿಹಿ); (2) ಅಭಿಜ್ಞಾನೇನ ಸ್ಮೃತಾ ಶಕ್ತುಂತಲಾ ಅಭಿಜ್ಞಾನ
ಶಕ್ತುಂತಲಾ (ಮಧ್ಯಮಪದಲೋಪಿ ಸಮಾಸ:), ಅಭೇದೋಪಚಾರದಿಂದ ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿ
ಸಲ್ಪಟ್ಟು, ವಿಶೇಷಣವಾಗಿ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಕ್ತುಂತಲಮ್ ಎಂದು ನಪುಂಸಕಲಿಂಗದ ರೂಪ
ಪಡೆದು 'ವಿಶೇಷಣಮಾತ್ರಪ್ರಯೋಗೇ ವಿಶೇಷ್ಯಪ್ರತಿಪತ್ತೌ' ಎಂಬಂತೆ ನಾಮಪದವಾಗಿ
ಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ; (3) ಮತ್ಪ್ರರ್ಥಿಯ ಅಚ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸೇರಿಸಿ ಅಭಿಜ್ಞಾನಸ್ಮೃತಾ
ಶಕ್ತುಂತಲಾ ಅಸ್ತಿ ಅಸ್ಯ ಇತಿ ತತ್ರಾಟಕಮ್ ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಕ್ತುಂತಲಮ್ ಎಂದು ಹೇಳ
ಬಹುದು. ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಕ್ತುಂತಲಾ ಎಂಬುದರ ವಿವರಣೆ: ಅಭಿಜ್ಞಾನೇನ ಸ್ಮೃತಾ ಶಕ್ತುಂತಲಾ
ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಕ್ತುಂತಲಾ; ಇದನ್ನೇ 'ಲಕ್ಷಣಾ' ಅಥವಾ ಅಭೇದೋಪಚಾರದಿಂದ
ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

(ಪದ್ಯ 1-ಅನ್ವಯ) ಯಾ ಸೃಷ್ಟಿ: , ಆದ್ಯಾ ಸೃಷ್ಟಿ: , ಯಾ ವಿಧಿಹಿತಂ ಹವಿ: ವಹತಿ, ಯಾ
ಚ ಹೋತ್ರಿ, ಯೇ ದ್ವೇ ಕಾಲಂ ವಿಧತ: , ಶ್ರುತಿವಿಷಯಗುಣಾ ಯಾ ವಿಶ್ವಂ ವ್ಯಾಪ್ಯ ಸ್ಥಿತಾ, ಯಾಂ
ಸರ್ವಬೀಜಪ್ರಕೃತಿ: ಇತಿ ಆಹು: , ಯಯಾ ಪ್ರಾಣಿನ: ಪ್ರಾಣವಂತ: , ತಾಭಿ: ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಭಿ:
ಅಥಾಭಿ: ತನುಭಿ: ಪ್ರಪನ್ನ: ಇಶ: ವ: ಪಾತು || (ಸಾಧರಾ) ।

'ಬ್ರಹ್ಮನ ಮೊದಲ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ನೀರು; ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೋಮ
ಮಾಡಿದ ಹವಿಸ್ಸನ್ನು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ತಲಪಿಸುವ ಅಗ್ನಿ; ಯಾಗಕರ್ತೃ; ಕಾಲವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ
ಕಾರಣರಾದ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ; ಕರ್ಣಗೋಚರವಾದ ಶಬ್ದವನ್ನೇ ತನ್ನ
ಗುಣವಾಗಿ ಹೊಂದಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಆಕಾಶ; ಎಲ್ಲ ಸಜೀತನ, ಅಜೀತನ
ಭೂತಗಳಿಗೂ ಉತ್ಪತ್ತಿಸ್ಥಾನವಾದ ಭೂಮಿ; ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ಜೀವಿಗಳ ಜೀವಮುಸಿರಾದ
ವಾಯು. ಈ ಎಂಟು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶಿವನು ನಿಮ್ಮನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ.'

ಕವಿ ತನ್ನ ನಾಟಕಗಳ ನಾಂದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇತರ
ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಶಿವನನ್ನು ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಇಷ್ಟದೇವತೆ
ಶಿವ. ಅವನೊಬ್ಬ ಉದಾರಭಾವನೆಯ ವೇದಾಂತಿ ಎಂಬ ಗ್ರಹಿಕೆ ಅವನ ಕೃತಿಗಳಿಂದ
ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಈ ಜಗತ್ತೆಲ್ಲ ಶಿವನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪವೆಂಬ ಭವ್ಯ ಧಾರ್ಮಿಕ
ಭಾವನೆಯನ್ನು ನಾಂದಿ ಪಡ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿರುವುದು ಉಚಿತವೇ ಆಗಿದೆ. 'ಆಶೀರ್-
ಮಹಿಕ್ರಿಯಾರೂಪ: ಸ್ತೋಕ: ಕಾವ್ಯಾರ್ಥಸೂಚಕ:' ಎಂಬ ನಾಂದಿ ಲಕ್ಷಣವನ್ನನುಸರಿಸಿ ಯಾ
ಆದ್ಯಾ ಸೃಷ್ಟಿ: ಎಂಬುದು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನೂ, ಯೇ ದ್ವೇ ಎಂಬುದು ಪ್ರಿಯಂವದೇ ಮತ್ತು
ಅನಸೂಯೆಯರನ್ನೂ, ಯಾ ಚ ಹೋತ್ರಿ ಎಂಬುದು ಕಣ್ಣಿನನ್ನೂ ಮತ್ತು ಇಶ: ಎಂಬುದು
ದುಷ್ಯಂತನನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಆದ್ಯಾ ಸೃಷ್ಟಿ:—ನೀರು; 'ಅಪ ಏವ ಸಸರ್ಜಾದಿ' ಎಂದು ಮನುವಾಕ್ಯವಿದೆ.
ವಿಧಿಹಿತಂ ಹವಿ: ವಹತಿ—ಅಗ್ನಿ; ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ಹೋಮ ಮಾಡಿದ ಹವಿಸ್ಸನ್ನು
ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಒಯ್ಯುವವನು (ಈ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ವಹಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು

ಗಮನಿಸಬಹುದು). ಹೊತ್ತಿ—ಯಜಮಾನ; ಯಾಗದ ಕರ್ತೃ (ತನು ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗರೂಪದಲ್ಲಿದೆ). ಯೆ ದ್ವೇ ಕಾಲಂ ವಿಧತ:—ಯಾರಿಬ್ಬರು ಕಾಲವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸುತ್ತಾರೋ (ಅವರು); ಅಂದರೆ ಹಗಲು-ರಾತ್ರಿ, ಸಕ್ಷ-ಮಾಸ, ಮತು-ವರ್ಷ ಎಂದು ಕಾಲದ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದ ಸೂರ್ಯ (ದಿನಕರ) ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ (ಕ್ಷಪಾಕರ). ಶ್ರುತಿವಿಷಯಗುಣಾ—ಶ್ರುತ: ವಿಷಯ: (ಇಂದ್ರ:). ಗುಣ: ಯಸ್ಯಾ: ಸಾ; ಆಕಾಶ, ಸರ್ವವಿಜಪ್ರಕೃತಿ:—ಎಲ್ಲ ಬೀಜಗಳಿಗೂ (ಸಸ್ಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗೂ ಉತ್ಪತ್ತಿಸ್ಥಾನವಾದುದು; ಭೂಮಿ. ಸರ್ಜಿತನ ಮತ್ತು ಅರ್ಜಿತನವಾದ ಸಕಲಭೂತಗಳಿಗೂ ಉತ್ಪತ್ತಿಸ್ಥಾನವಾದುದು ಎಂದರ್ಥ (ಸರ್ವಭೂತ-ಪ್ರಕೃತಿ: ಎಂಬ ಪಾಠಾಂತರವಿದೆ). ಯಾ ಪ್ರಾಣಿನ: ಪ್ರಾಣವಂತ:—ಯಾವುದರಿಂದ ಜೀವಿಗಳೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಜೀವದುಸಿರನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆಯೋ (ಅದು); ವಾಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಭಿ: ಪ್ರಪನ್ನ:—ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವ, ಇಂದ್ರಿಯ ಗೋಚರವಾದ, ನೇರ ಅನುಭವ ಕ್ಷೋಭಗಾಗುವ (ತನುಗಳಿಂದ) ಕೂಡಿರುವವನು. ಅಷ್ಟಮೂರ್ತಿ ಶಿವನ ಸೂಚನೆ ಕವಿಯ ಇತರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಬರುತ್ತದೆ. 'ಸ್ವಮೇವ ಮೂರ್ತ್ಯಂತರಮಶ್ಮರತಿ:' 'ನನು ಮೂರ್ತಿಭಿರಾಭಿರೀತಾಭೂತೋಽಸ್ಮಿ ಸೂಚಿತ:' (ಕುಮಾರ ಸಂಭವ 1.57, 6.26); 'ಅಥಾಭಿರೀತಾ ಕೃತ್ಸ್ನಂ ಜಗದಪಿ ತನುಭಿರ್ವಿಭ್ರತೋ ನಾಭಿಮಾನ:' (ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿ ಮಿತ್ರ 1.1) 'ಅವೇಹಿ ಮಾಂ ಕಿಂಕರಮಶ್ಮರತೆ: ಕುಂಭೋದರಂ ನಾಮ ನಿಕುಂಭಮಿತ್ರಮ್' (ರಘುವಂಶ 2.35). ಇಶ:—ಇಶ್ವೇ ಇತಿ ಇಶ: (ಅಳುವವನು; ಪ್ರಭು) ಶಿವ.

ನಾಂದಿ ಸ್ತುತಾರ:—ಪರಿಶಿಷ್ಟವನ್ನು ನೋಡಿ. ನೇಪಥ್ಯಮ್—ಯವನಿಕೆ (ತೆರೆ); ವೇಷ ಭೂಷಣ ಅಥವಾ ಪ್ರಸಾಧನ; ತೆರೆಯ ಹಿಂದಿನ, ನಟನಟಿಯರ ಕೊಠಡಿ; ಪಾತ್ರದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉಡುಗೆ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣ. ನೇಪಥ್ಯಾಭಿಮುಖಾಂ—ತೆರೆಯ ಕಡೆಗೆ. ನೇಪಥ್ಯವಿಧಾನಂ—ವೇಷಾಲಂಕಾರ ರಚನೆ. ಆರ್ಯಪುತ್ರ—ಪತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಸಂಬೋಧನೆ. ಅಭಿರೂಪಭೂಯಿಷಾ—ಅಭಿರೂಪಾ: ಭೂಯಿಷಾ: ಯಸ್ಯಾಂ ಸಾ ಅಥವಾ ಅಭಿರೂಪಾ: ಭೂಯಿಷಾಂ ಯಸ್ಯಾ: ಸಾ (ಹೆಚ್ಚು ಜನ ತಿಳಿದವರನ್ನುಳ್ಳದ್ದು ಅಥವಾ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಲ್ಲವರಿಂದ ಕೂಡಿದುದು ಎಂದರ್ಥ). ನವೇನ....ಮಸ್ಮಾಭಿ:—ಹೊಸ ನಾಟಕದಿಂದ (ಈ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು) ನಾವು ಸೇವಿಸಬೇಕು. ಪ್ರತಿಪಾತ್ರಂ—ಪಾತ್ರ ಪಾತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾತ್ರಂ (ಅವ್ಯಯಿಭಾವ:). ಕಾಲಿದಾಸ ರಚಿಸಿದ ಹೊಸ ನಾಟಕವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಮಾಡಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ತುಂಬಿದ ಸಭೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಸುವ ಕೆಲಸ ಎಷ್ಟು ಕಷ್ಟವಾದುದೆಂಬುದನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬಲ್ಲ ಸೂತ್ರಧಾರ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪಾತ್ರದ ಬಗೆಗೂ ಎಚ್ಚರವಹಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ನಟಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ನ ಕಿಮಪಿ ಪರಿಹಾಸ್ಯತೇ—ಎನೂ ಕೊರತೆಯಿರುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದರ್ಥ. ಪರಿಹಾಸ್ಯತೇ ಎಂಬುದು ಪರಿ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಾ ಧಾತುವಿನ ಭವಿಷ್ಯತ್ಕಾಲದ ರೂಪ. ಭೂತಾರ್ಥ—ನಿಜ, ಸತ್ಯ.

(ಪದ್ಯ 2-ಅನ್ವಯ) ವಿದ್ವಾಂಸಾ ಆ ಪರಿತೋಷಾತ್ ಪ್ರಯೋಗವಿಜ್ಞಾನಂ ಸಾಧು ನ ಮನ್ಯೇ | ಬಲವತ್ ಶಿಕ್ಷಿತಾನಾಂ ಚೇತ: ಅಪಿ ಆತ್ಮನಿ ಅಪ್ರತ್ಯಯಮ್ || (ಆರ್ಯಾ).

‘ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯಾಗುವವರೆಗೂ ನನ್ನ ನಾಟಕ ಪ್ರಯೋಗದ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯನ್ನು ಜಿನ್ನಾಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾರೆ. ಸುಶಿಕ್ಷಿತರ ಮನಸ್ಸೂ ಕೂಡ ತನ್ನಲ್ಲೇ ಅವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತದೆ’.

ಸೂತ್ರಧಾರ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತೋರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ತಿಳಿಯದವರ ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ದೂರೀಕರಿಸಿ ಬಲ್ಲವರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯನ್ನೇ ಬಯಸುವ ಅವನ ವಿವೇಕ, ಸದಭಿರುಚಿ ಗಮನಾರ್ಹ (ಹೋಲಿಸಿ ‘... though it make the unskilful laugh, cannot but make the judicious grieve; the censure of the which one must in your allowance o’erweigh a whole theatre of others.’—Hamlet: Act III, Sc. ii).

‘आ परितोषात्’—‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ (पा. 2.3.10) ಎಂಬ ಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಆ (ಇ) ಕರ್ಮಪ್ರವಚನೀಯದ ಯೋಗವಿರುವುದರಿಂದ ಪರಿತೋಷಾತ್ ಎಂದು ಪಂಚಮೀ ವಿಭಕ್ತಿ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಯೋಗವಿಜ್ಞಾನ—ನಾಟಕಪ್ರಯೋಗದ ಜ್ಞಾನ. ಬಲವತ್ ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷಣ, ಅವ್ಯಯ.

किमन्यत् श्रुतिप्रसादनतः—‘अन्यारादितरैर्दिक्शब्दाञ्चत्तरपदाजाहियुक्ते’ (पा. 2.3.29) ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಂತೆ ‘अन्य’ ಶಬ್ದದ ಯೋಗದಿಂದ ಶ್ರುತಿಪ್ರಸಾದನತಃ ಎಂದು ಪಂಚಮೀವಿಭಕ್ತ್ಯರ್ಥದಲ್ಲಿ ‘तसिर्’ ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ.

(ಪುಟ 2)

(ಪದ್ಯ 3-ಅನ್ವಯ) दयमानाः प्रमदाः भ्रमरैः ईषदीषुचुम्बितानि सुकुमारकेसरशिखानि शिरीषकुसुमानि अवतांसयन्ति ॥ (ಪ್ರಾಕೃತ ದ್ವಿಪದೀ ಗೀತೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಛಾಯೆ).

‘ದುಂಬಿಗಳು ಮೃದುವಾಗಿ ಚುಂಬಿಸಿದ ಕೋಮಲಕೇಸರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಶಿರೀಷ ಪುಷ್ಪಗಳನ್ನು ಪ್ರಮದಿಯರು ದಯೆಯಿಂದ ಅಲಂಕಾರವಾಗಿ ಮುಡಿಯುತ್ತಾರೆ.’

ಈ ಹಾಡಿನ ಅರ್ಥ ನಾಟಕದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತಿದೆ; ದುಷ್ಯಂತನಿಂದ ಮೊದಲು ಪ್ರೀತಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಆಮೇಲೆ ನಿರಾಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಕುಂತಲೆ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಅನುಕಂಪೆಯ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಕಥೆ ಮುಂಬರಲಿದೆ.

सुकुमारकेसरशिखानि—सुकुमाराणि केसराणि एव शिखा येषां, तानि (ಕೋಮಲ ಕೇಸರಗಳನ್ನೇ ತುದಿಯನ್ನಾಗಿ ಉಳ್ಳವು). अवतांसयन्ति—अवतांस ಎಂಬುದರಿಂದಾದ ನಾಮಧಾತುವಿನ ರೂಪ.

रागबद्धचित्तवृत्तिः—रागे बद्धा चित्तवृत्तिः यस्य सः (ಹಾಡಿನ ರಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳ). प्रकरणम्—नाಟककृतिं ಭಿನ್ನವಾದ (ಮೃಚ್ಛಕಟಿಕ, ಮಾಲತೀ ಮಾಧವದಂತೆ) ಒಂದು ಬಗೆಯ ರೂಪಕವೆಂಬ ನಿಶ್ಚಾರ್ಥ ಇಲ್ಲಿ ಅಗತ್ಯ.

ವಿಲ್ಲ. 'ಪ್ರಯೋಗಾರ್ಹವಾದ ವಿಷಯ', ರೂಪಕ ಎಂಬ ಸಾಧಾರಣ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದಂತಿದೆ. (ಆದರೆ, ಸೂತ್ರಧಾರನು) ತಾನೇ ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ್ದ 'ನಾಟಕ' ವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮರೆತಿದ್ದನೆಂದು ತೋರಿಸಲು 'ಪ್ರಕರಣ' ಶಬ್ದವನ್ನು ರೂಪಕ ವಿಶೇಷವೆಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲೇ ಕವಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಸಮ್ಯಗ್ನುಬೋಧಿತೋಽಸಿಮಿ ।....ವಿಸ್ಮೃತಂ ಖಲು ಮಯಾ ತತ್ ।— ಸೂತ್ರಧಾರನ ಈ ಮಾತು ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಮರೆತುದನ್ನೂ, ಅಮೇಲೆ ಅವನಿಗೆ ಬಂದ ಅವಳ ನೆನಪನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುವಂತಿದೆ.

(ಪದ್ಯ 4-ಅನ್ವಯ) ಅತಿರಂಹಸಾ ಸಾರಣ್ಣೇನ ಏವ ರಾಜಾ ದ್ರುಪಯಂತ ಇವ ತವ ಹಾರಿಣಾ ಗೀತರಾಗೇಣ ಪ್ರಸಂಭವತಃ ಅಸಿಮಿ ॥ (ಅನುಷ್ಠುಪ್).

'ಅತಿವೇಗದ ಜಿಂಕೆಯಿಂದ ಇಗೋ ಈ ರಾಜ ದುಷ್ಯಂತ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ಅಕರ್ಷಕವಾದ ನಿನ್ನ ಹಾಡಿನ ರಾಗದಿಂದ ನಾನು ಬಲವಾಗಿ ಸೆಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ.'

ನಟಿಯ ಗಾನದ ಇಂಪಿನಿಂದ ತಾನು ಸೆಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟುದು ರಾಜ ದುಷ್ಯಂತ ಜಿಂಕೆಯಿಂದ ಸೆಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟಂತೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾ ಸೂತ್ರಧಾರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿರುವ ಪಾತ್ರದ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ 'ಪ್ರಯೋಗಾತಿಶಯ' ವೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ (ಪರಿಶಿಷ್ಟವನ್ನು ನೋಡಿ).

ಅತಿರಂಹಸಾ—ಅತಿಮಾತ್ರಂ ರಂಹಃ ಯಸ್ಯ ತೇನ. ಸಾರಣ್ಣ—ಸಾರಂ ಅಗ್ಗಂ ಅಸ್ಯ (ಚುಕ್ಕೆ ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮೈಲುಳ್ಳ ಜಿಂಕೆ); ಈ ಪದ ಶಕುನ್ತಲಾದಿ ಗಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ ಪಶುಪಕ್ಷಿಗಳ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದಾಗ ಪರರೂಪಸಂಧಿಯಾಗಿ ಸಾರಣ್ಣ ವೆಂದಾಗಿದೆ; ಅನ್ಯಥಾ ಸಾರಾಣ್ಣ ವೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಅಸಿಮಿ—ಅಹಂ ಎಂಬರ್ಥದ ಅವ್ಯಯವನ್ನಾಗಿಯೂ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಈ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರಧಾರ ಮತ್ತು ನಟ—ಇವರ ಸಂಭಾಷಣೆ ಸರಳವಾಗಿದೆ; ಸಹಜವಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲೊಮ್ಮೆ ಇಲ್ಲೊಮ್ಮೆ ಮುಂದಿನ ಘಟನೆಗಳ ಸ್ವರೂಪದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. ಸೂತ್ರಧಾರನೂ, ಪ್ರೇಕ್ಷಕರೂ ಗೀತ ಮಾಧುರ್ಯದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರುವಂತೆಯೇ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯ ಅಂತ್ಯವು ಮುಂದಿನ ದೃಶ್ಯಕ್ಕೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ದಾರಿಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಸೊಬಗನ್ನೂ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಅಡಕಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಹತ್ವ ಈ ಪುಟ್ಟ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಗಿದೆ.

(ಪದ್ಯ 5-ಅನ್ವಯ) ಕೃಷ್ಣಸಾರೆ ಅಧಿಷ್ಠಾತೃಕಾರ್ತುಕೇ ತ್ವಯಿ ಚ ಚಕ್ಷುರ್ದದತ್ (ಅಹಂ) ಮೃಗಾನುಸಾರಿಣಿಂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪಿನಾಕಿನಿಂ ಪಶ್ಯಾಮಿ ಇವ ॥ (ಅನುಷ್ಠುಪ್).

'ಜಿಂಕೆಯ ಮೇಲೂ ಮತ್ತು ಹೆದೆಯೇರಿಸಿದ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹಿಡಿದ ನಿನ್ನ ಮೇಲೂ ನೋಟ ಬೀರುತ್ತಿರುವ ನನ್ನ ಮುಂದೆ ಮೃಗದ ಬಿನ್ನಟ್ಟಿರುವ ಶಿವನೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿರುವಂತಿದೆ'.

ದಕ್ಷ ಮಾಡಿದ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗಕ್ಕೆ ಅಹ್ವಾನ ಪಡೆಯದೆ (ಮತ್ತೊಂದು

ಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ, ದೇವತೆಗಳು ಮಾಡಿದ ಯಾಗದಲ್ಲಿ ತನಗೆ ಸಾಲು ದೊರೆಯದೆ) ಕೋಪಗೊಂಡ ಶಿವ ಯಾಗವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲು ತೊಡಗಿದಾಗ ಯಜ್ಞವು ಜಿಂಕೆಯ ರೂಪ ತಾಳಿ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ಹಾರಿಹೋದಾಗ ಅವನು ಪಿನಾಕಧಾರಿಯಾಗಿ ಅದನ್ನು ಆಟಿಸಿ ಕೊಂಡು ಹೋದನೆಂದು ಪೂರ್ವಕಥೆಯಿದೆ.

ಕೃಣಸಾರ ಚುಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಜಿಂಕೆ. ದದತ್—ದಾ ಧಾತುವಿನ ವರ್ತಮಾನ ಕೃದಂತ. ಅಧಿಜ್ಯಕಾರ್ತುಕೇ—ಅಧಿಹೃತಂ ಜ್ಯಾಂ ಅಧಿಜ್ಯಂ ಅಥವಾ ಅಧಿಹೃತಾ ಜ್ಯಾ ಯೇನ ತತ್ ಅಧಿಜ್ಯಂ; ಅಧಿಜ್ಯಂ ಕಾರ್ತುಕಂ ಯಸ್ಯ ತಸ್ಮಿನ್.

(ಪದ್ಯ 6-ಅನ್ವಯ) ಪಶ್ಯ (ಅಯಂ) ಅನುಪತತಿ ಸ್ಯಂದನೇ ಗ್ರೀವಾಭಗ್ನಾಭಿರಾಮಂ ಮುಹುಃ ದತ್ತ (ಬದ್ಧ) ವೃಷ್ಟಿಃ, ಶರಪತನಭಯಾತ್ ಪಶ್ಚಾರ್ಥೇನ ಪೂರ್ವಕಾರ್ಯಂ ಭಯಸಾ ಪ್ರವಿಷ್ಟಃ, ಶ್ರಮವಿವೃತಮುಖಭ್ರಂಶಿಭಿಃ ಅರ್ಧಾವಲಿಹೈಃ ದರ್ಭೈಃ ಕೀರ್ಣವತ್ಸರ್ಮಾ, ತದಗ್ರಸ್ತುತತ್ವಾತ್ ವಿಯತಿ ಬಹುತರಂ ತರ್ಹ್ಯಾಂ ಸ್ತೌಕಂ ಪ್ರಯಾತಿ || (ಸಗಧರಾ).

‘ಬೆನ್ನುಟ್ಟುತಿರುವ ರಥದ ಕಡೆಗೆ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ದೃಷ್ಟಿಬೀರಲು ತನ್ನ ಕತ್ತನ್ನು ಮನೋಹರವಾಗಿ ಕೊಂಕಿಸುತ್ತಾ, ಮೈಮೇಲೆ ಬಾಣ ಬೀಳಬಹುದೆಂಬ ಭಯದಿಂದ ತನ್ನ ದೇಹದ ಹಿಂಭಾಗವನ್ನು ಮುಮ್ಮೈಯೊಳಗೆ ಕುಗ್ಗಿಸಿಕೊಂಡು, ಆಯಾಸದಿಂದ ತೆರೆದ ಬಾಯಿಂದ ಅರ್ಧ ಜಗಿದ ದರ್ಭೆಹುಲ್ಲನ್ನು ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಬೀಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ, ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಜಿಗಿಯುತ್ತಾ ಈ ಜಿಂಕೆ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಓಡುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಆಕಾಶದಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ದೂರ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ.’

ಇದು ಈ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕವಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಮೋಹಕ ಶಬ್ದಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಈ ವರ್ಣನೆ ‘ಸ್ವಭಾವೋಕ್ತಿ’ಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ‘ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾಶ’ದಲ್ಲಿ ಇದು ಭಯಾನಕರಸಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಅನುಪತತಿ—(ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ;) ಅನು ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪು ಧಾತುವಿನ ವರ್ತಮಾನ ಕೃದಂತ ರೂಪ, ಸ್ಯಂದನೇ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿಶೇಷಿಸುತ್ತದೆ. ಗ್ರೀವಾಭಗ್ನಾಭಿರಾಮಂ—ಗ್ರೀವಾಯಾಃ ಭಗ್ನಃ ತೇನ ಅಭಿರಾಮಂ ಯಥಾ ಸ್ಯಾತ್ ತಥಾ (ಕತ್ತನ್ನು ಬಾಗಿಸುವುದರಿಂದ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ); ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷಣ, ಅನ್ಯಯಾಭಾವಸಮಾಸ. ಬದ್ಧವೃಷ್ಟಿಃ ಎಂಬುದಕ್ಕಿಂತ ದತ್ತವೃಷ್ಟಿಃ ಎಂಬುದು ಉಚಿತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಓಡುತ್ತಿರುವ ಜಿಂಕೆ ‘ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ ರಥದ ಮೇಲೆ ಪದೇ ಪದೇ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ನೆಡುತ್ತಾ’ ಇದೆಯೆಂದು ಹೇಳುವುದಕ್ಕಿಂತ ಆ ‘ರಥದ ಕಡೆಗೆ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಬೀರುತ್ತಾ’ ಇದೆಯೆನ್ನುವುದೇ ಸರಿ. ಪಶ್ಚಾರ್ಥೇನ—ಅಪರಃ ಅರ್ಥಃ ಪಶ್ಚಾರ್ಥಃ ತೇನ (ತತ್ಪುರುಷ ಸಮಾಸದಲ್ಲಿ ‘ಅರ್ಥ’ ಉತ್ತರ ಪದವಾದಾಗ ‘ಅಪರ’ ಎಂಬ ಪೂರ್ವಪದ ‘ಪಶ್ಚ’ ಎಂಬ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ; ‘ಅಪರಸ್ಯಾರ್ಥೇ ಪುಷ್ಕಭಾವೋ ವಕ್ತವ್ಯಃ’ ವಾರ್ತಿಕ). ಪೂರ್ವಕಾರ್ಯಂ—ಪೂರ್ವ ಕಾಯಸ್ಯ ಪೂರ್ವಕಾರ್ಯಃ ತಮ್ (ಏಕದೇಶಿ ಸಮಾಸಃ, ಸ್ತೋ

ತತ್ಪುರುಷವಲ್ಲ). ಅವಲೀಡ—ಅವ ಉಪಸರ್ಗಸಹಿತ ಲಿಹ ಧಾತುವಿನ ಕರ್ಮಣಿ ಭೂತ ಕೃದಂತರೂಪ. ಕೀರ್ಣವರ್ಮಾ—ಕೀರ್ಣ ವರ್ಮಾ ಯಸ್ಯ ಸಃ ।

(ಪುಟ 3)

ವಿಪ್ರಕೃಶಾಂತರಃ—ವಿಪ್ರಕೃಶಂ ಅಂತರಂ ಯಸ್ಯ ಸಃ । ದುರಾಸದಃ—ದುಃಖೇನ ಆಸಾಧತೇ ಅಸೌ । ಹರಿತೋ ಹರೀಶ್ಚ—ಸೂರ್ಯನ ಕುದುರೆಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರನ ಕುದುರೆಗಳನ್ನೂ; 'ಹರಿ ಇಂದ್ರಸ್ಯ ಹರಿತ ಆದಿತ್ಯಸ್ಯ' ನಿರೂಕ್ತಮ್ 1.15 ; (ಹರಿತಃ = ಸೂರ್ಯನ ಹರಿನ್ = ಕುದುರೆಗಳನ್ನೂ ಎಂದೂ, ಹರಿತಃ = ಹಸಿರುಬಣ್ಣದ ಹರಿನ್ = ಕುದುರೆಗಳನ್ನೂ ಎಂದೂ ಅರ್ಥ ಹೇಳುವುದುಂಟು; ಆದರೆ ಮೊದಲು ಹೇಳಿರುವ ಅರ್ಥವೇ ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ.)

(ಪದ್ಯ 7-ಅನ್ವಯ) ಯತ ಆಲೋಕೇ ಸೂಕ್ಷಮಂ ತತ್ ಸಹಸಾ ವಿಪುಲತಾಂ ವ್ರಜತಿ, ಯತ ಅರ್ಥೇ ವಿಚ್ಛಿಂಶಂ ತತ್ ಕೃತಸಂಧಾನಮ್ ಇವ ಭವತಿ, ಯತ ಪ್ರಕೃತ್ಯಾ ವಕ್ರಂ ತದಪಿ ನಯನಯೋಃ ಸಮರೇಖಾಂ, ರಥಜವಾತ್ ಕ್ಷಣಮಪಿ ಮೇ ಕಿಂಚಿತ್ ದೂರೇ ನ ಪಾರ್ಶ್ವೇ ನ || (ಶೀಖರಣಿ) .

'ಕಿರಿವಾಗಿ ಕಂಡದ್ದು ಒಮ್ಮೆಲೇ ದೊಡ್ಡದಾಗುತ್ತದೆ. ಅರ್ಥ ಸೀಳಿರುವುದು ಒಂದುಗೂಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಂತೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಯಾವುದು ಓರೆಯಾಗಿದೆಯೋ ಅದು ದೃಷ್ಟಿಗೆ ನೇರವೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ರಥದ ವೇಗದಿಂದ ಯಾವುದೂ ನನಗೆ ಒಂದು ಕ್ಷಣವೂ ದೂರದಲ್ಲಿಲ್ಲ; ಹತ್ತಿರದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ.'

ಈ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಭಾವೋಕ್ತಿ, ವಿರೋಧಾಭಾಸ ಮತ್ತು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಾ ಲಂಕಾರಗಳು ಸೇರಿವೆಯೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾಕಾರ ರಾಘವಭಟ್ಟ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಆಲೋಕೇ ಸೂಕ್ಷಮಂ—ನೋಟಕ್ಕೆ ಕಿರಿದಾದುದು. ಅರ್ಥ (= ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ) ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅದ್ವಾ = (ನಿಜವಾಗಿಯೂ) ಎಂದಿರುವ ಸಾಠಾಂತರ ಉತ್ತಮ. ಸಮರೇಖಂ—ಸಮ ರೇಖಾ ಯಸ್ಯ ತತ್ ।

ವ್ಯಾಪಾಢ್ಯಮಾನಂ—(ಇನ್ನೇನು) ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಡುವ; 'ವರ್ತಮಾನಸಾಮೀಪ್ಯೇ ವರ್ತಮಾನವದ್ವಾ ಪಾ. 3. 3. 131. ಆತ್ಮನಾತೃತೀಯಃ— (ತಾನು ಮೂರನೆಯವನಾಗಿರುವ (ಅಲುಕ್ಸಮಾಸಃ, 'ಆತ್ಮನಶ್ಚ' ಪಾ. 6. 3. 6. ವೇಖಾನಸಃ—'ವೇಖಾನಸೋ ವನೇವಾಸೀ ವಾನಪ್ರಸ್ಥಶ್ಚ ತಾಪಸಃ' ವೈಜಯಂತಿ ।

(ಪದ್ಯ 8-ಅನ್ವಯ) ತತ್ ಸಾಧುಕೃತಸಂಧಾನಂ ಸಾಯಕಂ ಪ್ರತಿಸಾಂಹರ । ವಃ ಶಸ್ತ್ರಂ ಆರ್ತತ್ರಾಣಾಯ, ಅನಾಗಸಿ ಪ್ರಹತುಂ ನ || (ಅನುಷ್ಠುಪ್)

'ಅದ್ದರಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗುರಿಯಿಟ್ಟು ಹೂಡಿರುವ ಬಾಣವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡು ನಿಮ್ಮ ಶಸ್ತ್ರದ ಉಪಯೋಗ ದುಃಖಿತರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ; ನಿರಪರಾಧಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಹರಿಸುವುದಕ್ಕಲ್ಲ.'

वः शस्त्रं—‘ನಿಮ್ಮ, ಅಂದರೆ, ಪುರುಷನಾದ ರಾಜರ ಎಂದರ್ಥ; ಎರಡನೆ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ‘आपनाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः’ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. अनागसि—ನ ವಿद्यते आगः यस्य यस्मिन् वा तस्मिन् ।

(ಪುಟ 4)

(ಪದ್ಯ 9-ಅನ್ವಯ) पुरोर्वशे यस्य जन्म (तस्य) तव इदं युक्तरूपम् । एवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनं पुत्रं आप्नुहि ॥ (अनुष्टुप्).

‘ಪುರುಷನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ತಳೆದ ನಿನಗೆ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಗುಣಗಳಿಂದಲೇ ಕೂಡಿದ, ಮುಂದೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗುವ ಮಗನನ್ನು ಪಡೆ.’

ತಾಪಸರ ಮನವಿಯನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ತನ್ನ ಕುಲದ ಗೌರವವನ್ನು ರಾಜನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅವನನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ತಾಪಸರು ಮಾಡುವ ಆಶೀರ್ವಾದ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿದೆ. ‘ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗುವ ಮಗನನ್ನು ಪಡೆ’ ಎಂಬ ಹರಕೆ ಮುಂದೆ ಕಥೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೊಡನೆ ಬೆರೆಯುತ್ತದೆ. (ಐದನೆ ಅಂಕದಲ್ಲಿ, ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ಅಥವಾ ನಿರಾಕರಿಸುವ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ರಾಜನ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಪರಿಹಾರ ಸೂಚಿಸುತ್ತಾ ರಾಜನ ಪುರೋಹಿತ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ, ‘त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति’). ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ದುಷ್ಯಂತ ಈಗ ಅಪುತ್ರ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ದುಷ್ಯಂತನ ಪಾತ್ರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಣೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. (ಆರನೆ ಅಂಕದಲ್ಲಿ, ‘नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रशेषमुदकं पितरः पिबन्ति’ ಎಂದು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ ದುಷ್ಯಂತ ತೀವ್ರ ಶೋಕದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗುತ್ತಾನೆ.)

पुरोः—ಚಂದ್ರವಂಶದ ರಾಜ ಯಯಾತಿಯ ಮಗ. ಪಿತೃಭಕ್ತಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಯೌವನವನ್ನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮುಪ್ಪಿಗೆ ವಿನಿಮಯಮಾಡಿಕೊಂಡುದೂ ಮತ್ತೆ ಅದನ್ನು ಆಮೇಲೆ ಪಡೆದುದೂ ಮತ್ತು ಅವನ ವಂಶವಿಚಾರವೂ ಮಹಾಭಾರತ, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ‘युक्तरूपम् अत्यಂತ ಉಚಿತ, प्रशंसायां रूपम् पा. 5.3.66, ಎಂಬುದರ ಪ್ರಕಾರ ಯುಕ್ತ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ರೂಪ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸೇರಿದೆ.

कुलपतेः—‘आचार्यो बहुशिक्ष्याणां सुनीनामग्रणीस्तु यः । व्रतयज्ञादिकर्माढ्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥’ अनुमालिनीतीरं—मालिनीतीरे इति अनुमालिनीतीरं (अव्ययीभावः), ‘अव्ययं विभक्तिसमीप....’ पा. 2.1.6. आतिथेयः—अतिथिषु साधुः (अतिಥಿಗೆ ಸಲ್ಲುವ); सत्कारः ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ. इदानीमेव....देवमस्याः प्रतिकूलं....गतः—ಕಣ್ಣು ತನ್ನ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಲು ಇದಾನಿಮೇವ....ದೇವಮಸ್ಯಾಃ ಪ್ರತಿಕೂಲಂ....ಗತಃ—ಕಣ್ಣು ತನ್ನ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಟಿದ್ದಾನೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ—ಶಕುಂತಲೆ

ಯನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಅತಿಥಿಸತ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ನೇಮಿಸಿರುವ ಕಣ್ವ ಅವಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿರುವ ವಿಶೇಷ ವಿಶ್ವಾಸ ವಾತ್ಸಲ್ಯಗಳು ನಮಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ; ಕುಲ ಸತಿಯ ಜೀವನದಲ್ಲೂ, ಅವನ ತಪೋವನದಲ್ಲೂ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನವಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ವೂರನೆಯದಾಗಿ-ಮುಂದೆ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಒಡಗುನ ಕಷ್ಟದ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ವಿದಿತಭಕ್ತಿ—ವಿದಿತಾ ಭಕ್ತಿ: यस्य तम् । साधया-मस्तावत्—ನಾವು ಹೊರಡುತ್ತೇವೆ (ಪ್ರಾಯೇಣಪ್ರಯತ್ನಕ: साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते' साहित्यदर्पण: । 6. 144).

(ಪುಟ 5)

(ಪದ್ಯ 10-ಅನ್ವಯ) ನಿವಾರಾ: ತಠ್ಠಾಮಧ: ಶುಕಗಂಭಿಕೋಟರಮುಖಪ್ರಭಾ, ಕ್ವಚಿತ್ ಪ್ರಸಿಂಗಾ: ಉಪಲಾ: ಇಹದೀಫಲಭಿದ: ಸೂಚ್ಯಂತೆ ಏವ ; ವಿಶ್ವಾಸೋಪಗಮಾತ್ ಅಭಿಗತಯ: ಮೃಗಾ: ಶಬ್ದಂ ಸಹಂತೆ ; ತೋಧಾರಪಥಾಶ್ಚ ವಲಕಲಶಿಖಾನಿಷ್ಯಂದ-ರೇಖಾಹಿತಾ: || (ಶಾದ್ಲವಿಕೀಡಿತಮ್)

ಒಳಗೆ ಗಿಳಿಗಳಿರುವ ಪೊಟರಿಗಳ ಬಾಯಿಂದ ನೀವಾರದ ಕಾಳುಗಳು ಮರಗಳ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿವೆ. ಕೆಲವೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತಿರುವ ತುಂಬ ಜಿಡ್ಡಿ ನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಇಂಗುದೀಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಜಜ್ಜುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡವೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಅಪಾಯವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭರವಸೆ ತಳೆದು ನಡೆಯನ್ನು ಬದಲಿಸದ ಹುಲ್ಲುಗಳು ರಥದ ಸದ್ದನ್ನೂ ಸಹಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಜಲಾಶಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವ ದಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾರಡೆಗಳ ಅಂಚಿನಿಂದ ತೊಟ್ಟುಕೊಂಡ ನೀರಿನ ಹನಿಗಳ ಸಾಲುಗಳ ಗುರುತುಗಳಿವೆ.

ಈ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಭಾವೋಕ್ತಿ, ಕಾವ್ಯಲಿಂಗ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ರಾಘವಭಟ್ಟ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಶುಕ....ಪ್ರಭಾ:—ಶುಕಾ: ಗಂಭೀರಾಃ, ತೇಷಾಂ ಕೋಟರಾಣಾಂ ಮುಖೇಭ್ಯ: ಪ್ರಭಾ: ತೋಧಾರಪಥಾ:—ತೋಯಸ್ಯ ಆಧಾರಾ:, ತೇಷಾಂ ಪನ್ಥಾನ: ; ಕ್ವಚಿತ್ಪೂರಣ್ಯ: ಪಥಾಮಾನೋಪಾ. 5.4.74, ಎಂಬಂತೆ ಪಥಿನ್ ಶಬ್ದ ಸಮಾಸಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಕಾರಾಂತವಾಗುತ್ತದೆ. ವಲಕಲ....ರೇಖಾಹಿತಾ:—ವಲಕಲಾನಾಂ ಶಿಖಾಭ್ಯ: ನಿಷ್ಯಂದ:, ತಸ್ಯ ರೇಖಾ:, ತಾಃ ಅಹಿತಾ: ।

ಉಪರೋಧ:—ಅಡ್ಡಿ ತೊಂದರೆ. ವಿನಿತವೇಷಣ....ತಪೋವನಾನಿ—(ನಮ್ಮವಾದ, ಅಡಂಬರವಿಲ್ಲದ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಉಡುಗೆಯುಟ್ಟು ತಪೋವನಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಬೇಕು; ರಾಜನ ಈ ಮಾತು ಅವನಿಗೆ ತಪಸ್ಸಿಗಳಲ್ಲೂ ತಪೋವನದಲ್ಲೂ ಇರುವ ಗೌರವ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನೂ, ಅವನ ಔಚಿತ್ಯಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನೂ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ರ್ವಪೃಷಾ:—ಆದ್ರಾಣಿ ಪೃಷಾಣಿ ಯೇಷಾಮ; (ಬೆನ್ನಮೇಲೆ ಅಂದರೆ ಮೈಮೇಲೆ ನೀರನ್ನು ಚೆಮ್ಮುಕಿಸಿದುದು)

೦೦೦) ದಣಿವಾರಿಸಿಕೊಂಡವಾಗಿ, ಉಲ್ಲಾಸಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟವಾಗಿ ಎಂದರ್ಥ. ನಿಮಿತ್ತಂ—ಶಕುನ.

(ಪದ್ಯ 11-ಅನ್ವಯ) ಇದಂ ಆಶ್ರಮಪದಂ ಶಾಸ್ತ್ರಾಂ, ಬಾಹ್ಯಾಃ ಸ್ಫುರತಿ, ಅಸ್ಯ ಕಲಾಂ ಇಹ ಕುತಃ । ಅಥವಾ ಭವಿತವ್ಯಾನಾಂ ದ್ವಾರಾಣಿ ಸರ್ವತ್ರ ಭವಂತಿ ॥ (ಆರ್ಯಾ)

‘ಈ ಆಶ್ರಮ ಶಾಂತವಾದುದು. ತೋಳಾದರೋ ಅದುರುತ್ತಿದೆ. ಇದರ ಫಲ ಇಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ? ಅಥವಾ ಅದೃಷ್ಟದ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಬಾಗಿಲುಗಳು (ತೆರೆದೇ) ಇರುತ್ತವೆ.’

ಪುರುಷನ ಬಲತೋಳು ಅದುರುವುದು ಉತ್ತಮ ಸ್ತ್ರೀಲಾಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಶಕುನ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೆ ತಪೋವನದಲ್ಲಿ ಎಂತಹ ಶಕುನ ! ಅದ್ದರಿಂದಲೇ ರಾಜನಿಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯ. ನಿಧಿಗೆ ಸಾಧಿಸಲು ಆಶಕ್ಯವಾದುದೇನಿದೆಯೆಂದು ತಾನೆ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾಂತರನ್ಯಾಸಾಲಂಕಾರವಿದೆ.

ದಕ್ಷಿಣೇನ ವೃಕ್ಷವಾಟಿಕಾಂ—‘एनप्’ ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತವಾದ ದಕ್ಷಿಣ ಶಬ್ದದ ಯೋಗವಿರುವುದರಿಂದ ವೃಕ್ಷವಾಟಿಕಾಂ ಎಂದು ದ್ವಿತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ; ‘एनपा द्वितीया’ पा. 2.3.31.

(ಪುಟ 6)

अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु—ಆಶ್ರಮದ ತರುಲತೆಗಳೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಸ್ನೇಹಬಂಧ ಎಷ್ಟು ನೈಜ, ಮಧುರ ! ಅಸಾಧುದರ್ಶಿ....ನಿಯುಕ್ತ—ಕೋಮಲ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಆಶ್ರಮದ ಕಠಿಣ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಯಪ ನೇಮಿಸಿರುವುದು ಅನುಚಿತ ಎಂದು ರಾಜನ ಭಾವನೆ.

(ಪದ್ಯ 12-ಅನ್ವಯ) शैवलेन अनुविद्धमपि सरसिजं रम्यं, मलिनमपि लक्ष्म हिमांशोः लक्ष्मीं तनोति, वल्कलेनापि इयं तन्वी अधिकमनोज्ञा, मधुराणां आकृतीनां किमिव हि मण्डनं न ॥ (मालिनी)

‘ಪಾಚಿಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ತಾವರೆ ರಮಣೀಯವೆ. ಕಲೆ ಕಪ್ಪಗಿದ್ದರೂ ಚಂದ್ರನ ಸೊಬಗನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ತೆಳುಮೈ ಚೆಲುವೆ ನಾರುಡೆಯಲ್ಲೂ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ವನೋಹರಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಸುಂದರ ಆಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದು ತಾನೆ ಅಲಂಕಾರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ ?’

ಈ ಪದ್ಯವು ಅರ್ಥಾಂತರನ್ಯಾಸಾಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಸೊಗಸಾದ ಉದಾಹರಣೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಅತಿಶಯವಾದ ರೂಪ ವಿಶೇಷ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಗೆ ಅರ್ಹ ; ಅವಳ ಸೊಬಗಿಗೆ ನಾರುಡೆ ತಕ್ಕದಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆ ರಾಜನಿಗೆ ಮೊದಲು ಬರುತ್ತದೆ (ನಾಲ್ಕನೆ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ‘आभरणोचितं रूपं आश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्वि-प्रकाशते ।’ ಎಂಬ ಪ್ರಿಯಂವದೆಯ ಮಾತನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು). ಆದರೆ ನಾರುಡೆ

ಶಕುಂತಲೆಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕುಂದಿಸಿಲ್ಲ; ಬದಲಾಗಿ, ಅವಳ ಜಿಲುಪನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆಯೆಂದು ಮರುಕ್ಷಣದಲ್ಲೇ ಅವನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಅಂದರೆ ನಿಜವಾದ ಸೌಂದರ್ಯ ಯಾವುದನ್ನೇ ಆದರೂ ತನಗೆ ಅಲಂಕಾರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲದು (ನೋಡಿ: 'ಸರ್ವಶೋಭನೀಯಂ ಸುರೂಪಂ ನಾಮ।' ಪ್ರತಿಮಾನಾಟಕ, ಅಂಕ 1; ಹಾಗೂ '....ಪಕ್ಷಜಂ ಸಶೈವಲಾಸಕ್ತಮಪಿ ಪ್ರಕಾಶತೇ।' ಕುಮಾರಸಂಭವ, 5.9).

ಸರಸಿಜಂ—ಸರಸಿ ಜಾತಂ (ಅಲಂಕಾರ ಸಮಾಸ:); 'ತತ್ಪುರಣೇ ಕೃತಿ ಬಹುಲಮ್' ಪಾ 6.3.14.

(ಪುಟ 7)

ಅತಿಮಾತ್ರಂ—ಮಾತ್ರಾಂ ಅತಿಕ್ರಾಂತಾಂ ಯಥಾ ತಥಾ (ಅವ್ಯಯಿಭಾವ:) ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಥವಾ ವಿಶೇಷವಾಗಿ; ಅಂದರೆ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು, ಹೆಚ್ಚು ಗಮನಕೊಟ್ಟು. ಅಪಿನಾಮ....ಸ್ಯಾತ್ | ಅಥವಾ ಕೃತಾಂ ಸಂದೇಹೇನ | ಶಕುಂತಲೆಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಮನಸಾರೆ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡಿರುವ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಅವಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೀವ್ರವಾಗುವಂತೆ ತಪಸ್ವಿಕನ್ಯೆಯರ ಸರಸ ಸಲ್ಲಾಪವೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಅನುರೂಪನಾದ ವರನನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಆಲೋಚನೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸುಳಿದಿದೆಯೆಂದು ಪ್ರಿಯಂವದೇ ಹೇಳುವ ಮಾತು ದುಷ್ಯಂತನ ಸ್ವಂತ ಅಭಿಲಾಷೆಯನ್ನೇ ಚಿಮ್ಮಿಸುತ್ತದೆ. ಅವನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಅವಳ ಮೇಲಿನ ಅನುರಾಗ ಅಂಕುರಿಸುತ್ತದೆ. ಕಣ್ಣಿನಿಗೆ ಶಕುಂತಲೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಣಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೆಯ ವರ್ಣದ ಸ್ತ್ರೀಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗಳಾಗಿರಬಾರದೆಂದು ಆಶೆಪಡುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಅವಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯೇ ಆಗಿರಬಹುದೇ ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ಅವನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಬಾಧಿಸುತ್ತದೆ. ಕೂಡಲೇ, ತಾನು ಹಾಗೆ ಸಂಶಯಪಡಬೇಕಾದುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾರಣವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾನೆ.

(ಪದ್ಯ 13-ಅನ್ವಯ) ಅಸಂಶಯಂ (ಇಯಂ) ಕ್ಷತ್ರಪರಿಗ್ರಹಕ್ಷಮಾ ಯತ್ ಮೇ ಆರೈ ಮನ: ಅಸ್ಯಾಂ ಅಭಿಲಾಷಿ | ಸಂದೇಹಪದೇಷು ವಸ್ತುಭು ಹಿ ಅಂತ:ಕರಣಪ್ರವೃತ್ತಯ: ಸತಾಂ ಪ್ರಮಾಣಮಾ || (ವಂಶಸ್ಥಮ)

'ನಿರಸಂದೇಹವಾಗಿಯೂ ಇವಳು ಕ್ಷತ್ರಿಯನ ಪತ್ನಿಯಾಗಲು ಯೋಗ್ಯಳು; ಏಕೆಂದರೆ ನನ್ನ ಸುಸಂಸ್ಕೃತವಾದ ಮನಸ್ಸು ಇವಳನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಿದೆ. ಸಂದೇಹಕ್ಕೊಳಗಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜನರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನ ಒಲವುಗಳೇ ಪ್ರಮಾಣ'.

ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸದ್ಭಾವನೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಬರಬಹುದೆಂಬ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ (ಎರಡನೇ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ 'ಸಕ್ಷೇ, ನ ಪರಿಹಾರೈ ವಸ್ತುನಿ ಪೌರವಾಣಾಂ ಮನ: ಪ್ರವರ್ತತೆ' ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು) ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಪತ್ನಿಯನ್ನಾಗಿ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆ ಉಚಿತವೇ ಆಗಿದೆಯೆಂದು ದುಷ್ಯಂತ ನಿರ್ಣಯಿಸುತ್ತಾನೆ. ರಾಜ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸು ಪರಿಶುದ್ಧವೆಂದುಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಪ್ರಶಂಸೆಯಿಲ್ಲ; ಆತ್ಮ

ನಿಶ್ಚಾಸವಿದೆ. ಹಾಗೂ ಅವನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿ ಸತ್ಯಾಂಶವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅವನು ಧರ್ಮಾಪೇಕ್ಷಿ, ಅಧರ್ಮಭೀರು ಎಂದು ಅವನ ನಡವಳಿಕೆಯೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸಾಧಿಸುತ್ತದೆ.

क्षत्रपरिग्रहक्षमा—क्षत्रस्य क्षत्रेण वा परिग्रहः, तस्य क्षमा (योग्या). प्रमाणम्—‘निर्णायक अधिकार’ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ ಯಾವಾಗಲೂ ಏಕವಚನದಲ್ಲಿ, ನಪುಂಸಕಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 8)

(ಪದ್ಯ 14-ಅನ್ವಯ) ಮಧುಕರ, ಚಲಾಪಾಕ್ಷಾಂ ವೇಪथುಮತೀಂ ದೃಷ್ಟಿಂ ಬಹುಶಃ ಸ್ಫುಶಸಿ, ಕರ್ಣಾಂತಿಕಚರಃ ರಹಸ್ಯಾಢ್ಯಾಯಿ ಇವ ಮೃದು ಸ್ವನಸಿ, ಕರೋ (ಕರಂ) ವ್ಯಾಧುಂವತ್ಯಾಃ ರತಿಸರ್ವಸ್ವಂ ಅಧರಂ ಪಿಬಸಿ, ತತ್ತ್ವಾನ್ವೇಷಾತ್ ವಯಂ ಹತಾಃ, ತ್ವಂ ಕೃತೀ ಖಲು || (ಶಿಖರಿಣಿ).

‘ಎಲೈ ದುಂಬಿ, ಅದುರುತ್ತಿರುವ ತುದಿಯುಳ್ಳ ಕಂಪಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಮುಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದೀಯೆ. ಕಿವಿಯ ಬಳಿ ಸುಳಿಯುತ್ತಾ ಗುಟ್ಟು ಹೇಳುವವನಂತೆ ಮೆಲ್ಲಗೆ ಧ್ವನಿಮಾಡುತ್ತಿರುವೆ. ಅವಳು ಕೈ ಬೀಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಸ್ತ್ರೀತಿಯ ಸರ್ವಸ್ವವಾದ ಅವಳ ತುಟಿಯ ಮಧುವನ್ನು ಸವಿಯುತ್ತಿರುವೆ. ನಾವು ಇವಳ ಬಗೆಗೆ ಸತ್ಯಾಂಶವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಾ ಹತಾಶರಾದೆವು. ನೀನಾದರೋ ಕೃತಕೃತ್ಯನಾದೆ.’

ಶಕುಂತಲೆಯ ಮುಖದ ಹತ್ತಿರ ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ ಹಾರಾಡುತ್ತಿರುವ ದುಂಬಿ ಅವಳ ಸಾಮಾನ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಅದೃಷ್ಟಶಾಲಿ ಎಂದು ದುಷ್ಯಂತ ಆಸೂಯೆ ಪಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಹಂಬಲ ಬಲವಾಗಿದ್ದರೂ ತನ್ನ ವಿಚಾರಪರತೆ ಅಂತಹ ಸಂತೋಷವನ್ನು ತನಗೆ ತಪ್ಪಿಸಿದೆ ಎಂದುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಅವನ ಪ್ರಣಯದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

चलापाक्षां—चलो अपाक्षौ यस्याः, ताम्; दृष्टिं ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ. व्याधुंವತ್ಯಾಃ—ವಿ. ಮತ್ತು ಆ ಉಪಸರ್ಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಛ ಧಾತುವಿನ ನರ್ತಮಾನ ಕೃದಂತ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗರೂಪದ ಪಷ್ಠಿ ಏಕವಚನ (ಅನಾದೇ ಷಠಿ). ಕೃತೀ—ಕೃತಂ ಅಸ್ಯ ಅಸ್ತಿ ಇತಿ.

धृष्ट—ಒರಟು ನಡವಳಿಕೆಯ. विरमति—‘व्याधपरिभ्यो रमः’ पा. 1.3.83 ಎಂಬಂತೆ ಆತ್ಮನೇಪದಿ ರಮ ಧಾತು ವಿ, ಆ, ಪರಿ ಉಪಸರ್ಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಪರಸ್ಮೈಪದ ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. दुर्विनीत—ಕೆಟ್ಟ ನಡವಳಿಕೆಯ. दुष्यन्तमाक्रन्द। राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम—ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಅವಳ ಗೆಳತಿಯರು ಹಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದ ಈ ಮಾತು ರಾಜನ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ ಸದವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಮುಂದೆ, ಅಶ್ರಮದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅವನು ಅಲ್ಲೇ ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುವಂತಿದೆ.

(ಪದ್ಯ 15-ಅನ್ವಯ) ದ್ವಿವಿನಿತಾನಾಂ ಶಾಸಿತರಿ ಪೊರವೆ ವಸುಮತೀಂ ಶಾಸತಿ ಕೊಡುಂ ಮುಗ್ಧಾಸು ತಪಸ್ವಿಕನ್ಯಾಸು ಅವಿನಯಂ ಆಚರತಿ || (ಆರ್ಯಾ).

‘ದುಷ್ಯಮಿಗಳನ್ನು ದಂಡಿಸುವ ಪುರುಷನೋದ್ಭವನು ಇಳಿಯನ್ನಾಳುತ್ತಿರುವಾಗ ಮುಗ್ಧ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರ ಬಗೆಗೆ ಕೆಟ್ಟದಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವನು ಯಾವನು?’

ದುಂಬಿಯು ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನೇ ತಿಳಿಯದವನಂತೆ, ಶಕುಂತಲಿಯ ಕೂಗನ್ನು ಅಕಸ್ಮಾತ್ ಕೇಳಿ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ದುಷ್ಯಂತ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ.

ದ್ವಿವಿನಿತಾನಾಂ ಶಾಸಿತರಿ ಪೊರವೆ ಶಾಸತಿ (ಸತಿ)—ಸತಿ ಸಪ್ತಮಾ ಪ್ರಯೋಗ. ಪೊರವೆ—ಪುರೋ: ಗೋತ್ರಾಪತ್ಯಂ ಪುಮಾನ್, ತಸ್ಮಿನ್.

ದುಷ್ಯಂತನ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಪ್ರವೇಶದಿಂದ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರು ಸಂಭ್ರಾಂತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಶಕುಂತಲಿಯಂತೂ ಚಕಿತಳಾಗಿ ಅವಚನಳಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಆದರೆ ಅತಿಥಿಗೆ ಗೌರವದಿಂದ ಅರ್ಪಿಸುವ ಪದಾರ್ಥಗಳು (ಆಪ: ಕ್ಷೀರಂ ಕುಶಾಗ್ರಂ ಚ ದಧಿ ಸರ್ಪಿ: ಸತಂಹುಲಮ್ | ಯವ: ಸಿದ್ಧಾರ್ಥಕಶ್ಚೈವ ಅಶ್ವಾಕ್ಷೌರ್ವ: ಪ್ರಕೀರ್ತಿತ: ||)

(ಪುಟ 9)

ಸ್ಮೃತಯೇವ ಗಿರಾ—ಸತ್ಯವೂ ಪ್ರಿಯವೂ ಆದ ಮಾತಿನಿಂದಲೇ (‘ಸ್ಮೃತಾಂ ಪ್ರಿಯೇ ಸತ್ಯೇಽಥ’ ಅಮರ:); ಮಧುರವೂ ಹೃತ್ಸ್ಪರ್ಶಕವೂ ಆದ ಮಾತಿನಿಂದ ಎಂದರ್ಥ. ಅತಿಧಿಸತ್ಕಾರಕ್ಕೆಂದೇ ನೇಮಕಗೊಂಡಿದ್ದ ಶಕುಂತಲೆ ಅರ್ಘ್ಯ ತರಲು ಪರ್ಣಶಾಲೆಗೆ ಹೋಗುವುದು ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗುತ್ತದೆ; ಮಾತು ಮುಂದುವರೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಿಂ ನು ಳ್ಲು....ಸ್ಮೃತಾ—ದುಷ್ಯಂತನನ್ನು ಕಂಡು ಶಕುಂತಲೆ ತಪೋವನದ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲದ ಯಾವುದೋ ಅಪೂರ್ವ ವಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಾನು ಒಳಗಾದುದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಅವಳು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಜಾಗೃತವಾದ ‘ಪ್ರೇಮ’ದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಚಲಿತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಹೃದಯ ಮೋಹಿತಮ್ | ಏಷಾ....ಮನ್ತ್ರಯತೆ ರಾಜನ ಘನ ಗಂಭೀರ ಅಕೃತಿ ಸವಿಮಾತುಗಳಿಂದ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರಿಗೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಗೌರವ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅವನು ಯಾರೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಶಕುಂತಲಿಯ ಗೆಳತಿಯರಿಗೆ ಕುತೂಹಲ; ಶಕುಂತಲಿಗಂತೂ ತವಕ. ಶಕುಂತಲಿಗೆ ಇಷ್ಟವಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನೇ ಅನಸೂಯೆ ಕೇಳಿದುದರಿಂದ ಅವಳಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮಪಾಹಾರ—ತನ್ನನ್ನು ಮರೆಮಾಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ, ಸಹಜವಾದ ನಡವಳಿಕೆ ಮತ್ತು ಮಾತುಗಳು ಮನೋಹರವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಿಗೆ ಭಂಗ ಬರಬಾರದೆಂದು ರಾಜ ಮೊದಲು ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದಾಗಲೇ ತಾನು ಯಾರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಈಗಲೂ ಹೇಳಲಿಷ್ಟಪಡುವುದಿಲ್ಲ, ಆದ್ದರಿಂದ ‘ಪುರುಷನಾದ ರಾಜನಿಂದ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ನೇಮಕಗೊಂಡವನು’ ತಾನೆಂದು ಹೇಳಿ

ಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಪೌರವೇಣ ರಾಜ್ಞಾ ಎಂಬುದು ದುಷ್ಯಂತನಿಗೂ, ಅವನ ತಂದೆಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿ ಎಂಬುದು 'ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಅಧಿಕಾರ' ಎಂದೂ, 'ವೈವಹಾರ ನಿರ್ಣಯಿಸುವ ಪೀಠವಾದ ಸಿಂಹಾಸನ' ಎಂದೂ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಈ ದ್ವಂದ್ವಾರ್ಥದ ಪದಗಳಿಂದ ದುಷ್ಯಂತ ಸುಳ್ಳನ್ನು ಹೇಳದೆ ನಿಜವನ್ನು ಮರೆಮಾಚಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಧರ್ಮಾರಣ್ಯಮ್-ಧರ್ಮಸಾಧನಂ ಅರಣ್ಯಮ್ (ಮಧ್ಯಮಪದಲೋಪಿ ಸಮಾಸಃ). ಸನಾಥಾ.... ಚಾರಿಣ —ಧರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಿಸುವವರಿಗೆ ರಕ್ಷಕರೊಡಗಿದಂತಾಯಿತು ಎಂಬ ಈ ಮಾತು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಪತಿ ದೊರಕಿದಂತಾಯಿತು ಎಂಬ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಶಕುಂತಲೆ ಶೃಂಗಾರಭಾವದಿಂದ ಲಜ್ಜಿತಳಾಗುತ್ತಾಳೆ. ದುಷ್ಯಂತ ಮತ್ತು ಶಕುಂತಲೆ ಪರಸ್ಪರ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅನಸೂಯೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಿಯಂವದೇ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಮೃದುವಾಗಿ ಕೇಟಲೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

(ಪುಟ 10)

जीवित-सर्वस्वेन— 'ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ಅಮೂಲ್ಯನಿಧಿಯಿಂದ' (ಹೋಲಿಸಿ, ಸಾ ಖಲು ಭಗವತಃ ಕಥಸ್ಯ ಕುಲಪತೇಽಽವಸಿತಮ್ | ವಿಸ್ತಂಭಕ ಅಂಕ 3.)
 अपेतम्—ಅಪ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇ ಧಾತುವಿನ ಲೋಟ ಲಕಾರದ ಮಧ್ಯಮ ಪುರುಷ ದ್ವಿವಚನರೂಪ. वयमपि....पृच्छामः—ತನ್ನ ಬಗೆಗೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಗೆಳತಿಯರು ವಿಚಾರ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೆ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತಾನೂ ಕೇಳುವುದಿದೆ ಎಂದರ್ಥ. शाश्वते ब्रह्मणि—ಶಾಶ್ವತ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೌಶಿಕ:—ಕೃಷಿಸ್ಯ ಕೃಷಿಕಸ್ಯ ವಾ ಗೋತ್ರಾಪत्यಂ ಪುಮಾನ್; ಕುಶ ಅಥವಾ ಕುಶಿಕನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಗಾಧಿಪುತ್ರ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ.

(ಪುಟ 11)

(ಪದ್ಯ 16. ಅನ್ವಯ) अस्य रूपस्य संभवः मानुषीषु कथं वा स्यात् । प्रभातरलं ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति ॥ (अनुष्टुप्)

'ಮಾನವಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ರೂಪ ಹೇಗೆ ತಾನೆ ಉಂಟಾದೀತು? ಚಂಚಲ ಬೆಳಕಿನ ಮಿಂಚು ನೆಲದಿಂದೇಳುವುದಿಲ್ಲ.'

ಅಪ್ಸರೆಯ ವುಗಳ ಅಸಾಧಾರಣ ರೂಪವನ್ನು ಮಿಂಚಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ರಾಜ ಹೊಗಳಿದಾಗ ಶಕುಂತಲೆ ತಲೆತಗ್ಗಿಸಿ ನಾಚಿಕೆಯಿಂದಿರುತ್ತಾಳೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೇಳಿದ ಮೇಲೆ, ಅವಳನ್ನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸಬೇಕೆಂಬ ರಾಜನ ಇಷ್ಟಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ವುಂಟೆಂದು ಸಂತೋಷವಾದರೂ ಇನ್ನೂ ಕೇಳಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದಿದೆಯೆಂದು ರಾಜ ಮಾತನ್ನು ಮುಂದರಿಸುತ್ತಾನೆ. किं तु सख्या....मे मनः—ವನಜೋತ್ಸೇ

ಯಂತೆ ಶಕುಂತಲೆಯೂ ಅನುರೂಪ ವರನನ್ನು ಪಡೆಯಲಿಚ್ಛಿಸುತ್ತಾಳೆಂದು ಪ್ರಿಯಂವದಿ ಹಾಸ್ಯದಲ್ಲಾಡಿದ ಮಾತಿಂದ ರಾಜನ ಮನಸ್ಸು ಕಾತರಗೊಂಡಿದೆ. ಅನಿ-
ಯಂತ್ರಣಾನುಯೋಗಃ—ನ ನಿಯಂತ್ರಣಂ (ನಿಯಂತ್ರಣಾ ವಾ) ಯಸ್ಮಿನ್ ಸಃ ಅನಿಯಂತ್ರಣಃ; ತಾದೃಶಃ
ಅನುಯೋಗಃ ಯಸ್ಯ ಸಃ ಅನಿಯಂತ್ರಣಾನುಯೋಗಃ; ತಪಸ್ವಿಜನಃ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ.

(ಪದ್ಯ 17-ಅನ್ವಯ) ಮದನಸ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರೋಧಿ ವೈಖಾನಸಂ ವ್ರತಂ ಆ ಪ್ರದಾನಾತ್
ಅನಯಾ ನಿಷೇವಿತವ್ಯಂ ಕಿಮ್ | ಆಹೋ (ಇಯಂ) ಆತ್ಮಸಹಶೋಷಣವಲ್ಲಭಾಭಿಃ ಹರಿಣಾಙ್ಗ-
ನಾಭಿಃ ಸಮಂ ಅತ್ಯಂತಂ ನಿವರಸ್ಯತಿ (ಕಿಮ್) || (ವಸಂತತೀರ್ಥಲಲಿತಾ)

‘ಪ್ರಣಯ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಂಧಿಸುವ ಶಾಪಸ ನಿಯಮ ಇವಳ ವಿವಾಹ
ವಾಗುವವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಇವಳಿಂದ ಅಚರಿಸಲ್ಪಡಬೇಕೆ? ಅಥವಾ ತನ್ನ ಕಣ್ಣು
ಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಪ್ರಿಯವಾದ ಹರಿಣಿಗಳೊಡನೆ ಇವಳು
ಎಂದೆಂದಿಗೂ ವಾಸಮಾಡುವಳೆ?’

ಕ್ಷತ್ರಿಯನು ವಿವಾಹಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಕುಂತಲೆ ಯೋಗ್ಯಳೆಂದು ಅವಳ ಜನ್ಮ
ಕಥೆಯಿಂದ ರಾಜನಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದರೂ ಅವಳ ವಿವಾಹದ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆಯೋ
ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಅವನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ನಿಷೇವಿತವ್ಯಂ—ನಿ ಉಪಸರ್ಗಸಹಿತವಾದ ಸೇವ ಧಾತುವಿನ ವಿಧ್ಯರ್ಥಕ ಕೃದಂತ
ಆತ್ಮ....ವಲ್ಲಭಾಭಿಃ—ಆತ್ಮಸಹಶಾನಿ ಚ ತಾನಿ ಇಕ್ಷಣಾನಿ, ತೇಃ ವಲ್ಲಭಾಃ, ತಾಭಿಃ |
ನಿವರಸ್ಯತಿ—ನಿ ಉಪಸರ್ಗಸಹಿತವಾದ ವಸ್ ಧಾತುವಿನ ಲೃಟ್ ಲಕಾರದ ಪ್ರಥಮ
ಪುರುಷ ಏಕವಚನದ ರೂಪ.

ಆರ್ಯ....ಸಂಕಲ್ಪಃ—ಧರ್ಮದ ಅಚರಣೆಯಿಲ್ಲದ ಶಕುಂತಲೆ ಗುರುವಿಗೆ ಅಧೀನಳು
(ಇನ್ನು ವಿವಾಹದಂತಹ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದೇನಿದೆ, ಎಂದರ್ಥ). ಇವಳನ್ನು
ಅನುರೂಪವರನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹಮಾಡುವುದೇ ತಂದೆಯ ನಿರ್ಧಾರವೆಂದು
ಪ್ರಿಯಂವದಿ ಹೇಳಿದ ಮಾತು ರಾಜನಿಗೆ ಸಂತೋಷವುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ದುರವಾಪಾ
—ದುಃಖೇನ ಅವಾಪ್ತುಂ ಶಕ್ಯಾ.

(ಪುಟ 12)

(ಪದ್ಯ 18-ಅನ್ವಯ) ಹೃದಯ, ಸಾಫಲಾಫಲಂ ಭವ, ಸಂಪ್ರತಿ ಸಂದೇಹನಿರ್ಣಯಃ ಜಾತಃ |
ಯದಗ್ನಿಂ ಆಶಾಙ್ಕಸೇ ತದಿದಂ ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಷಮಂ ರತ್ನಮ್ || (ಆರ್ಯ)

‘ಎಲೈ ಹೃದಯವೇ! ಆಸೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರು, ಸಂದೇಹಕ್ಕೊಳಗಾದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಈಗ ನಿಶ್ಚಯವುಂಟಾಗಿದೆ. ಯಾವುದನ್ನು ಅಗ್ನಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಹೆದರಿದ್ದೆಯೋ
ಅದು ಸ್ಪರ್ಶಯೋಗ್ಯವಾದ ರತ್ನ.’

ಶಕುಂತಲೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯಾಗಿದ್ದಿದ್ದರಿಂದ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಅವಳು ಅಗ್ನಿ
ಸದೃಶಳಾಗಿ ಅಲಭ್ಯವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದಳು (ಹೋಲಿಸಿ); ‘ಶಮಪ್ರಧಾನೇಷು ತಪೋಧನೇಷು ಗೃಹೈ
ಹಿ ದಾಹಾತ್ಮಕಮಸ್ತಿ ತೇಜಃ’ ಅಂಕ 2).

ವೃಕ್ಷಸೇವನೇ....ಮೇ—ತನ್ನ ವಿವಾಹದ ಮಾತು ಬಂದು ಅತ್ಯಂತ ಲಜ್ಜಾಪರ
ವಶವಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆ ಅಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಲಾರದೆ ಕೋಪದಿಂದಲೋ ಎಂಬಂತೆ ಹೊರಟಾಗ
ಅವಳನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲು ಅನಸೂಯೆ ಕೂಡ ಅವಮರ್ಥಳಾದಾಗ ಪ್ರಿಯಂವದೆ
ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿ ವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಗಿಡಗಳಿಗೆ ನೀರು ಹಾಕುವುದರಲ್ಲಿ
ತನಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ಸಾಲವನ್ನು ತೀರಿಸಿ, ಅಂದರೆ ಗಿಡಗಳಿಗೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ನೀರೆರೆದು,
ಅವಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಹೋಗಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಿ ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಅವಳನ್ನು ಉಳಿಸಿ
ಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಧಾರಯಸಿ ಮೇ ಎಂಬಲ್ಲಿ 'ಧಾರೆಕುತಮರ್ಣಃ' ಪಾ. 1.4.35 ಎಂಬುದರ
ಪ್ರಕಾರ ಯಾರಿಗೆ ಸಾಲ ಸಲ್ಲಬೇಕೋ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪದ ಮೇ ಎಂಬುದು
ಚತುರ್ಥೀವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ತದಹಮೇನಾ....ಕರೋಮಿ—ದುಷ್ಯಂತ ತನ್ನ ಉಂಗುರವನ್ನು
ಪ್ರಿಯಂವದೆಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪುಣಮುಕ್ತಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಿಚ್ಛಿಸು
ತ್ತಾನೆ. ತೇನ ಹಿ ಅಕ್ಷಲೀವಿಯಾಗಮ್—ಇದು ಮುಂದಿನ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸು
ವಂತಿದೆ. ಹಲಾ ಶಕ್ರುತಲೇ....ಮಹಾರಾಜೇನ—ದುಷ್ಯಂತ ತನ್ನನ್ನು ಮರೆಮಾಚಿಕೊಳ್ಳು
ವುದರಲ್ಲಿ ಸಫಲನಾಗಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೊದಲು ಕೃತ್ರಿಮಕೋಪದಿಂದ
ಹೊರಟ ಶಕುಂತಲೆ 'ಪುಣಮುಕ್ತ'ಳಾದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಡಲಾರದೆ
ನಿಲ್ಲುತ್ತಾಳೆ. ದುಷ್ಯಂತನ ಅಭಿಲಾಷೆ ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 13)

(ಪದ್ಯ 19-ಅನ್ವಯ) ತೀವ್ರಾಘಾತಪ್ರತಿಹತತರ್ಹಸ್ಕಂಧಲಗನೈಕದಂತಃ, ಪಾದಾಕ್ರೂ-
ವ್ರತತಿವಲಯಾಸಕ್ತಸಜ್ಜಾತಪಾಶಃ, ಭಿನ್ನಸಾರಜ್ಜಯುಥಃ, ನಃ ತಪಸಃ ಮೂರ್ತಃ ವಿಪ್ರಃ ಇವ,
ಸ್ಯಂದನಾಲೋಕಮಿತಃ ಗಜಃ ಧರ್ಮಾರಣ್ಯಂ ಪ್ರವಿಶತಿ || (ಮಂದಾಕ್ರಾಂತಾ).

'ನಮ್ಮ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಭಗ್ನಗೊಳಿಸಲು ವಿಘ್ನವೇ ಮೂರ್ತವೆತ್ತಿದೆಯೋ
ಎಂಬಂತಿರುವ ಅನೆಯೊಂದು ರಥವನ್ನು ಕಂಡು ಬಿದ್ದರೆ, ಜಿಂಕೆಯ ಹಿಂಡನ್ನು
ಚದುರಿಸಿ, ತಪೋವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದೆ; ಬಿರುಸಿನ ಹೊಡೆತದಿಂದ ಮುರಿದ
ಮರದ ಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ಅದರ ದಂತವೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿಕೊಂಡಿದೆ. ಕಾಲಿನಿಂದೆಳೆದುಕೊಂಡು
ಬಂದ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಸುರುಳಿಯೇ ಅದಕ್ಕೆ ಬಂಧನವಾಗಿದೆ.'

ತೀವ್ರಾ....ದಂತಃ—ಇದಕ್ಕೆ ತೀವ್ರಾಘಾತಾದಿಮುಖತರ್ಹಸ್ಕಂಧಲಗನೈಕದಂತಃ ಎಂದು
ಪಾಠಾಂತರವಿದೆ (ಎದುರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಮರದ ಕಾಂಡದ ಮೇಲೆ ಬಿರುಸಾದ ಹೊಡೆತದಿಂದ
ಒಂದು ದಂತವನ್ನು ಮುರಿದುಕೊಂಡ, ಎಂಬರ್ಥವೇ ಇನ್ನೂ ಜೆನ್ನಾಗಿದೆ).

ಪೀರಾ ಅಸ್ಮದ್ವೇಷಿಣಃ—ಪೀರಾ: ಎಂಬುದರ ಬದಲು ಸೇನಿಕಾ: ಎಂಬ
ಪಾಠವಿದೆ; ಅದೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ. ಆರಾಧಕವೃತ್ತಾಂತ—ಕಾಡಾನೆಯು
ವೃತ್ತಾಂತ.

(ಪುಟ 14)

(ಪದ್ಯ 20-ಅನ್ವಯ) शरीरं पुरः गच्छति, अस्मिन् चेतः प्रतिवातं
नीयमानस्य केतोः चीनांशुकमिव पश्चात् धावति ॥ (आर्या).

‘ದೇಹ ಮುಂದೆ ಹೋಗುತ್ತಿದೆ; ಮನಸ್ಸು ಅಪರಿಚಿತವೋ ಎಂಬಂತೆ,
ಗಾಳಿಗಿದುರಾಗಿ ಒಯ್ಯಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ ಬಾವುಟದ ಬಟ್ಟೆಯಂತೆ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಓಡುತ್ತಿದೆ.’

ಸೋಗಸಾದ ಉಪಮೆಯ ಮೂಲಕ ಕವಿ ರಾಜನ ಮನಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು
ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

अस्मिन् चेतः ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಸಂಸ್ಥಿತ ಚೇತಃ (‘ಅಸ್ಥಿರವಾದ, ಚಂಚಲವಾದ
ಮನಸ್ಸು’) ಎಂಬ ಪಾಠಾಂತರವಿದೆ. ಚೀನಾಂಶುಕಂ — ಚೀನದೇಶದಿಂದ ತರಿಸಿ
ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ನವಿರಾದ ರೇಶಿಮೆ ಬಟ್ಟೆ (ಹೋಲಿಸಿ : चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्,
ಕುಮಾರ ಸಂಭವ 7.3).

ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕವಿಕೌಶಲ ಪ್ರಥಮಾಂಕದಲ್ಲಿ
ಸುಂದರವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಪ್ರಥಮ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತ ಮತ್ತು
ಶಕುಂತಲೆ ಪರಸ್ಪರ ಅನುರಕ್ತರಾಗುವುದನ್ನು ಕವಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಆಶ್ರಮದ ಜಿಂಕೆಯನ್ನು ಬಿನ್ನಟ್ಟಿದುದರ ಫಲವಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತ ಕಣ್ಣಿನ
ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮೊದಲು ಮರದ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು, ಅಲ್ಲಿನ
ತರುಲತೆಗಳೊಡನೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡ ತಾಪಸಕನ್ಯೆಯರ ಸರಸ ಸಂಭಾಷಣೆಯನ್ನು
ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಅತಿಶಯವಾದ ರೂಪವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಅವಳಲ್ಲಿ ಅನುರಾಗ
ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ. ಆಮೇಲೆ ಅವಳ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಅವಳ ಗೆಳತಿಯರೊಡನೆ
ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾನೆ. ಶಕುಂತಲೆ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತಳಾಗುತ್ತಾಳೆ;
ಆದರೆ ಮದನನ ಮೊದಲ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದ ಅವಳು ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳ
ಲಾರಳು. ಅವಳನ್ನು ತಾನು ಮದುವೆಯಾಗಬಹುದೋ, ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ
ಶಂಕೆಯಿಂದ ಪೀಡಿತನಾಗಿ ಧರ್ಮಾಪೇಕ್ಷೆ ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯ ಬಗೆಗೆ
ತತ್ಪನ್ನೇಷಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾನೆ. ಸಂಭಾಷಣೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ರಾಜನ
ಸಂದೇಹ ನಿವಾರಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರಿಬ್ಬರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಹೊತ್ತಿನ ಹಿಂದೆ
ಮೊಳೆತ ಅನುರಾಗ ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದೆ. ಅವರ ಪ್ರಣಯದ
ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಹಲವು ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕವಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದುಷ್ಯಂತನ ಅನುರಾಗ
ಕಾವ್ಯದ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯಿಂದ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಪ್ರೀತಿ ಅವಳ
ಲಜ್ಜಾಪೂರ್ಣ ಮೌನದಲ್ಲಿ ಸುವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ತನ್ನ ಜೀವವನ್ನು ಏಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಓಡುತ್ತಿರುವ ಜಿಂಕೆಯ ವರ್ಣನೆ, ಆಶ್ರಮದ
ಪರಿಸರದ ವರ್ಣನೆ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಸಂಭಾಷಣೆ ಸಹಜವೂ, ಸ್ವಾರಸ್ಯಪೂರ್ಣವೂ

ಆಗಿದೆ. ಪಾತ್ರಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಕೌಶಲದಿಂದ ಕವಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದುಷ್ಯಂತ, ಶಕುಂತಲೆ, ಅನಸೂಯೆ, ಪ್ರಿಯಂವದೆ ಎಲ್ಲರೂ ಸ್ವಂತ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವ ಕಣ್ವನ ಪಾತ್ರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ಮುಂದೆ ದೊಡ್ಡ ಅನರ್ಥಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ಶಕುಂತಲೆಯ ಪ್ರತಿಕೂಲ ದೈವ, ರಾಜನ ಉಂಗುರ ಮುಂತಾದ ಮಹತ್ವದ ವಿಷಯಗಳು ಆಯಾ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಒಡಮೂಡಿ ತುಂಬಾ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ತೋರುತ್ತವೆ; ಬೀಜದಲ್ಲಿ ವೃಕ್ಷ ಅಡಗಿರುವಂತೆ ಇಡೀ ನಾಟಕವೇ ಮೊದಲ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾದಂತಿದೆ. ಅದರೂ ಇವೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿಯೇ ಬರುತ್ತವೆ; ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರೀತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೇ ಪ್ರಧಾನವಾದ ವಿಷಯ. ಅಂಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಾಡಾನೆಯ ವೃತ್ತಾಂತ ಗಾಬರಿಗೆ ಕಾರಣವಾದರೂ, ಶಕುಂತಲೆ ಪರ್ಣಶಾಲೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ರಾಜನ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿ ನೋಡುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತಾಳೆ. ರಾಜನ ಮನಸ್ಸೂ ಶಕುಂತಲೆಯಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಲಾರದು. ಈ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗುವ ಈ ಅಂಕ ಇಡೀ ನಾಟಕದ ನೆಲೆ; ಮುಂದಿನ ಅಂಕಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆ.

ಎರಡನೆಯ ಅಂಕ

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

[ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದ ಸಂಗತಿಗಳು ನಡೆದ ಮಾರನೆಯ ದಿನ. ಕಣ್ವಾಶ್ರಮ ಸಮಾಪದಲ್ಲಿನ ದುಷ್ಯಂತನ ಬಿಡಾರದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ವೃಕ್ಷಗಳ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಃಕಾಲ 8 ರಿಂದ 11 ಗಂಟೆಯ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ.

ದುಷ್ಯಂತ ಮಹಾರಾಜ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ಪರಿವಾರವನ್ನೂ ಕಾಶ್ಯಪ ತಪೋವನದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ತಂಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಪರಿವಾರದಲ್ಲಿ ಅವನ ಆಪ್ತಮಿತ್ರ ವಿದೂಷಕ ಮಾಧವ್ಯನೂ ಸೇರಿದ್ದಾನೆ. ಆರಮನೆಯ ಸುಖ ಭೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿರುವ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ಜೀವನ ಕ್ಲೇಶಕರವಾಗಿದೆ. ವಿದೂಷಕ ತನ್ನ ದುಃಖವನ್ನು ತೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದಲೇ ಈ ಅಂಕ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೇಗೋ ಕಾಲಹಾಕಿ ಅದಷ್ಟು ಬೇಗ ರಾಜ ಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದರೆ ಸಾಕೆಂದು ದಿನ ಎಣಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಅವನ ಮನೋರಥದ ಪಥದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ವಿಘ್ನ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಹರಿಣದ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ರಾಜನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಹರಿಣಾಕ್ಷಿ ಶಕುಂತಲೆ ಗೋಚರಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಅವಳಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತನಾದ ರಾಜನಿಗೆ ರಾತ್ರಿಯೆಲ್ಲಾ ನಿದ್ರೆಯಿಲ್ಲ. ಈಗ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುವ ಮಾತೂ ಅವನಿಗೆ ಹಿಡಿಸುತ್ತಿಲ್ಲ. ವಿದೂಷಕ ಬೇಟೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಆ ದಿನದಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಉಪಾಯ ಹೂಡುತ್ತಾನೆ. ಶರೀರವೇದನೆಯಿಂದ ಬಳಲಿದವನಂತೆ ನಿಂತು ರಾಜನ ಆಗಮನವನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ.]

ಮುಖ್ಯದೃಶ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ದುಷ್ಯಂತನ ಆಗಮನದಿಂದಲೇ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಮನಸ್ಸುಳ್ಳ ರಾಜನಿಗೆ ವಿದೂಷಕನ ಮಾತು ಹಿತವೇ ಆಯಿತು. ಸೇನಾ ಪತಿಗೆ ಬೇಟೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿ ವಿದೂಷಕನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ವಿಚಾರ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅವಳ ರೂಪಲಾವಣ್ಯದ ವರ್ಣನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಅವಳನ್ನು ನೋಡುವ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಮತ್ತೆ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಯಾವುದಾದರೂ ನೆಪವನ್ನೂ ಯೋಚಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಇಬ್ಬರು ತಾಪಕುಮಾರರು ಬಂದು ಕಾಶ್ಯಪರು ಬರುವವರೆಗೂ ರಾಜನು ಆಶ್ರಮದ ರಕ್ಷಕನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ. ರಾಜನು ತಡಮಾಡದೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಸಾರಥಿಗೆ ರಥವನ್ನು ಅಣಿಮಾಡಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇನ್ನೇನು ಹೊರಡಬೇಕೆನ್ನುವ ಸಮಯಕ್ಕೆ ರಾಜಮಾತೆಯಿಂದ 'ವ್ರತದ ಪಾರಣೆಯಾಗಬೇಕಾಗಿದೆಯೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ನಾಲ್ಕು ದಿನಗಳ ಒಳಗಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬರಬೇಕೆಂದೂ' ಆಜ್ಞೆ ಬರುತ್ತದೆ.

ದುಷ್ಯಂತ ಯೋಚಿಸಿ ತಾನು ಅಶ್ರಮದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅಲ್ಲೇ ಉಳಿಯುವುದೆಂದೂ ವಿದೂಷಕ ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಲು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ತೆರಳುವುದೆಂದೂ ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಿದೂಷಕ ಕೂಡಲೆ ಒಪ್ಪಿ ಹೊರಡಲು ಸಿದ್ಧನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅವನ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಅರಿತ ರಾಜ ವಿದೂಷಕನನ್ನು ಓಲೈಸಿ ತಾನು ಅಡಿದ ಶಕುಂತಲಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾತೆಲ್ಲಾ ಪರಿಹಾಸಮಾತ್ರವೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಪರಮಾರ್ಥವೆಂದು ಭಾವಿಸಕೂಡದೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅರಮನೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಲು ಕಾತುರನಾಗಿದ್ದ ವಿದೂಷಕ ಅದನ್ನು ನಂಬಿ ಸಕಲ ಪರಿವಾರಸಮ್ಮೇಶನಾಗಿ 'ಯುವರಾಜ' ನಂತೆ ಬಿಜಯಂಗೈಯುತ್ತಾನೆ. ಅದುದರಿಂದ ಈ ಅಂಕವನ್ನು 'ವಿದೂಷಕವೈಭವ' ವೆಂದೂ 'ಮಾಧವ್ಯಾಮೋದ' ವೆಂದೂ ಕರೆದಿರುವುದು ಉಚಿತವಾಗಿದೆ.

(ಪುಟ 15)

ವಿಷಣ್ಣ:—ಖಿನ್ನನಾಗಿ ಉತ್ಸಾಹಗುಂದಿದವನಾಗಿ, ವಿ + ಸದ + ಕ್ತ. ಭೂತಕರ್ತೃಂ ಕೃದಂತ.

ಖೋ ದಿಶಮ್—'ಅಯ್ಯೋ ನನ್ನ ಅದೃಷ್ಟವೇ'. ತನ್ನ ದುರ್ಯ್ಯವವನ್ನು ನಿಂದಿಸುತ್ತಾನೆ. 'देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधि:' ಅವರ.

ಮೃಗಯಾಶೀಲಸ್ಯ—ಬೇಟೆಯ ಗೀಳು ಹಿಡಿದಿರುವ. ಮೃಗಯಂತೆ ಪಶವೋಽಸ್ಯಾಮ್ ಇತಿ ಮೃಗಯಾ, ಮೃಗಯಾಂ ಶೀಲಯತಿ ಅಸೌ, ತಸ್ಯ.

ವಯಸ್ಯಭಾವೇನ—ಸ್ನೇಹದಿಂದ. ವಯಸಾ ತುಲಯ: ವಯಸ್ಯ: ಸ್ನೇಹಿತ. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ರಾಜನೊಡನೆ ಅವನ ಸ್ನೇಹವಿದ್ದರೆ ಎಷ್ಟೋ ಸುಖ-ಭೋಗಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಆನಂದವಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ರಾಜನೊಡನೆ ಅವನ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಈ ದುಃಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿರುವುದು ತನ್ನ ದುರ್ಯ್ಯವವೆಂದು ಅವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ನಿರ್ವಿಷಣ್ಣ:—ನಿರುತ್ಸಾಹಗೊಂಡು ಜುಗುಪ್ಸೆಯಿಂದ ಕೂಡಿ.

ವನರಾಜಿ:—ಅರಣ್ಯಪಂಕ್ತಿ, ಕಾನನ ಶ್ರೇಣಿ. ರಾಜಿ:—ಸಾಲು, ಪಂಕ್ತಿ.

ಅಟವೀತೋಽಟವೀ—ಕಾಡಿನಿಂದ ಕಾಡಿಗೆ. ತಸಿಲ್ಲ ಪ್ರತ್ಯಯದಿಂದ 'ಅಟವೀತ:' ಎಂದಾಗಿದೆ. ಇದು ಪಂಚಮೀವಿಭಕ್ತಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅವ್ಯಯ.

ಆಹಿರಾತ್ರತೇ—ಸುತ್ತಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಲಿದೆ. ಹಿರಾತ್ ಸುತ್ತಾಡು.

ಪತ್ರಸಂಕರಕಷಾಯಾಣಿ—(ಉದುರಿದ) ಎಲೆಗಳು ಸೇರಿ ಒಗಟಾದ.

ಅನಿಯತವೇಲಂ—ಹೊತ್ತು ಗೊತ್ತಿಲ್ಲದೆ. (ಕಾಲತಪ್ಪಿ).

ಶೂಲ್ಯಮಾಂಸಭೂಯಿಷ: ಆಹಾರ:—ಶೂಲಗಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಬೇಯಿಸಿದ ಮಾಂಸದ ಒರಟು ಆಹಾರ. ಭೂಯಿಷ:—ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ.

ಕಣ್ವಿತಸಂಧೇ:—ಕೀಲು ಮುರಿದಿರುವ. ಮಮ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ. 'ಹೊಟ್ಟೆನ್ನು ಕಾಳಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸು' ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಾಣ್ ಧಾತು ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈಗ ಕಾಣ್ ಧಾತುವೇ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಶಕ್ತುನಿಕ್ತುಲೃಪಕೇ:—ಹಕ್ಕಿ ಗುಂಪನ್ನು ಹಿಡಿಯುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರನೀಣರಾದ ಬೇಟೆಗಾರರು. ವಿದೂಷಕ, 'ಇವರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಬೇಟೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ' ಎಂದು ಮೂದಲಿಸುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲೂ ಇದನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು.

ಮಹತ್ಯೇವ ಪ್ರತ್ಯುಷೇ—ಉಷಃಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ತುಂಬ ಬೇಗಲೇ. 'ಪ್ರತ್ಯುಷೋಽಹ್ಮುಂ ಕಲ್ಯಮುಷಃ ಪ್ರತ್ಯುಷಸಿ ಅಪಿ । ಪ್ರಭಾತಂ ಚ'—ಅಮರ.

ದಾಸ್ಯಾಃ ಪುತ್ರೇ:—ದಾಸೀಪುತ್ರರು. ನಿಂದಾರ್ಥ (ಅಲುಕ್ ಸಮಾಸ). ಏಕೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಬೇಟೆಗಾರರೂ ದಾಸಿಯರ ಪುತ್ರರಲ್ಲ. ನಿಂದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ 'ಪುತ್ರ' ಎಂಬ ಪದ ಮುಂದೆ ಬಂದರೆ, ಈ ಷಷ್ಠೀವಿಭಕ್ತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲದೆ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಷಷ್ಠೀ ವಿಭಕ್ತಿ ಉಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. (ಪುತ್ರೇಽನ್ಯತರಸ್ಯಾಮ್).

ಪ್ರತಿಬೋಧಿತೋಽಸ್ಮಿ—ಎಚ್ಚರಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ. ಪ್ರತಿ + ತ್ವ + ಣಿಜಂತ, 'ಹಗಲೆಲ್ಲಾ ಸುತ್ತಿ, ಪರದಾಡಿ ಆಯಾಸಗೊಂಡಿದ್ದು ರಾತ್ರಿಯಾದರೂ ಕಣ್ತುಂಬ ನಿದ್ರೆ ಮಾಡೋಣವೆಂದರೆ ಅದಕ್ಕೂ ಈ ಹಾಳು ಬೇಟೆಗಾರರ ಕಾಟ. ಬಂದು ಬೇಗ ಎಚ್ಚರಗೊಳಿಸಿ ಹಿಂಸೆಮಾಡಿದ್ದಾರೆ' ಎಂದು ವಿದೂಷಕ ದೂರಿದುತ್ತಾನೆ.

ಇಯತಾ ನ ನಿಷಕ್ರಾಮತಿ—ಇಷ್ಟಕ್ಕೇ ನನ್ನ ಸಂಕಟ ಪೂರೈಸಲಿಲ್ಲ. 'ಇನ್ನೊಂದು ಸಂಕಟ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ' ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥ.

ತತೋ ಗುಹಸ್ಯೋಪರಿ ಪಿಠಕ: ಸಂವೃತ:—'ಬಾವಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆ ಎಳೆದಂತೆ', 'ಬೊಕ್ಕ ಮೇಲೆ ಕುರು ಎದ್ದಂತೆ' ಆಗಿದೆ. ಇಂದೋ ನಾಳೆಯೋ ಬೇಟೆಯ ಚಟ ತೀರದುಷ್ಯಂತ ಮಹಾರಾಜ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಬಹುದೆಂದು ಹೇಗೋ ಕಾಲ ತಕ್ಕುತ್ತಿದ್ದ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಈಗ ಹೊಸದೊಂದು. 'ಕಷ್ಟಪರಿಸ್ಥಿತಿ' ಒದಗಿದೆ. ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತನಾಗಿದ್ದು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿರುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಮರೆತಿದ್ದಾನೆ. ಜ್ಞಾಪಿಸಿದರೂ ಅದು ಅವನಿಗೆ ಹಿಡಿಸದು.

ಅಸ್ಮಾಸ್ವವಹೀನೇಶ್ವ—(ಸೈನ್ಯ-ಪರಿವಾರ) ನಾವು ಹಿಂದೆ ಉಳಿದಾಗ.

ಕೃತಾಚಾರಪರಿಕರ್ಮಾಣಮ್—ತನ್ನ ನಿತ್ಯವಿಧಿ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಮುಗಿಸಿರುವ.

ಕೃತಃ ಆಚಾರಃ, ಕೃತಂ ಪರಿಕರ್ಮಂ ಚ ಯೇನ ಸಃ—ಕೃತಾಚಾರಪರಿಕರ್ಮಾ, ತಮ್. 'ಪರಿಕರ್ಮಾಙ್ಗಸಂಸ್ಕಾರಃ' ।

ಏಷ ಬಾಣಾಸನಹಸ್ತಾಭಿಃ ಇತ್ಯಾದಿ—ಕಾಡು ಪುಷ್ಪಗಳ ಮಾಲೆ ಧರಿಸಿ ಕೈನಲ್ಲಿ ಧನುಸ್ಸನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಯುವನ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಂದ ಕೂಡಿ. ಬಾಣಾಸನ = ಧನುಸ್ಸು,

ಬಾಣಾನಾಂ ಆಸನಂ ಅಥವಾ ಬಾಣಾಃ ಅಸ್ಯಂತೇ ಅಸ್ಮಾತ್ ।

ಅಬ್ರಹ್ಮವಿವಿಕ್ಲ ಇವ—(ಶರೀರದ ಕೈ-ಕಾಲು ಶಿಥಿಲಗೊಂಡು) ಅಂಗವಿಹೀನನಂತೆ.

ದೃಢಕಾಂಕ್ಷಂ (ಯಶ್ಚಿಃ) ಒಂದು ಮರದ ಕೋಲು.

ಪದ್ಯ 1 (ಅನ್ವಯ) ಪ್ರಿಯಾ ನ ಸುಲಭಾ (ಇತಿ) ಕಾಮಃ; ಮನಸ್ತು ತದ್ಭಾವದರ್ಶನಾಶ್ವಾಸಿ । ಮನಸಿಜೇ ಅಕೃತಾರ್ಥೇಽಪಿ ತುಭಯಪ್ರಾರ್ಥನಾ ರತಿ ಕುರುತೇ ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಮನೋವೃಥೆ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ—

‘ಪ್ರಿಯತಮೇ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲ; ಆದರೆ ಅವಳು ನನ್ನಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತಿರುವ ಹಾವ ಭಾವಗಳನ್ನು ಕಂಡಾಗ ನನ್ನ ಹೃದಯ ವಿಶ್ವಾಸ ಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಮನ್ಮಥ ಪ್ರೇಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ತರುವುದರಲ್ಲಿ ಕೃತಾರ್ಥ ನಾಗದಿದ್ದರೂ, ಆ ಪ್ರೇಮಿಗಳ ತೀವ್ರ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯೇ ಅವರಲ್ಲಿ ಆನಂದವನ್ನು ತರುತ್ತದೆ.’

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರೇಮಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನೇ ‘ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ’ದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಮಿತ್ರನೂ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ ಅನಾತುರೋತ್ಕಥಿತಯೋಃ ಪ್ರಸಿದ್ಧಯತಾ ಸಮಾಗಮೇನಾಪಿ ರತಿರ್ನಿ ಮಾಂ ಪ್ರತಿ । ಪರಸ್ಪರಪ್ರಾಸಿನಿರಾಶಯೋರ್ವಿಂ ಶರೀರನಾಶೋಽಪಿ ಸಮಾನುರಾಗಯೋಃ ॥ ಕಾಮ್—ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಮನ್ಸು ತದ್ವಾವದರ್ಶನಾಶ್ವಾಸಿ—ಮನಸ್ಸು ಅವಳ ಹಾವ-ಭಾವಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಧೈರ್ಯಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ದುಷ್ಯಂತನ ಯೋಚನೆ ‘ಶಕುಂತಲೆಯೂ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಅನುರಾಗ ತೋರುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಅವಳ ಸಾಕು-ತಂದೆ ಕಾಶ್ಯಪರು ನಮ್ಮಿಬ್ಬರ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬಹುದು’ ಎಂದು.

ಅಕೃತಾರ್ಥೋಽಪಿ ಮನಸಿಜೇ—‘ಮನ್ಮಥ ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಫಲನಾಗದಿದ್ದರೂ’ ಅಂದರೆ, ಪ್ರೇಮಿಗಳ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ತರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿದ್ದರೂ.

ಮನಸಿಜಃ = ಮನ್ಮಥ ಮನಸಿ ಜಾಯತೇ ಇತಿ.

ಅಭಯಪ್ರಾರ್ಥನಾ ರತಿಂ ಕುರುತೇ—ಪ್ರೇಮಿಗಳು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ತೀವ್ರ ಅನುರಾಗವು ಆಪ್ತಾಯನವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಶಾರೀರಕಮಿಲನವಾಗದಿರಬಹುದು; ‘ಹೃದಯ ಸಂವಾದ’ ವಿದೆಯೆಂದು ದೃಢವಾದರೂ ಅದೂ ಆನಂದದಾಯಕವೇ.

ಸ್ಮಿತಾಂ ಕೃತ್ವಾ—ಮುಗುಳ್ಳಕ್ಕು. ಈ ಮುಗುಳ್ಳು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಶಕುಂತಲೆಯ ಹಾವ-ಭಾವಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ತನಗೇ ಅನ್ವಯಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವಳಿಗೆ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಅನುರಾಗವಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿರುವ (ಯಥಾರ್ಥ ಹೌದೋ ಅಲ್ಲವೋ ವಿಮರ್ಶಿಸದೆ) ರಾಜನಿಗೆ ತನ್ನನ್ನು ಕಂಡು ತನಗೇ ನಗುಬರುತ್ತಿದೆ.

ವಿಡಮ್ಯತೇ—ಅಪಹಾಸ್ಯ ಮಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ.

(ಪುಟ 16)

ಪದ್ಯ 2 (ಅನ್ವಯ) ನಯನೇ ಅನ್ಯತೋಽಪಿ ಪ್ರೇರಯಂತ್ಯಾ ತಯಾ ಸ್ನಿಗ್ಧಾಂ ವೀಕ್ಷಿತಾಂ (ಇತಿ) ಯತ್, ನಿತಮ್ಬಯೋಃ ಗುರುತಯಾ ವಿಲಾಸಾದಿವ ಮಂದಂ ತಯಾ ಯಾತಾಂ (ಇತಿ) ಯತ್, ‘ಮಾಗಾ’ ಇತಿ ಉಪರಕ್ಷಯಾಪಿ ತಯಾ ಸಖೀ ಸಾಮ್ಯಾಂ ಉಕ್ತಾ ಇತಿ ಯತ್, ತತ್ ಸರ್ವಂ ಮತ್ಪರಾಯಣಂ ಕಿಲ; ಅಹೋ ಕಾಮೀ ಸ್ವತಾಂ ಪಶ್ಯತಿ ॥

ಶಕುಂತಲೆಯ ಚರ್ಯೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ತನ್ನ ಪರವಾಗಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿಕೊಂಡ ದುಷ್ಯಂತನು ಹೇಳುವ ಮಾತಿದು.

ಅವಳ ಸ್ನಿಗ್ಧವೀಕ್ಷಣೆ, ಮಂದಗಮನ, ಸೇಷ್ಯವಚನ—ಎಲ್ಲವೂ ನನ್ನ ಪರವಾಗಿಯೇ; ಆದರೂ ಇದು ಭ್ರಮೆಯಿರಬಹುದು; ಏಕೆಂದರೆ ಕಾಮಿ, ಆ ಹಾವ ಭಾವಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಅವಳ ಅನುರಾಗದ ಸೂಚನೆಗಳೆಂದೇ ಭಾವಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಅಪರೂಪ—ತಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟ.

ಸर्वं तत् किल.... 'ಆ ಹಾವ-ಭಾವಗಳೆಲ್ಲ ನನ್ನಲ್ಲಿ ಅವಳು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಅನುರಾಗವೇ.'

अहो कामी स्वतां पश्यति—ಕಾಮಿಯು ಆತ್ಮೀಯತೆಯನ್ನೇ ಕಾಣುತ್ತಾನೆ.

स्वतां=स्वकीयतां ಅಥವಾ आत्मीयतां. ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರು स्वतां पश्यति ಎಂಬುದಕ್ಕೆ 'आत्मविषयत्वारोप इति मन्तव्यं' ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

न मे हस्तपादं प्रसरति—ನನ್ನ ಕೈಕಾಲುಗಳು ಚಲಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ ವಿದೂಷಕ, 'ನಾನು ನಿನ್ನ ಬಳಿಗೆ ಬಂದು ಕೈ ಎತ್ತಿ ಆಶೀರ್ವದಿಸಿ ಶುಭಕೋರಲು ಅಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದೇನೆ, ಅದುದರಿಂದ ದೂರದಿಂದಲೇ 'ಜಯಶಾಲಿಯಾಗು' ಅಥವಾ 'ವಿಜಯಿಭವ' ಎನ್ನುತ್ತೇನೆ, ಏನೂ ಭಾವಿಸಬೇಡ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. हस्तौ च पादौ च तेषां समाहारः=हस्तपादं (ಸಮಾಹಾರ ದ್ವಂದ್ವಸಮಾಸ).

जाप्यसे—'ಜಯಶೀಲನಾಗು' ಎಂದು ಆಶೀರ್ವದಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದೀಯೆ. ಗೆಲ್ಲು ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥಕೊಡುವ ಜಿ ಧಾತುವಿನ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕದ, ಕರ್ಮಣಿ ಮ. ಪು. ಏ. ರೂಪ. 'ವಿಜಯಿಯಾಗು' ಅಥವಾ 'ಜಯಶೀಲನಾಗು' ಎನ್ನುವುದು ಒಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಹರಕೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಕೃತ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಿರುವ ರಾಜನ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇದು ವಿಶೇಷ ಅರ್ಥದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

गात्रोपघातः—ಅಂಗವಿಕಲತೆ : गात्राणां उपघातः

कुतः किल स्वयं अक्षिणी....ಇತ್ಯಾದಿ : 'ನೀನೇ, ಕಣ್ಣನ್ನು ತಿವಿದು ನೋವಿನ ಕಾರಣವನ್ನೂ ನೀನೇ ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದೀಯಲ್ಲ'. ಅಂದರೆ ನನ್ನ ಕಷ್ಟಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ನೀನೇ ಕಾರಣ, ಮತ್ತೆ ನೀನೇ ಏನೂ ತಿಳಿಯದವನಂತೆ ಯಾರಿಂದ ಕಷ್ಟ ಬಂತು ಎಂದು ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದೀಯಲ್ಲ, ಇದು ಸರಿಯೆ ? ಎನ್ನುವ ಭಾವ.

यद्वेतसः कृञ्जलीनां ಇತ್ಯಾದಿ—'ವೇತಸವು ಕುಬ್ಜದ ಅನುಕರಣೆ ಮಾಡಿದರೆ ಅದು ವೇತಸದ ತಪ್ಪೋ ಅಥವಾ ನದೀ ಪ್ರವಾಹದ ತಪ್ಪೋ?' ವಿದೂಷಕ ಸ್ವತಃ ಕುಬ್ಜನೇ. ಅವನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಉಪಮಾನ ನಗು ತರಿಸುತ್ತದೆ.

इवापदानुसमुत्सारण—ಬೇಟಿನಾಯಿಗಳ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ವನ್ಯ ಮೃಗಗಳನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವುದು (ಬೇಟೆ).

मृगायविक्रवम्—ಬೇಟೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಬೇಸರ. (मृगायापराङ्मुखम्)

ಪದ್ಯ 3 (ಅನ್ವಯ) ಸಹವಸತಿಮುಪೇत्य यैः प्रियायाः सुगंधविलोकितोपदेशः ।
कृतः इव (तेषु) मृगेषु अधिज्यं आहितसायकं इदं धनुः नमयितुं न शक्तः
(अस्मि) ।

‘ನನ್ನ ಪ್ರಿಯತಮೆಯ ಸಹವಾಸಿಗಳಾಗಿ ಅವಳಿಗೆ ‘ಮಧುರ’ ಮುಗ್ಧೀ ಕ್ಷಣವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿರುವ ಈ ಜಿಂಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಣ ಹೊಡೆಯಲು ನನಗೆ ಮನಸ್ಸಿಲ್ಲ.’
ಸಹವಸತಿಮುಪೇत्य....ಇತ್ಯಾದಿ—ರಾಜನಿಗೆ ಜಿಂಕೆಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಕಂಪ
ಮಾಡಿದೆ. ಕಾರಣ ಅವು ತನ್ನ ಪ್ರಿಯೆಯ ಸಹವಾಸಿಗಳೆಂದು, ಜೊತೆಗೆ ಅವು
ತನ್ನ ಪ್ರಿಯೆಗೆ ಮುಗ್ಧನೋಟದ ಉಪದೇಶಕರೆಂದೂ. ಮಧುರ ಪ್ರೇಮ ರಾಜನ
ಹೃದಯವನ್ನು ಮೃದುಗೊಳಿಸಿ ಪ್ರಿಯತಮೆಯ ಒಡನಾಡಿಗಳಾದ ಜಿಂಕೆಗಳಲ್ಲೂ
ಪ್ರೀತಿ, ಅನುಕಂಪ ತೋರುವಂತೆ ಮಾಡಿದೆ.

अधिज्यं ಮತ್ತು आहितसायक—ಹೆದೆ ಬಿಗಿದಿರುವ ಮತ್ತು ಬಾಣನೆಟ್ಟಿರುವ (ಧನುಃ
ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಗುಣವಾಚಕಗಳು).

अरण्ये मया रुदितमासीत्—‘ನಾನು ಹೇಳಿದ್ದೆಲ್ಲಾ ಕೇವಲ ಅರಣ್ಯರೋದನ
ವಾಯಿತು.’ ಎಷ್ಟು ಹೇಳಿದರೂ ಕೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ ಉದಾಸೀನನಾಗಿದ್ದೀಯೆ
ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥ. ‘अरण्यरोदन’ ಒಂದು ಗಾದೆಯಾಗಿದೆ.

अनायासे कर्माणि ಇತ್ಯಾದಿ—(ನಿನಗೆ) ಅಷ್ಟು ಶ್ರಮವಾಗದ ಒಂದು ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ
ನೀನು ನನಗೆ ಸಹಾಯಕನಾಗಬೇಕು. ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಮೊದಲೇ ಆಯಾಸವಾಗಿ
ದೂರಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಆದುದರಿಂದ ರಾಜನು ಈ ಪೀಠಿಕೆ ಹಾಕುತ್ತಾನೆ.

सहायः—‘ಸಹಾಯಕ’.

किं मोदकखादिकायाम् ಏನು? ‘ಸಿಹಿ ತಿಂಡಿ-ತಿರ್ಥದ ವಿಷಯದಲ್ಲೇ?’
ದುಷ್ಯಂತನ ಯೋಚನೆಯೆಲ್ಲಾ ಶಕುಂತಲೆಯ ಮೇಲೆ; ಆದರೆ ವಿದೂಷಕನ
ಯೋಚನೆಯೆಲ್ಲಾ ಊಟ, ತಿಂಡಿಯ ಮೇಲೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭವೇ
‘विक्रमोर्वशीय’ದಲ್ಲೂ ಬರುತ್ತದೆ.

सुगृहीतः क्षणः—ಅಗಲಿ, ಒಪ್ಪಿದೆ ನಿನ್ನ ಆಮಂತ್ರಣವನ್ನು. ಈಗಲೇ ಸಿದ್ಧ.
[ಸಂಸ್ಕೃತದ ಒಂದು ನುಡಿಕಟ್ಟು]

दौवारिकः—द्वारपालकः—ಬಾಗಿಲು ಕಾಯುವವ.

वृष्टदोषापि स्वामिनि—ಸೇನಾಪತಿಯ ಅರ್ಥ—ಕೆಲವರು ಬೇಟೆಯನ್ನು ಕ್ರೌರ್ಯ
ದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಒಂದು ಗೀಳು, ದೋಷ ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ
ನಮ್ಮ ಪ್ರಭುವಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅದು ದೋಷವಲ್ಲ. ಗುಣವಾಗಿದೆ. ವನಗಜದ
ಶರೀರದಂತೆ ಸತ್ವಪೂರ್ಣ ಶರೀರವನ್ನು ಅವನು ಪಡೆದಿರುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ.
गुण एव संवृत्ता—ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಿರುವ ರಾಜನಿಗೆ ಬೇಟೆಯು ಗುಣ

ನಾಯಿತೆಂಬ ವಿಚಾರ ಅವನಿಗೇ ಅರಿವಿಲ್ಲದಂತೆ ಸೇನಾಪತಿಯ ಈ ಮಾತಿನ್ನಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ.

ಪದ್ಯ 4 (ಅನ್ವಯ) ಮಹಿಷಾಃ ಶ್ವಾನ್ತಃ ಸುಹ್ರಃ ತಾಡಿತಂ ನಿಪಾನಸಲಿಲಂ ಗಾಹಂತಾಮ್; ಛಾಯಾಬದ್ಧಕದಮ್ಬಕಂ ಮೃಗಕುಲಂ ರೋಮಂಶ್ಯಂ ಅಭ್ಯಸ್ಯತು | ಪಲ್ವಲೇ ವರಾಹಹತಿಭಿಃ ಸುಸ್ತಾಕ್ಷತಿಃ ವಿಶ್ರಂಶಂ ಕ್ರಿಯತಾಮ್, ಇದಂ ಅಸ್ಮದ್ವನುಃ ಶಿಥಿಲಜ್ಯಾಬಂಧಂ ವಿಶ್ರಾಂಶಂ ಲಬತಾಮ್ ||

ರಾಜನು ಬೇಟೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಘೋಷಿಸುತ್ತಾನೆ. 'ಕಾಡು ಕೋಣಗಳು ಗೂಟಾಡಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಜಲಾಶಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ಏಳಲಿ; ಜಿಂಕೆಗಳು ಹಿಂಡುಹಿಂಡಾಗಿ ಮರದ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ, ಮಲಗಿ ಮೆಲಕು ಹಾಕಲಿ; ಕಾಡು ಹಂದಿಗಳು ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಾಗಿ ಸರೋವರಗಳಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಹುಲ್ಲನ್ನು ಜಗಿಯುತ್ತಲಿರಲಿ; ಹೆದೆ ಸಡಿಲಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ನಮ್ಮ ಈ ಧನುಸ್ಸು ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆಯಲಿ.'

ಕದಮ್ಬಕಮ್—ಹಿಂಡು-ಹಿಂಡಾಗಿ

ರೋಮಂಶ್ಯಮ್—ಮೆಲಕು ಹಾಕುವುದು

ಪಲ್ವಲಂ—ಸರೋವರ

ಸುಸ್ತಾಕ್ಷತಿಃ—'ಮುಸ್ತ' ಎಂಬ ಒಂದು ಜಾತಿಯ ಹುಲ್ಲು. ಅದನ್ನು ಜಗಿಯುವುದು. ಸುಹ್ರಃ ಅಭ್ಯಸ್ಯತು—ವಿಶ್ರಂಶಂ ಈ ಪದಗಳು ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿನ ಪದಬಂಧ ಮಧುರವಾಗಿದೆ. ನಾಮನನೇ ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕಾರಿಕರು ವೈದರ್ಭೀ ರೀತಿಗೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿ ಈ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

(ಪುಟ 18)

ಯತ್ ಪ್ರಮವಿಣ್ಣವೇ ರೋಚತೇ—ರುಚ್ಯರ್ಥಕ ಧಾತುಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೆ ರುಚಿಸುತ್ತದೆಯೋ ಅವರನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪದ ಚತುರ್ಥೀ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದುದರಿಂದ 'ಪ್ರಮವಿಣ್ಣವೇ' ಎಂದು ಚತುರ್ಥೀ ಬಂದಿದೆ. ಕುಚ್ಯುಥಿನಾಂ ಪ್ರಿಯಮಾಣಃ ವೃದ್ಧಿಶಾಲಿಯಾದ ಪ್ರಭುವಿನ ಇಷ್ಟದಂತೆ.

ಅಪನಯಂತು ಭವತ್ಯಃ....ಇತ್ಯಾದಿ—'ಹೋಗಿ, ನೀವನ್ನು ಬೇಟೆಯ ಉಡುಪನ್ನು ತೆಗೆದು ಹಾಕಿ. ರಾಜನು ವಿದೂಷಕನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ವಿಚಾರವನ್ನು ಗೋಪ್ಯವಾಗಿ ಮಾತನಾಡಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ಅದುದರಿಂದ ತನ್ನ ಪರಿವಾರದವರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಳಿಸಲು ಈ ರೀತಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

माधव्य अनवाप्तचक्षुः फलोऽसि—‘मोक्षं, निम्नं कण्ठं गच्छद्वा निरर्थकं.
 एकंदरे अदरं फलवन्तु ನೀನು ಅನುಭವಿಸಿಲ್ಲ’ ಈ ರೀತಿ ಶಕುಂತಲೆಯು
 ವಿಚಾರದ ಪ್ರಸ್ತಾಪಕ್ಕೆ ರಾಜ ಪೀಠಿಕೆ ಹಾಕುತ್ತಾನೆ. ಶಕುಂತಲೆಯಂತಹ ಅನುಪಮ
 ಸೌಂದರ್ಯರಾಶಿಯನ್ನು ನೋಡದ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿದ್ದರೂ ನಿಷ್ಫಲವೆಂದೇ ರಾಜನ
 ಭಾವ.

ननु भवान्....मुಂತागि—ನೀನೇ ಎದುರಿನಲ್ಲಿರುವೆ. ನಿನ್ನ ರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿ
 ನನ್ನ ಕಣ್ಣು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿದೆ. ಅಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿ ಕವಿ ಎಂತಹ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು
 ತರಬಲ್ಲ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ನಿದರ್ಶನ.

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति—ಎಲ್ಲರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮವರನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದಾ
 ರೆಂದೇ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. आत्मीयम्—ತಮ್ಮವರನ್ನು कान्ता—ಮನೋಹರ.
 (ಅರ್ಥಾಂತರನ್ಯಾಸ).

भो वयस्य, ते तापसकन्यका अभ्यर्थनीया वश्यते—‘ಮಿತ್ರ ನೀನು ತಾಪಸ ಕನ್ಯೆ
 ಯನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿರುವುದಲ್ಲಾ! “ತಾಪಸ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು
 ರಾಜನು ಪಾಣಿಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು “ಪ್ರತಿಲೋಮ”ವೆನಿಸಿ ಧರ್ಮ
 ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ವಿದೂಷಕನ ಈ ಆಕ್ಷೇಪಣೆ, ರಾಜನಲ್ಲಿದ್ದ ಧರ್ಮದೃಷ್ಟಿ
 ಯನ್ನು ವೇರಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದೆ.

न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते—“ಪುರುಷಶಲಲಾವರ ಮನಸ್ಸು
 ಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ನಿಸಿದವೆನಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದಿಗೂ ತೊಡಗುವುದಿಲ್ಲ.”
 ದುಷ್ಯಂತನು ತನ್ನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಉಜ್ವಲ ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಜೊತೆಗೆ ತನ್ನಲ್ಲಿರುವ
 ಧರ್ಮಾಧರ್ಮವಿವೇಕವನ್ನೂ ಈ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಥಮಾಂಕ
 ದಲ್ಲಿ ತಾಪಸ ಕನ್ಯೆ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಅನುರಾಗ ಮೂಡಿದಾಗಲೇ ಅವನ
 ಯುಕ್ತಾಯುಕ್ತ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವ ‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा’
 ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

यथा कस्यापि पिण्डखर्जुरोद्वेजितस्य ಇತ್ಯಾದಿ — ‘ಖರ್ಜೂರ ಬೇಸರವಾಗಿ
 ಹುಣಿಸೆ ಹಣ್ಣನ್ನು (ತಿನ್ನಲು) ಆಸೆಪಟ್ಟವನಂತೆ’ ಅಂತಃಪುರದ ಲಾವಣ್ಯ
 ತಾರುಣ್ಯಮಯಿಯರಾದ ಲಲನೆಯರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬೇಸರಕೆಪಟ್ಟು ಆಶ್ರಮ
 ಕನ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮೋಹಗೊಂಡಿರುವ ರಾಜನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಅಶ್ಚರ್ಯಕರ
 ವಾಗಿದೆ.

तित्रिणी = ಹುಣಿಸೆಹಣ್ಣು.

(ಪುಟ 19)

तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति—ಯಾವುದು ನಿನ್ನಂತಹವನಿಗೇ
 ವಿಸ್ಮಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದೋ ಅದನ್ನೇ ರಮಣೀಯವೆಂದು ಹೇಳು

ವುದು. ನೀನು ಮೆಚ್ಚಿದ ಮೇಲೆ ಅವಳು ಚೆಲುವೆಯೇ ಸರಿ—ಎಂಬುದು ಭಾವಾರ್ಥ. ರಾಜನು ಉತ್ತಮರುಚಿಯ ಉಪಾಸಕನೆಂದು ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಗೊತ್ತಿದೆ.

ಪದ್ಯ-5 (ಅನ್ವಯ)—[ಸಾ] ವಿಧಿನಾ ಚಿತ್ರೇ ನಿವೇಶ್ಯ ಪರಿಕಲ್ಪಿತಸತ್ವಯೋಗಾ ನು ; ಮನಸಾ ಋಪೋಚ್ಚಯೇನ ಕೃತಾ ನು । ಧಾತುಃ ವಿಭುತ್ವಂ ತಸ್ಯಾಃ ವಪುಶ್ಚ ಅನುವಿಚಿನ್ತ್ಯ [ಸ್ಥಿತಸ್ಯ] ಮೇ ಸಾ ಅಪರಾ ಸ್ತ್ರೀರತ್ನಸೃಷ್ಟಿಃ (ಇತಿ) ಪ್ರತಿಭಾತಿ ॥

‘ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನೂ ಅವಳ ಅನುಪಮ ಶರೀರಲಾವಣ್ಯವನ್ನೂ ನೋಡಿ ನೋಡಿ ವಿಸ್ಮಯಗೊಂಡಿರುವ ನನಗೆ—’ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ನಂತರ ಜೀವವನ್ನು ಪಡೆಯುವಂತೆ ಅವಳೇನಾದರೂ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದೇ ಅಥವಾ ಜಗತ್ತಿನ ಲಾವಣ್ಯರಾಶಿಯಿಂದ ಅವಳು ಸೃಷ್ಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದೇ ’ ಎಂಬ ಶಂಕೆ ಉದ್ಭವಿಸಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅವಳು, ಅದ್ವಿತೀಯ ಸ್ತ್ರೀರತ್ನ.

ವಿಭುತ್ವಮ್—ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಇತಿಮಿತಿಯನ್ನು.

ಚಿತ್ರೇ ನಿವೇಶ್ಯ....ಇತ್ಯಾದಿ—ಯಾವುದೇ ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಲೀ ಮೊದಲು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡರೆ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಮತ್ತು ತೃಪ್ತಿಯನ್ನು ತರುವವರೆಗೂ ಆ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಆದುದರಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಲಾವಣ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಆ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನು ಪ್ರಾಣಯೋಗ ಮಾಡಿರಬಹುದೇ ಎಂದು ದುಷ್ಯಂತನ ಮೊದಲ ವಿಕಲ್ಪ.

ಋಪೋಚ್ಚಯೇನ ವಿಧಿನಾ....ಇತ್ಯಾದಿ—ಏಕತ್ರ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ತ್ರಿಲೋಕ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬ್ರಹ್ಮನು ತನ್ನ ಮಾನಸಶಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಇವಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದೇ ಎಂಬುದು ಎರಡನೆಯ ವಿಕಲ್ಪ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಂತಹ ಸುಕೋಮಲ ಶರೀರವನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮನು ತನ್ನ ಒರಟಾದ ಕೈಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾರನು.

ನು—ಹೀಗೆ ಇರಬಹುದೇ ಅಥವಾ ಹಾಗೋ ಎಂಬ ವಿಕಲ್ಪಾರ್ಥಕ ಅವ್ಯಯ.

ಅಪರಾಸ್ತ್ರೀರತ್ನಸೃಷ್ಟಿಃ—‘ಅಪರಾ ’ ಎಂದರೆ ‘ದ್ವಿತೀಯಾ ’ ಎರಡನೆಯವಳು ಎಂದೂ ಅಥವಾ ಅದ್ವಿತೀಯಳು ಎಂದೂ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿದಾಗ ತಿಲೋತ್ತಮೆಯನ್ನು ಮೊದಲನೆಯವಳೆಂದು ಗಣನೆಮಾಡಬೇಕು. ತಿಲಂ ತಿಲಂ ಸಮಾನೀಯ ರತ್ನಾನಾಂ ಯದ್ವಿನಿರ್ಮಿತಾ । ತಿಲೋತ್ತಮೇತಿ ತತ್ತಸ್ಯ ನಾಮ ಚಕ್ರೇ ಪಿತಾಮಹಃ ॥ ಮಹಾ ಭಾರತ, ಆದಿಪರ್ವ.]

‘ಸ್ತ್ರೀರತ್ನಸೃಷ್ಟಿರಪರಾ ’ ಎಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮನ ಸೃಷ್ಟಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಸ್ತ್ರೀರತ್ನ ಎಂದೂ ಅರ್ಥಮಾಡಬಹುದು.

ಅಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಇಂತಹ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಭಾವ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ.—

स्त्रीरत्नं ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಸ್ತ್ರೀ “ಕಥಂ ನಿರ್ಮಾತುಂ ಪ್ರಭವೇನ್ಮನೋಹರಮಿದಂ ರೂಪಂ ಪುರಾಣಂ ಮುನಿಃ |”

ಜಾತೌ ಜಾತೌ ಯದ್‌ಉತ್ಕೃಷ್ಣಂ ತದ್ರತ್ನಮಭಿಧೀಯತೇ |

ಪ್ರತ್ಯಾದೇಶಃ—ತಿರಸ್ಕರಿಸುವಿಕೆ (ನಿರಾಕೃತಿ) ಪ್ರತಿ + ಆ + ದಿಶ್ |

ಪದ್ಯ 6. (ಅನ್ವಯ)—ಅನರ್ಥ ತದ್ರೂಪಂ ಅನಾಗ್ರಾತಂ ಪುಷ್ಪಮ್; ಕರಹಃ ಅಲೂನ ಕಿಸಲಯಮ್; ಅನಾವಿದ್ವಂ ರತ್ನಮ್; ಅನಾಸ್ವಾದಿತರಸಂ ನವಂ ಮಧು; ಪುಷ್ಪಾನಾಮ್ ಅಕ್ಷಣಂ ಫಲಮ್ ಇವ (ಅಸ್ತಿ); ವಿಧಿಃ ಇಹ ಕಂ ಭೋಕ್ತಾರಂ ಸಮುಪಸ್ಥಾಪಯತಿ (ತತ್) (ಅಹಂ) ನ ಜಾನೇ ||

‘ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಶಕುಂತಲೆಯ ರೂಪು ಅನಾಘ್ರಾತ ಪುಷ್ಪದಂತೆ, ಉಗುರು ಸೋಕದ ಚಿಗುರಿನಂತೆ, ಸಾಣೆಗೆ ಹಿಡಿಯದ ರತ್ನದಂತೆ, ಹೊಸ ಮಧುವಿನಂತೆ ಪುಣ್ಯದ ಅಖಂಡ ಫಲದಂತೆ ಮನೋಹರವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸವಿಯಲು ಯಾವ ರಸಿಕನನ್ನು ನಿಧಿ ಹವಣಿಸಿದೆಯೋ ನಾನು ಅರಿಯೆ.’

ಅನರ್ಥಮ್—ದೋಷವಿಲ್ಲದ. ಕರಹಃ—ಕೈ ಉಗುರು.

ಅಲೂನ—ಚಿವುಟಿಲ್ಲದದೇ ಇರುವ ಅನಾವಿದ್ವಂ—ಇನ್ನೂ ರಂಧ್ರ ಕೊರೆಯಲ್ಪಡದೇ ಇರುವ [ಸಾಣೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲದ]. ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರಸನ್ನ ವೈದರ್ಭೀ ಶೈಲಿಗೂ ಸುಂದರ ಉಪಮೆಗಳಿಗೂ ಈ ಶ್ಲೋಕ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಅನಾಗ್ರಾತಂ ಪುಷ್ಪಮ್—ಅರಳಿ ನಿಂತಿರುವ ಆಕರ್ಷಕ ಪುಷ್ಪ ಅದರ ಅನ್ಯರಿಂದ ಇನ್ನೂ ಸ್ವೀಕೃತವಲ್ಲ.

ಅಲೂನ ಕಿಸಲಯಮ್—ಬೆಡಗು ತುಂಬಿದ ಹೊಸ ಚಿಗುರು; ಅದರ “ಅಕ್ಷತ”ಳು. ಈ ಉಪಮೆಗಳಿಂದ ಕವಿಗೆ ತೃಪ್ತಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಹೂ ಬಾಡುತ್ತದೆ. ಚಿಗುರು ಬಣ್ಣ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತದೆ. ರತ್ನವು ಸಾಣೆಗೆ ಸಿಕ್ಕುತ್ತದೆ. ಹೊಸ ಮಧುವು ತನ್ನ ಮೂಲ ರುಚಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತದೆ. ಅದುದರಿಂದ ‘ಪುಷ್ಪಾನಾಂ ಅಕ್ಷಣಂ ಫಲಮ್’ ಎಂದು ಆಕೆಯ ರೂಪು ಪಾವನವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪುಣ್ಯದ ಫಲ ಪುಣ್ಯವಂತನಲ್ಲೇ ನೆಲಸುವಂತೆ ಅವಳ ರೂಪು ಅವಳಲ್ಲಿ ಎಡೆಬಿಡದೇ ಪಾವನವಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದೆ ಎಂದರ್ಥ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸರ್ವ ಪುಣ್ಯಗಳ ಸಮಗ್ರ ಫಲವೇ ಅವಳ ರೂಪವೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ನ ಜಾನೇ ಭೋಕ್ತಾರಂ... ಅಸೂಯೆ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ತುಂಬಿದ ರಾಜನ ಈ ವಾಕ್ಯ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿದೆ.

ಚಿಕ್ಷಣ—ಮಾಣಕು ಹಿಡಿದು ಬೊಂತೆಯಾಗಿರುವ.

भवन्तमन्तरेण कीदृशः तस्यः वदित्वागः—अनुरागद लुगम नोदलु कङ्कन
 मूलकनै आदुदरिन्द निन्न विषयदल्लि अवल कङ्कन गङ्कनद कङ्कन
 बन्द अनुरागद स्वरुपनैतहुदु ? (अन्दरि निन्न अनुरागकै अवल
 प्रकृतिर्यैर्यैनु ? एन्दु त्वात्पर्यार्थ). अन्तरेण—ऊ पदद योएग
 विरुवुदरिन्द भवन्तं एಂಬ द्वितीया विभक्तिर्यै पद बन्दिद. “अन्त-
 रान्तरेणयुक्ते । अग्रगल्भः—अस्त्व धैर्यविल्लद.

ಪದ್ಯ 7 (ಅನ್ವಯ)—ಮಯಿ ಅಭಿಮುಖೇ ಸತಿ [ತಯಾ] ಇಕ್ಷಿತಂ ಸಂಹತಮ್ ।
 [ತಯಾ] ಅನ್ಯನಿಮಿತ್ತಕೃತೋದಯಂ ಹಸಿತಂ [ಕೃತಮ್] ಅತಃ ವಿನಯವಾರಿತವೃತ್ತಿಃ ಮದನಃ
 ತಯಾ ನ ವಿವೃತಃ, ನ ಚ ಸಂವೃತಃ ॥

‘ಪ್ರೇಮ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಪದವಿಟ್ಟಿರುವ ಲಲನೆಯ ಲಜ್ಜಾ ಮಧುರ
 ಭಾವದ ವರ್ಣನೆಯಿದು. ನಾನು ಅವಳ ಕಡೆ ತಿರುಗಿದಾಗ ಅವಳು ತನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು
 ಬದಲಿಸುವಳು. ಯಾವುದೋ ನೆವದಿಂದ ಮಂದಹಾಸ ಬೀರುವಳು. ಅಂತೂ
 ವಿನಯ ಲಜ್ಜೆಗಳು ಅಡ್ಡ ಬರುವುದರಿಂದ ನನ್ನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವಳ ಪ್ರೇಮ ಸುಸ್ಪಷ್ಟವೂ
 ಆಗಿಲ್ಲ, ಅಸ್ಪಷ್ಟವೂ ಆಗಿಲ್ಲ.’

ನ ವಿವೃತೋ ನ ಚ ಸಂವೃತಃ—ಲಜ್ಜೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕನ್ಯೆಯ ಮಧುರ ಪ್ರೇಮದ
 ಹೃದ್ಯವಾದ ವರ್ಣನೆ.

ಮಿಥಃ ಪ್ರಸ್ಥಾನೇ—ನಾವು ನಮ್ಮ ನಮ್ಮ ಪಾಡಿಗೆ ಹೊರಟಾಗ.

ಶಾಲಿನತಯಾ—ಲಜ್ಜೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ.

(ಪುಟ 20)

ಪದ್ಯ 8 (ಅನ್ವಯ) ತನ್ವೀ ಕತಿಚಿದೇವ ಪದಾನಿ ಗತ್ವಾ ದರ್ಭಾಕ್ಷುರೇಣ ಚರಣಃ
 ಕ್ಷತಃ ಇತಿ ಅಕಾಣ್ಡೇ ಸ್ಥಿತಾ (ಸತೀ) ದ್ರುಮಾಣಾಂ ಶಾಖಾಸು ಅಸಕ್ತಮಪಿ ವಲಕಂ
 ವಿಮೋಚಯಂತೀ ವಿವೃತ್ತವದನಾ ಚ ಆಸೀತ್ ॥

ತನ್ನ ಪ್ರಿಯತಮನ ಮುಖವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ನೋಡುವ ಬಯಕೆಯಿಂದಲೂ
 ತನ್ನ ಅನುರಾಗವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಆಸೆಯಿಂದಲೂ ಶಕುಂತಲೆಯು
 ಹೊಡಿದ ನೆಪದ ವರ್ಣನೆಯಿದು.

‘ಕೆಲವೇ ಹೆಜ್ಜೆಗಳಷ್ಟು ದೂರ ಹೋಗಿ ಆ ಸುಂದರಿಯು ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ
 ದಿದ್ದರೂ, ದರ್ಭೆಯ ಕೊನೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಪಾದ ಗಾಯಗೊಂಡಿತೆಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತಲೂ,
 ತನ್ನ ನಾರುಡೆಯ ಸೆರಗು ಮರದ ಕೊಂಬೆಗೆ ಸಿಕ್ಕದಿದ್ದರೂ ಅದನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ
 ಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೂ, ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ನಿಂತು ನನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಓರಿ ನೋಟ ಬೀರುತ್ತಿದ್ದಳು.’

ಅಕಾಣ್ಡೇ—[ಅಸಮಯೇ]—ಆಗತ್ಯವಾಗಿ ಅಸಕ್ತ—ಸಿಕ್ಕಿಕೊಳ್ಳದ ವಿಮೋಚಯಂತೀ—

ಶ್ರೀನಿವಾಸ

ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ; ವಿ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸ್ತು [ಬಿಡು] ಧಾತುವಿನ
ಣಜಂತ ವರ್ತಮಾನ ಕೃದಂತ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ ಏಕವಚನ ರೂಪ.

ವಿವೃತ್ತವದನಾ—ಮುಖವನ್ನು ಓರೆಮಾಡಿ (ನೋಡುತ್ತಾ).

तेन हि गृहीतपाथेयो भव—ಹಾಗಾದರೆ ಸಾಕಾದಷ್ಟು ಬುತ್ತಿಯನ್ನು [ಆಹಾ.
ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳನ್ನು] ತೇಖರಿಸಿಕೊ. “ಇನ್ನು ಇಲ್ಲಿಂದ ಜಾಗ್ರತೆ ಹೊರಡಲು
ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಸಿದ್ಧನಾಗು.” ಎಂಬರ್ಥ. ಅಥವಾ [ಪಾಠೇಯ—ಪಥಿ
ಸಾಧು:] “ನಡಿ, ಅಲ್ಲಿಗೆ ಈ ಕೂಡಲೆ ಹೊರಡು. ವಿಳಂಬ ಮಾಡಬೇಡ”
ಎಂಬರ್ಥವೂ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಉಚಿತ. ಕೇನಾಪದೇಶೇನ ಎನ್ನುವ ರಾಜನ
ಮಾತನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

नीवारणरुभागः—ಕಾಳು ಕಡ್ಡಿಗಳ ಅರನೇ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ರಾಜನು ಪಡೆಯ
ಬಹುದೆಂದು ಮನು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ' ಈ ಕಂದಾಯ ಭೂಮಿಯ ಗುಣಕ್ಕೆ
ತಕ್ಕಂತೆ ಇರತಕ್ಕದ್ದು.

अक्षय्यम्—ಕ್ಷೇತ್ರ ನ ಶಕಯಮ್ | ಕ್ಷಯಿಸದ.

भागधेयः—ಪುಣ್ಯ. ತಾಪಸರು ತಪಸ್ಸಿನಿಂದ ಅರ್ಜಿಸಿದ ಅರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು
ರಾಜನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸುವರು.

प्रतीहारभूमिः—ಬಾಗಿಲಿನ ಸಮೀಪದ ಜಾಗ.

अहो दीक्षिततोऽपि....ಇತ್ಯಾದಿ. ತೇಜೋಪರಿಪೂರ್ಣನಾದರೂ ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆಗೂ
ನೆಚ್ಚಿಕೆಗೂ ಅರ್ಹನಾಗಿ ನಾವು ಅವನ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಆಕರ್ಷಕ
ನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಂದರೆ, ನಮ್ಮ ಅಂತರಂಗ ಮಿತ್ರ ಎಂಬ ದೃಢ ವಿಶ್ವಾಸ ಇವನ
ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಮೂಡುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 21)

बलभिःसखः—ಇಂದ್ರನ ಸ್ನೇಹಿತ, ಬಲವಿತ್ ಎಂದರೆ ಇಂದ್ರ. ಸಖಿ ಶಬ್ದವು
ಸಮಾಸಾಂತದಲ್ಲಿ ಅಕಾರಾಂತವಾಗುತ್ತದೆ. ‘राजाहससखिभ्यः टच्’ ಮುಂದೆ
ಏಳನೇ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ದುಷ್ಯಂತನು ಹೋಗುವುದರಿಂದ ಈ
ವಿಶೇಷಣ ಅರ್ಥವತ್ತಾಗಿದೆ.

स्वस्ति भवते—ನಿನಗೆ ಶುಭವಾಗಲಿ. स्वस्ति ಪದದ ಪ್ರಯೋಗವಿರುವುದರಿಂದ
भवते ಚತುರ್ಥ್ಯಂತ ಪದವು ಬಂದಿದೆ. “नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अहं
वषट् योगाच्च |” ಸನಾಥೀಕ್ರಿಯತಾಂ ಆಶ್ರಮः—ಈ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿರುವ
ವಿಶೇಷ ಧ್ವನಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ. ಆಶ್ರಮಕ್ಕೂ, ಈಗ ಆಶ್ರಮದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ
ಯಲ್ಲಿರುವ ಶಕುಂತಲೆಗೂ ಅವನು ನಾಥನಾಗಬೇಕು. ಉತ್ತಮವಾದ ಧ್ವನಿ.

ರಾಜನು ತಡಮಾಡದೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು 'ಆಪನ್ನಾ ಭಯಸತ್ರದೀಕ್ಷಿತ'ರಾದ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಜರ ಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅವನ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಪರಿಹಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಪುನಃ ಭೇಟಿಕೊಡಲು ಯಾವುದಾದರೂ ನೆಪ ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದ ಅವನಿಗೆ ಇದು ದೈವಾನುಗ್ರಹವಷ್ಟೆ. ಈಗ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಅಲ್ಲೇ ಇರಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕೇಳಿದ್ದ ಶಕುಂತಲೆಯು ತನ್ನನ್ನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಅದ್ಭುತ ಸಂವಿಧಾನ ಕೌಶಲ.

ಪದ್ಯ 9 (ಅನ್ವಯ) पूर्वेषां अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । आपन्नाभयसत्रेषु पोरवाः दीक्षिताः खलु ॥

'ನಿನ್ನ ಪೂರ್ವಜರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅಚಾರಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ತಂದಿರುವ ನೀನು ಈ ರೀತಿ ಆಶ್ರಮದ ರಕ್ಷಕನಾಗಲು ಒಪ್ಪಿರುವುದು ಉಚಿತವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಪುರುಷಂಶದ ರಾಜರು ಕಷ್ಟದಿಂದ ಭೀತರಾಗಿರುವವರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಬದ್ಧ ಕಂಕಣರು.'

आपन्नाभयसत्रेषु—ಆಪತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವವರಿಗೆ ಅಭಯಪ್ರದಾನವೆಂಬ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ.

दीक्षिता—(ದೀಕ್ಷೆ ತೊಟ್ಟವರು) ಕಂಕಣಬದ್ಧರು.

पोरवाः—पुरोः, वंशसम्भवाः ।

युक्तरूपम्—ಬಹು ಯೋಗ್ಯ.

अनुकारिणि पूर्वेषाम्—अनु पूर्वಕವಾದ ಕೃ ಧಾತು ಸಾದೃಶ್ಯಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं । ಇತ್ಯಾದಿ — ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕಾಣ ಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಮೊದಲೇನೋ ಅಪಾರವಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ರಾಕ್ಷಸ ವೃತ್ತಾಂತದಿಂದ ಆ ಆಸೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ನನ್ನಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ವಿದೂಷಕ ಸ್ವಭಾವದಿಂದಲೇ ಹೇಡಿ. ಆದುದರಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನೋಡಲು ಅವನಿಗೆ ಇಷ್ಟವಿದ್ದರೂ ರಾಕ್ಷಸ ವೃತ್ತಾಂತದಿಂದ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅವನು ಹೋಗಲು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿದೂಷಕನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನೋಡುವ ಅವಕಾಶವಿದ್ದರೂ ನೋಡದೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಂತೆ ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿರುವುದು ನಾಟಕದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಅಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 22)

अम्बाभिः—ಮಾತೆಗೆ ಗೌರವವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಬಹುವಚನ ಬಂದಿದೆ.

त्रिशङ्करिव अन्तराले तिष्ठ—“ಅರಮನೆಗೂ ಹೋಗದೆ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೂ ಹೋಗದೆ

ತ್ರಿಶಂಕುವಿನಂತೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲೇ ನಿಂತುಕೋ." ತ್ರಿಶಂಕು ಸೂರ್ಯವಂಶದ ರಾಜ. ತನ್ನ ಭೌತಿಕ ಶರೀರದೊಂದಿಗೆ ಸ್ವರ್ಗದ ಸುಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಲು ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ವಸಿಷ್ಠರನ್ನು ಸಂಧಿಸಿ ಈ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಒಂದು ಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದ. ಅವರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಅವರ ಪುತ್ರರನ್ನು ಒತ್ತಾಯ ಪಡಿಸಿದ. ಕುಪಿತರಾದ ಅವರು 'ಜಂಡಾಲನಾಗು' ಎಂದು ಅವನನ್ನು ಶಪಿಸಿದರು. ಆದರೆ ತನ್ನ ಇಷ್ಟಾರ್ಥವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರನ್ನು ಶರಣು ಹೋದ. ಅವರು ಸಮ್ಮತಿಸಿ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಹಟ ತೊಟ್ಟು ತ್ರಿಶಂಕುವನ್ನು ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಈ ವಿಷಯ ತಿಳಿಯಿತು. ಕೋಪದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಕೆಳಕ್ಕೆ ತಳ್ಳಿದನು. ತ್ರಿಶಂಕುವಿನ ಆರ್ತ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರು ಅವನನ್ನು ಭೂಮಿಗೆ ಬೀಳದಂತೆ ಅಲ್ಲಿಯೇ ತಡೆದರು. ಹೀಗೆ ಮೇಲೆಯೂ ಎರಡೆ ಕೆಳಗೂ ಇಳಿಯದೆ ತ್ರಿಶಂಕು ಅಂತರಾಳದಲ್ಲಿ ನಿಂತ.

सखे त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः— 'मित्र, निम्नನ್ನು ನನ್ನ ತಾಯಿ ಮಗನೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿದ್ದಾಳೆ.' ಈ ಮಾತನ್ನು ಹೇಳಿ ದುಷ್ಯಂತ ತನ್ನ ಪ್ರತಿ ನಿಧಿಯಾಗಿ ವಿದೂಷಕನೇ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹೋಗಿ ಮಾತೃಪ್ರಸಾದವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ನಾಟಕದ ಓಟಕ್ಕೆ ಇದು ಮಾರ್ಗ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

न खलु मां रक्षोभीरकम्....ಇತ್ಯಾದಿ—'ನನ್ನನ್ನು ರಾಕ್ಷಸರಿಗೆ ಹೆದರಿದ ಅಂಜುಕುಳಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸುವುದಿಲ್ಲ ತಾನೆ?'

ननु तपोव्रनोपरोधः परिहरणीयः....ಇತ್ಯಾದಿ—ತಪೋವನಕ್ಕೆ ಅಡಚಣೆಯಾಗಿ ಬಾರದೆಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸುತ್ತೇನೆ. ಬೇಟೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ದುಷ್ಯಂತನು ಇದೇ ಕಾರಣವನ್ನು ಕೊಟ್ಟುಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ, ತಪೋವನ ಬಾಧೆ, ತೊಂದರೆ. परिहर्तुं योग्यः=परिहरणीयः

(ಪುಟ 23)

युवराजोऽसीदानीं संवृत्तः— 'ಈಗ ನಾನೇ ಯುವರಾಜನಾಗಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ.' ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಈ ಸಂಗತಿ ಹರ್ಷವನ್ನು ತರುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಹೃದಯವಾದ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯ.

चपलौऽयं वदुः— ಈ ವಿದೂಷಕ ಚಪಲ ಸ್ವಭಾವದವನು. ಬಾಯಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇದನ್ನು ಅರಿತು ದುಷ್ಯಂತನು ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವಹಿಸಿ ಮುಂದಿನ ಮಾತನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಪದ್ಯ 10 (ಅನ್ವಯ)—ಸಖೇ ವಯಂ ಕ ; ಮೃಗಶಾವೈಃ ಸಮಂ ಏಧಿತಃ ಪರೋಕ್ಷ-
ಮನ್ಮಥಃ (ಸಃ) ಜನಃ ಕ (ಪश्य), ಪರಿಹಾಸವಿಜಲ್ಪಿತಂ ವಚಃ ಪರಮಾರ್ಥೇನ ನ
ಗೃಹ್ಯತಾಮ್ ||

‘ಮಿತ್ರನೇ ಅಂತಃಪುರದ ಲಾವಣ್ಯವತಿಯರೊಡನೆ ಶೃಂಗಾರ ರಸವನ್ನು
ಸವಿಯುವ ನಾವೆಲ್ಲಿ ? ಎಳೆಜಿಂಕೆಗಳೊಡನೆ ಬೆಳೆದು ಶೃಂಗಾರ ಜೇಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೇ ಅರಿಯದ
ಆಶ್ರಮದ ಈ ಮುಗ್ಧಕನ್ಯೆಯೆಲ್ಲಿ ? ಅವಳಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಅನುರಾಗ ಸಾಧ್ಯವೇ ? ಪರಿಹಾಸ
ಕೋಸ್ಕರ ಏನೇನೋ ಹರಟಿದೆ. ಅದನ್ನೆಲ್ಲಾ ನಿಜವೆಂದೇ ಭಾವಿಸಬೇಡ.

ಪರಿಹಾಸವಿಜಲ್ಪಿತಮ್—ತಮಾಷೆಗಾಗಿ ಆಡಿದ ಮಾತು. ಪರಮಾರ್ಥ—ಸತ್ಯ.

ಕ....ಕ—ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ದೂರದ ವಿಷಯ ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ
ರೀತಿ ಎರಡು ಕ ಶಬ್ದಗಳ ಪ್ರಯೋಗವಿರುತ್ತದೆ.

ಉದಾಹರಣೆ : ಕ ಸೂರ್ಯಪ್ರಭವೋ ವಂಶಃ ಕ ಚಾಲ್ಪವಿಷಯಾ ಮತಿಃ । (ರಘುವಂಶ)

ತಪಃ ಕ ವತ್ಸೇ ಕ ಚ ತಾವಕಂ ವಪುಃ । — (ಕುಮಾರಸಂಭವ)

ಪರೋಕ್ಷಮನ್ಮಥಃ—ಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ದೂರವಾದ (ಶೃಂಗಾರ ರಸವನ್ನೇ ಅರಿಯದ) ಜನಃ
ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ.

ಮೃಗಶಾವೈಃ ಸಮಂ ಏಧಿತಃ—ಜಿಂಕೆಗಳೊಡನೆ ಬೆಳೆದ. ಸಮಂ (ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ) ಎಂಬ
ಅವ್ಯಯ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಮೃಗಶಾವೈಃ ಎಂಬ ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತ್ಯಂತಪದ
ಬಂದಿದೆ. ‘ಸಾಕಂ ಸಾಧಿ ಸಮಂ ಸಹ’ (ಅಮರ).

ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತಾನು ಆಡಿದ ಮಾತಿಲ್ಲ ಕೇವಲ ‘ಪರಿಹಾಸ
ವಿಜಲ್ಪಿತ’ವೆಂದು ರಾಜನು ವಿದೂಷಕನನ್ನು ನಂಬಿಸಿ ತಾನು ಗೆದ್ದೆನೆಂದು ಭಾವಿಸು
ತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ವಿಧಿ ಬೇರೆ ಎಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ದಾರುಣ ಪರಿಣಾಮ ಐದು
ಮತ್ತು ಆರನೆಯ ಅಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿ
ಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ನಾನಾ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೂ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿಯೂ
ಪರಿಣಾಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಕಾರಿಗಳಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಯಾವ ಪಾತ್ರದ ನಡೆನುಡಿ
ಯಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿಯಾಗಲೀ, ಕೊರತೆಯಾಗಲೀ, ಅಸಂಭವವಾಗಲಿ ಇಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ
ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿದೆ, ಈ ಅಂಕ.

ಮೂರನೆಯ ಅಂಕ

[ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದ ಸಮಾಪದಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಕದ ವಿಷ್ಣುಂಭಕ ಪ್ರಸಂಗವು ಜರುಗುತ್ತದೆ. ಉಶೀರಾನುಲೇಪನವನ್ನೂ, ಕಮಲದ ಎಲೆಗಳನ್ನೂ ಅಸ್ವಸ್ಥಳಾಗಿದ್ದ ಶಕುಂತಲೆ ಗೋಸ್ಕರ ತರುತ್ತಲಿದ್ದ ಪ್ರಿಯಂವದೆಯನ್ನು ದರ್ಭೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿತರಲು ಹೋಗಿದ್ದ ಶಿಷ್ಯನು ಕಾಣುವುದು ಅಲ್ಲಿಯೇ. ಅಂಕದ ಮುಖ್ಯ ದೃಶ್ಯವು ಜರುಗುವುದು ಮಾಲಿನೀತೀರದ ವೇತಸಗೃಹದಲ್ಲಿ. ಎರಡನೆಯ ಅಂಕದ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ನಡೆದ ನಂತರ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಪಕ್ಷವು ಕಳೆದಿದೆ. ವಿಷ್ಣುಂಭಕದ ಪ್ರಸಂಗ ಆ ದಿನ ಬೆಳಿಗ್ಗೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯ ದೃಶ್ಯದ ಪ್ರಸಂಗ ಸುಮಾರು ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಎರಡು ಗಂಟೆಯಿಂದ ಸಂಜೆ ಆರು ಗಂಟೆಯ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.]

ಈ ಅಂಕ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಒಂದು ವಿಷ್ಣುಂಭಕದಿಂದ. ದರ್ಭೆಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಂದಿರುವ ಆಶ್ರಮದ ಶಿಷ್ಯನೊಬ್ಬನು, 'ರಕ್ಷಕನಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತನು ಕಾಶ್ಯಪಾಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ದಾನವರು ಹೆದರಿ ಓಡಿದ ರೆಂದೂ, ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಧರ್ಮಕಾರ್ಯಗಳು ನಿರಾಂತಕವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಲಿವೆ ಯೆಂದೂ' ತಿಳಿಸಿ, ದುಷ್ಯಂತನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಆ ಕಡೆಯೇ ಬಂದ ಪ್ರಿಯಂವದೆಯಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಯು ಅಸ್ವಸ್ಥಳಾಗಿರುವ ವಿಷಯವು ಅವನಿಗೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಉಪಚರಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಿಯಂವದೆಗೆ ತಿಳಿಸಿ, ನಾನು ಮಂತ್ರೋದಕವನ್ನು ಗೌತಮಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುತ್ತೇನೆಂದು ಹೇಳಿ ಅವನು ತೆರಳುತ್ತಾನೆ.]

ಮುಖ್ಯದೃಶ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ರಾಜನ ಆಗಮನದಿಂದ. ಆಶ್ರಮದ ರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಬಿಡುವು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಅವನ ಮನಸ್ಸು ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತಗೊಂಡಿದ್ದು ಈ ಬಿಡುವು ಅವಳನ್ನು ಕಾಣಬೇಕೆಂದು ಅವನ ಆಸೆಯನ್ನು ಪ್ರೇರಿಸಿದೆ. ಅವನು ಮಾಲಿನೀತೀರದ ಲತಾಕುಂಜಕ್ಕೆ ತೆರಳುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಮರಗಳ ಹಿಂದೆ ನಿಂತು ಪುಷ್ಪಶಯ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮಲಗಿರುವ ಮತ್ತು ತನ್ನ ಆಪ್ತ ಸಖಿಯರಿಂದ ಉಪಚರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ ತನ್ನ ಮನೋರಮೆ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನೋಡುತ್ತಾನೆ. ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಅವಳೂ ತನ್ನಂತೆಯೇ ಮದನತಾಪಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿರಬಹುದೇ! ಎಂದು ಶಂಕಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಆ ಮೂರು ಜನರಲ್ಲೇ ಸಂಭಾಷಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಖಿಯರು ಬಹುವಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಶಕುಂತಲೆ ತನ್ನ ಆ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಕಾರಣವನ್ನು ಲಜ್ಜೆಯಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತಾಳೆ; ಜೊತೆಗೆ ರಾಜನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ತನಗೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟರೆ ಮಾತ್ರ ತಾನು ಬದುಕಬಹುದೆಂದೂ, ಇಲ್ಲವಾದರೆ ತನಗೆ

ತಿಲಾಂಜಲಿ ಕೊಡಬಹುದೆಂದೂ ಸ್ವಪ್ನಪಡಿಸುತ್ತಾಳೆ. ವೃಕ್ಷದ ಹಿಂದೆ ನಿಂತು ಇದನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕೇಳಿದ ರಾಜನ ಹೃದಯ ಆನಂದಸಾಗರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಖಿಯರು ಶಕುಂತಲೆಯ ಆಶಯವನ್ನೂ ಮೆಚ್ಚಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಉಪಾಯವನ್ನು ಯೋಚಿಸಿ ಒಂದು ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಶಕುಂತಲೆ ತನ್ನ ಅನುರಾಗವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಒಂದು ಪತ್ರವನ್ನು ಬರೆಯುವುದೆಂದೂ, ಅದನ್ನು ದೇವತಾಪ್ರಸಾದ ಪುಷ್ಪಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯಂವದೆ ರಾಜನಿಗೆ ತಲುಪಿಸುವುದೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ನಂತರ ಕಮಲಪತ್ರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಉಗು ನಿಂದಲೇ ಶಕುಂತಲೆ ಒಂದು ಮಧುರ ಪ್ರೇಮಪತ್ರವನ್ನೇ ಬರೆಯುತ್ತಾಳೆ. ಅದನ್ನು ಸಖಿಯರ ಮುಂದೆ ಓದುತ್ತಾಳೆ. ಕೂಡಲೆ ರಾಜನೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ತನ್ನ ಅನುರಾಗವನ್ನೂ ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ.

ದುಷ್ಯಂತ ಗಾಂಧರ್ವವಿಧಿಯಂತೆ ತನ್ನನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗುವಂತೆ ಅವಳನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಆಶ್ರಮದ ಅಜ್ಜಿ ಗೌತಮಿಯು ಶಕುಂತಲೆಯು ಅಸ್ವಸ್ಥಳಾಗಿರುವ ವಿಷಯ ತಿಳಿದು ಶಿಷ್ಯ ಕಳುಹಿಸಿದ ಮಂತ್ರಪೂತಜಲದೊಂದಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಾಳೆ. ಆ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಸಖಿಯರಿಂದ ಪಡೆದ ಪ್ರಣಯಿಗಳು ಪ್ರಥಮ ಸಮಾಗಮದಿಂದ ಬೇರ್ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸಖಿಯರೊಂದಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಡುವ ಮುನ್ನ ಶಕುಂತಲೆ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ತನ್ನ ಹೃದಯದ ಆಸೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾಳೆ.

ಆಗಲೇ ಸಂಜೆಯಾಗಿದೆ; ದಾನವರ ನೆರಳು ಕಾಣಿಸುತ್ತಿದೆ. ರಾಜನು ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿನ ಧರ್ಮಕಾರ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕಂಕಣಬದ್ಧನಾಗಿ ತೆರಳುತ್ತಾನೆ.

(ಪುಟ-24)

यजमानशिष्यः—कणाश्रमं निवासीकण्ठमृत्पिबत शिष्यः.

यजमानः = यज्वा तस्य शिष्यः

आकाशे—(ಅಲಕ್ಷ್ಯವಾಗಿ) ರಂಗಸ್ಥಲದಿಂದ ಹೊರಗಿರುವ ಪಾತ್ರದೊಡನೆ ಸಂಭಾಷಣೆ ಮಾಡುವಾಗ ಕೊಡುವ ರಂಗಸೂಚನೆ. रङ्गाद्वहिः स्थितं पात्रं सम्बोध्य यत् कथ्यते तत् 'आकाशे'

उशीरानुलेपनम्—ಶರೀರದ ತಾಪವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಲೇಪನ. 'विरण'ವೆಂಬ ಜಾತಿಯ ಸುವಾಸನೆ ಹುಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಲಾವಂಜ.

श्रुतिमभिनीय—ತನ್ನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡವನಂತೆ ಅಭಿನಯಿಸಿ ('प्रतिवचनमश्रुतमपि श्रुतमिवाभिनीय')

आतपलङ्घनात्—ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ಬಳಲಿರುವ ಕಾರಣ.

शरीरनिर्वापणाय-शरीरं तपसं वृत्तं कर्माणि च निष् +
 वा + णिच् + ल्युट् भावे—(निर्वापणम्) + तस्मै ।

गौतमीहस्ते.... शिಷ्येण एव मातु मूढं नान्यक-नान्यकियोर समा
 गमक्यै गौतमिण्यु अगमनदिनं अद्विद्यागुत्तुदै एಂಬुदन्नु तिलसुव
 ಒಂದು ಜಾಣ್ಮೆಯ ಮುನ್ನೂಚನೆ. ಇಂತಹ ಒಂದೊಂದು ವಾಕ್ಯವೂ ಅರ್ಥ
 ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಪದ್ಯ 1. (ಅನ್ವಯ) ತಪಸಃ ವೀರ್ಯ (ಅಹಂ) ಜಾನೇ ; ಸಾ ಬಾಲಾ ಪರವತೀ ಇತಿ ಮೇ
 विदितम् । तथापि इदं हृदयं ततः निर्वर्तयितुं (अहं) अलं न अस्मि ॥

‘ತಪಸ್ಸಿನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ ಅರಿತಿದ್ದೇನೆ; ಶಕುಂತಲೆ ಪರಾಧೀನೆ: ಎಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿದಿದ್ದೇನೆ: ಆದರೂ ಅವಳಲ್ಲಿ ಅನುರಾಗ ತುಂಬಿ ನೆಟ್ಟಿರುವ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆಯಲು ಅಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದೇನೆ’.

ಜಾನೇ ತಪಸೋ ವೀರ್ಯ—ರಾಜ ತನ್ನ ಇತಿಮಿತಿಗಳನ್ನೂ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನೂ ಅರಿತಿದ್ದಾನೆ.
 ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಅವಳು ‘ಪರಾಧೀನೆ’ ವಿವಾಹಾದಿ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕುತಂದೆ ಕಣ್ವರನ್ನು ಕೇಳದೇ ಅವಳೇ ಮುಂದುವರಿಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ತಾನೆ ಬಲವಂತವಾಗಿ ಅವಳನ್ನು ಪಡೆಯಲೆತ್ತಿಸುವುದಾಗಲೀ, ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಅವಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸುವುದಾಗಲೀ ಯೋಚಿಸುವಂತೆಯೇ ಇಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅವರಿಗೆ ತಪಸ್ಸಿನ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ. ಆದುದರಿಂದ ನಿಗ್ರಹಾನುಗ್ರಹಶಕ್ತರಾದ ಅವರು ಕೋಪಗೊಂಡು ತನ್ನನ್ನು ಉಗ್ರವಾಗಿ ಶಪಿಸಬಹುದು.

नालमस्मि—समर्थनಾಗಿಲ್ಲ.

अतिसंवीर्यते कामिजनसार्थः—ಕಾಮಿಜನ ಸಮೂಹ ಈ ರೀತಿ ಮೋಸಗೊಳಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಸಾರ್ಥ: ಸಮೂಹ: ಅತಿಸಂಧಾನ—ಮೋಸ.

(ಪುಟ 25)

ಪದ್ಯ-2 (ಅನ್ವಯ) तव कुसुमशरत्वं इन्दो: शीतरश्मित्वम् इदं द्वयम्
 अपि मद्भिषेधे अयथार्थं दृश्यते । इन्दु: हिमगर्भै: मयूखै: अग्निं विसृजति,
 त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥

‘ಎಲೈ ಮನ್ಮಥ, ನೀನು ಕುಸುಮಶರ ಎನ್ನುವ ಮಾತೂ, ಚಂದ್ರನು ಶೀತರಶ್ಮಿ ಎನ್ನುವ ಮಾತೂ ನನ್ನಂತಹ ಕಾಮಿಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸುಳ್ಳಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಚಂದ್ರನು ಹಿಮ ತುಂಬಿದ ತನ್ನ ಕಿರಣಗಳಿಂದ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತಾನೆ. ನೀನು ನಿನ್ನ ಕೋಮಲ ಕುಸುಮ ಶರಗಳನ್ನು ವಜ್ರಪ್ರಾಯವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತೀಯೆ.’

ಕ್ರೂರಮಶರತ್ವಮ್—ಪ್ರೇಮದೇವತೆಯಾದ ಮನ್ಮಥನನ್ನು ಸಂಚರಿಸಿ, ಪುಷ್ಪಬಾಣ
(ಪುಷ್ಪಚಾಪನೆಂದು ಕೆಲವು ಸಲ) ಕುಸುಮಾಯುಧನೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.
ಭರತನ ಪ್ರಕಾರ ಅವನ ಐದು ಬಾಣಗಳು (1) ಹರ್ಷಣ (2) ಪ್ರಹಸನ (3)
ಮೋಹನ (4) ಮೂರ್ಛನ ಮತ್ತು (5) ವಿಕರ್ಷಣ, ಅಮರಸಿಂಹನ ಪ್ರಕಾರ:
ಅರವಿಂದ, ಅಶೋಕ, ಚೂತ, ನವಮಲ್ಲಿಕಾ ಮತ್ತು ನೀಲೋತ್ಪಲ...ಇನ್ನೊಂದು
ಮತದಲ್ಲಿ ಚಂಪಕ, ಚೂತ, ಕೇಸರ, ಕೇತಕ ಮತ್ತು ಬಿಲ್ವ.

ಸಂಸ್ಥಿತೇ ಕರ್ಮಿಣಿ — (ಇದೊಂದು ಸತಿಸಸಮಿ) ಕಾರ್ಯ ಮುಗಿದಿರಲು ಕರ್ಮ —
ಯುಗಾದಿಕಮ್ ಪ್ರಿಯಾದರ್ಶಿನಾಹಿತೇ-ಪ್ರಿಯೆಯ ದರ್ಶನದ ಹೊರತು. (ಋತೇ-ಹೊರತು)
ಇದೊಂದು ಅವ್ಯಯ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಸಂಚಾರಿವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ನಾಮಪದ
ಬರುತ್ತದೆ.

ಅದುದರಿಂದಲೇ 'ಪ್ರಿಯಾದರ್ಶಿನಾತ್' ಎಂದು ಬಂದಿರುವುದು.

ಗಮಯತಿ—ಗಮ್—ಗಚ್ಛ —ಧಾತುವಿನ ಚಿಜಂತ (ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ರೂಪ).

ಪರಿಕ್ಷಿಪ್ತ—ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟ, ಅಹೋ—ಪ್ರಶಂಸಾಸೂಚಕ

ಸುಭಗೋಽಯಮುದೇಶ:—ಈ ಪ್ರದೇಶ ರಮ್ಯವಾಗಿದೆ.

ವಿವಿಧಪಾತ್ರೇಣ—ಕೊಂಬೆಗಳ ಮಧ್ಯದಿಂದ.

ಲಙ್ಘಂ ನೇತ್ರನಿರ್ವಾಣಮ್—ನಯನಾನಂದಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಯಿತು.

ವಿಶ್ರಮಭಕ್ತಿತಾನಿ—ಅಪ್ಪಲಾಪಗಳು.

(ಪುಟ 26)

ಕಿಮಯಮಾತಪದೋಃ ಸ್ಯಾತ್ । ತತ್.....—ಇದೇನು ಗ್ರೀಷ್ಮತಾಪದ ಪರಿಣಾಮವೋ
ಅಥವಾ ಕಾಮತಾಪದ ಪರಿಣಾಮವೋ.

ಕೃತಂ ಸಂದೇಹೇನ—ಸಂದೇಹ ಇನ್ನೇಕೆ ? ಕ್ರಿಯಾ ವಿಶೇಷಣವಾಗಿ ಕೃತಂ ಬಂದಿರುವುದು
ರಿಂದ ಸಂದೇಹೇನ ಎಂಬ ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯಂತ ಪದ ಬಂದಿದೆ.

ತಸ್ಯ ರಾಜರ್ಷಿಃ—ದುಷ್ಯಂತನೇ ಇಲ್ಲಿ ರಾಜರ್ಷಿ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು ರಾಜಾ
ಚಾಸೌ ಋಷಿಃ—(ಕರ್ಮಧಾರಯ) ಇಬ್ಬರ ಗುಣಗಳೂ ಅವನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿವೆ.
ಅದುದರಿಂದಲೇ ಅವನು ಮಹಾನುಭಾವ.

ಪ್ರಕೀರ್ತಯಾಮಿ—ಪ್ರಚ್ಛ ಧಾತುವಿನ ಭವಿಷ್ಯತ್ ಉತ್ತಮ ಪು. ಏಕವಚನ ರೂಪ.

ಪ್ರಕಟಯಾಮಿ—ಪ್ರಚ್ಛ ಧಾತುವಿನ ತತ್ಪ್ರಕಟಯಂತವಾದ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ ಏಕವಚನ ರೂಪ.

ವಕ್ತುಕ್ರಾಮಾ—ಹೇಳಲು ಇಚ್ಛೆಯಿರುವವಳು. ತ್ವಮ್ ಅಂತವಾದ ಅಪೂರ್ಣ ಕ್ರಿಯಾ
ಪದಗಳ ಮುಂದೆ ಕ್ರಾಮ ಅಥವಾ ಮನಸ್ ಎಂಬ ಪದಗಳು ಬಂದಾಗ ಮ್ ಲೋಪ
ವಾಗುತ್ತದೆ. 'ತು ಕ್ರಾಮಮನಸೋರಪಿ ।'

अनभ्यन्तरे—ಪ್ರವೇಶವಿಲ್ಲದವರು. ಅಂದರೆ ನಮಗೆ ಸ್ತ್ರೀ-ಪುರುಷರ ಪ್ರೇಮದ ವಿಚಾರ ಅಷ್ಟು ತಿಳಿಯದು.

विकारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा—ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯ ಕಾರಣವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಿಳಿಯದೇ ಪ್ರತೀಕಾರವನ್ನು ಹುಡುಕುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಉಚಿತವೂ ಅಲ್ಲ. ರೋಗವನ್ನು ತಿಳಿಯದೇ ಔಷಧವನ್ನು ಕೊಡುವುದು ಹೇಗೆ ?

न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्—ದುಷ್ಯಂತನ ಅರ್ಥ ತಾನು ಶಕುಂತಲೆಯ ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯ ಕಾರಣವನ್ನು 'ಮದನ ಬಾಧೆ'ಯೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದು ತನ್ನ ಅಭಿಲಾಷೆಗೆ ಸಮಂಜಸ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಬೇರೆಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಅದೇ ಆಗಿದೆ, ಎಂದು. ಏಕೆಂದರೆ ಅವಳ ಅಪ್ಪ ಸಖಿಯರೂ ಹಾಗೆ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः.....—ನನ್ನ ಅಭಿಲಾಷೆ ತೀವ್ರವಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ನಾನು ಹೊರಗಡೆಹಲಾರೆ. ಅಂತರ್ಯಕ್ಕೆ ಉಮ್ಮಳವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ ಶರೀರವನ್ನೇ ಕಾಮಜ್ವರವು ಶೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ, ಸಂಗಾತಿಗಳ ನಿಷ್ಕಪಟ ಮೈತ್ರಿಯ ಒತ್ತಾಯ ಬಂದರೂ ಮಾನಿನಿಯಾದ ಶಕುಂತಲೆ ತಕ್ಷಣ ತನ್ನ ಹೃದಯದ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಅಪ್ಪ ಸಖಿಯರಿಗೆ ವಿವರಿಸಲು ಅಶಕ್ತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಲಜ್ಜೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಸಂಕೋಚ. 'ಆಯಾಸಯಿತ್ರೀದಾನೀಂ ಭವಷ್ಯಾಮಿ' ಎಂದು, ಉತ್ತಮ ಸೌಜನ್ಯ, ಗೆಳೆತನಕ್ಕೆ ಅನುಪಮ ದೃಷ್ಟಾಂತ.

परिहीयसे अङ्गैः—ನಿನ್ನ ಅಂಗಗಳು ನವೆದು ಕೃಶವಾಗುತ್ತಿವೆ. (ಹೀಗಾಗುವುದು ನಿರಹ ತಾಪದ ಒಂದು ಪರಿಣಾಮ.)

लावण्यमयी छाया—ಲಾವಣ್ಯ ಪೂರ್ಣಕಾಂತಿ (छाया = ಕಾಂತಿ).

(ಪುಟ 27)

स्तिग्धजनसंविभक्तं—ಪ್ರಿಯಸ್ನೇಹಿತರೊಡನೆ ಹಂಚಿಕೊಂಡಾಗ ದುಃಖದ ತೀವ್ರತೆ ಸಹ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. [ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಿ :

आवेदय ममात्मीयं पुत्रदुःखं सुदुःसहम् । मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सहं भविष्यति ॥ नಾಗಾನಂದ, ಅಂಕ 5.]

दर्शनपथम् — दर्शनस्य पन्थाः, तम् ; पथिन् ಶಬ್ದವು 'ನಕಾರಾಂತ'. ಆದರೆ ಸಮಾಸದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ 'ಅ' ಕಾರಾಂತವಾಗುತ್ತದೆ. "ऋक्पूरुषः पथामानक्षे" ।

प्रभृति—ಮೊದಲೊಂದು.

इत्यर्धोक्तेन लज्जां नाटयति—ಶಕುಂತಲೆಯ ಪಾತ್ರಚಿತ್ರಣ ಎಷ್ಟು ಕೋಮಲವಾಗಿದೆ; ಗಮನಿಸಿ. ಕಾಮಜ್ವರವನ್ನು ಒಳಗೇ ನುಂಗಿಕೊಂಡು ನರಳುತ್ತಿದ್ದರೂ, ನವೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಎಂತಹ ಮಧುರಲಜ್ಜೆ, ಸಂಕೋಚ.

अन्यथा अवश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम्—ಹಾಗಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ನನಗೆ ಎಳ್ಳು-ನೀರು ಬಿಡಿ. ತಿಲೋದಕವು ಮೃತರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಡುವ ತರ್ಪಣ ಜಲ. 'ತಪೋವನ ರಕ್ಷಕನಾದ ರಾಜರ್ಷಿಯ ಒಲುಮೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಡದಿದ್ದರೆ ತನಗೆ ಮರಣ ಸಿದ್ಧ' ಎಂದು ಶಕುಂತಲೆಯ ಅರ್ಥ.

अनसूये दूरगतमममथा ಇತ್ಯಾದಿ — 'ಇವಳ ಕಾಮಾವಸ್ಥೆ ತೀವ್ರವಾಗಿದೆ. ಕಾಲ ಹರಣವನ್ನು ಇವಳು ಸಹಿಸುವಂತಿಲ್ಲ.' ಅನಸೂಯೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಿಯಂವದೇ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಆದರ್ಶ ಸಂಗಾತಿಗಳು. ನಿಷ್ಕಪಟಿ ಮೈತ್ರಿಯ ನಂದಾದೀಪಗಳು. ಆ ಶ್ರೇಷ್ಠ ನಾಯಕಿಗೆ ಈ ಉದಾತ್ತ ಮೈತ್ರಿಯ ಸಂಗಾತಿಗಳು ಅಭಿರಾಮ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

सागरमुञ्चित्वा ಇತ್ಯಾದಿ — ಸಾಗರಕ್ಕಲ್ಲದೆ ಮಹಾನದಿ ಇನ್ನೆಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಹೋಗಿ ಸೇರೀತು? ಉತ್ತಮ ಉಪಮೆಗಳಿಗೆ ಕಾಳಿದಾಸ ಆಕರನೆಂಬುದು ಮುಂದೆ ಹೇಳುವ ಮೂರು ಉಪಮೆಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಿಯಂವದೇ, ಅನಸೂಯೆ ಮತ್ತು ರಾಜ—ಈ ಮೂವರೂ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವ ಒಂದೊಂದು ಉಪಮೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು 'ಶಕುಂತಲೆಯು ರಾಜನನ್ನು ಪ್ರೇಮಿಸಿದುದು ಯುಕ್ತ' ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

इदानीं सहकारमन्तरेण..... — ಪಲ್ಲವಿತವಾಗಿರುವ ಅತಿಮುಕ್ತ ಬಳ್ಳಿಯ ಆಲಿಂಗನಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರ ವೃಕ್ಷವಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ಯಾವ ವೃಕ್ಷ ಅರ್ಹತೆ ಪಡೆಯ ಬಲ್ಲದು? ಅಂದರೆ 'ಶಕುಂತಲೆಯು ಪಾಣಿಗ್ರಹಣಕ್ಕೆ ದುಷ್ಯಂತನು ಮಾತ್ರ ಅರ್ಹ' ಎನ್ನುವ ಭಾವ.

किमत्र... यदि विशाखे—ಇತ್ಯಾದಿ: ವಿಶಾಖಾ ನಕ್ಷತ್ರದ್ವಯವು ಚಂದ್ರಲೇಖಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಅದರಲ್ಲಿ ವಿಚಿತ್ರವೇನು? ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಚಂದ್ರಲೇಖಿಗೂ ಅನಸೂಯಾ ಪ್ರಿಯಂವದೇಯರನ್ನು ವಿಶಾಖಾ ಯಮಳ ನಕ್ಷತ್ರಕ್ಕೂ ಹೋಲಿಸಿದೆ. ರಾಜನ ಅರ್ಥ-ವಿಶಾಖಾ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು ಚಂದ್ರನನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವಂತೆ ಈ ಇಬ್ಬರು ಸಖಿಯರೂ ಶಕುಂತಲೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

विशाखे, चन्द्रलेखा ಈ ಪದಗಳ ಲಿಂಗ ವಚನಗಳನ್ನೂ ಇದು ರಾಜನು ಹೇಳುವ ಮಾತು ಎಂಬುದನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇದರ ಔಚಿತ್ಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದು.

निभृतम्—ಗುಟ್ಟಾಗಿ. ಬೇಗಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟವಲ್ಲ. ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿರು ವುದೇ ಕಷ್ಟ.

(ಪುಟ 28)

ननु स राजर्षि: ಇತ್ಯಾದಿ—ರಾಜನೂ ತನ್ನ ಹೃದಯತಾಪವನ್ನು ಒಳಗೇ ನುಂಗಿ ಕೊಂಡು ನವೆಯುತ್ತಾ ಇರುವುದನ್ನು ಆಗಲೇ ಪ್ರಿಯಂವದೇಯು ಗಮನಿಸಿಯೇ

ಇದ್ದಾಳೆ. ಅವನು ಬಂದ ದಿನಕ್ಕೂ ಈಗಿಗೂ ಅವನ ದೇಹ ಕೃಶಗೊಂಡಿರುವುದೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಶಕುಂತಲೆಯ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಲಾದರೋ ತಾವೇ ಇದ್ದಾರೆ. ಅದರೆ ಪಾಪ! ರಾಜನ ಅಂತರೈದ ಉಮ್ಮಳವನ್ನು ವಿಚಾರಿಸುವವರು ಇಲ್ಲಿ ಯಾರು ?

ಪ್ರಜಾಗರಕೃಶ:—ನಿದ್ದೆಯೇ ಬಾರದೆ ನನೆಯುತ್ತಿರುವವನು.

ಮದನಲೇಖ:—ಪ್ರೇಮ ಪತ್ರ.

ಸುಮನೋಗೋಪಿತ—(ದೇವತಾ ಪ್ರಸಾದ) ಪುಷ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಟ್ಟು.

ಅಪದೇಶನ—ನೆಪದಿಂದ.

ರೋಚತೇ ಮೇ—ರುಚ್ಯರ್ಥಕ ಧಾತುಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೆ ರುಚಿಸುತ್ತದೆಯೋ ಅವರನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪದ ಚತುರ್ಥೀ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ರುಚ್ಯಥಾನಾಂ ಪ್ರಿಯಮಾಣ: ।

ಸುಕುಮಾರ:—ಮುದ್ದಾದ.

ಕಿಂ ನಿಯೋಗೋ ವಾ ವಿಕಲ್ಪಯತೇ — ‘ ಸಖಿಯರ ಅದೇಶವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸುವನೇ ? ’ ಅಂದರೆ ‘ ನಿಮ್ಮ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದೆ ’ ಎಂದರ್ಥ.

ಅವಧೀರಣಾಭೀರುಹಂ—ಇದು ಹೃದಯ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ. ಎಲ್ಲಿ ತಿರಸ್ಕೃತಗಳಾಗಿ ಬಿಟ್ಟೇನೋ ಎಂಬ ಹೆದರಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹೃದಯ; ಹಿಂದೆ ರಾಜನು ಹಾಗೆ ಭಾವಿಸಿ ಭೀತನಾಗಿದ್ದನು; ಈಗ ಶಕುಂತಲೆಯೂ ಅದೇ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಭೀತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಅದಕ್ಕೆ ರಾಜನ ಉತ್ತರ ಬಹು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ.

ಪದ್ಯ 3 (ಅನ್ವಯ) हे भीरु, यतः अवधीरणां विशङ्कसे सः अयं सङ्गमो-
त्सुकः तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न (लभेत); (अपि तु) श्रिया
ईप्सितः दुरापः कथं भवेत् ?

‘ ಎಲೈ ಭಯಶೀಲೆ, ಯಾರಿಂದ ನೀನು ತಿರಸ್ಕಾರವು ಒದಗಬಹುದೆಂದು ಭೀತಳಾಗಿದ್ದೀಯೋ ಆ ನಾನು ನಿನ್ನ ಸಂಗಮಕ್ಕೆ ಹಾತೊರೆಯುತ್ತಾ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದೇನೆ. ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದವನಿಗೆ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಒಲಿಯಬಹುದು-ಬಿಡಬಹುದು. ಆದರೆ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯೇ ಅನುಗ್ರಹಮಾಡಲು ಮುಂದೆ ಬಂದಾಗ ಅವಳಿಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನು ದೊರೆಯುವುದು ಕಷ್ಟವೇ ? ’ ಆದುದರಿಂದ ನಿನ್ನ ಸಮಾಗಮಪ್ರಾರ್ಥನೆಯನ್ನು ಯಾರು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿಯಾರು ?

भीरु—ಭಯಶೀಲೆ; अवधीरणा—ತಿರಸ್ಕಾರ.

दुरापः—दुःखेन आप्तुं साध्यं — ಈ ಮೇಲಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಹೋಲುವ ವಾಕ್ಯವು ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲೂ ಬಂದಿದೆ. ಗಮನಿಸಿ : ‘ न रत्नमन्विष्यति मृयते हि तत् ’ ಮಧುರವಾದ ಭಾವ, ಹೃದ್ಯವಾದ ಶೈಲಿ.

ಅಯಿ ಆತ್ಮಗುಣಾವಮಾನಿನಿ — ತನ್ನ ಗುಣವನ್ನು ಕಡಿಗಣಿಸುವವಳೇ. ಆತ್ಮನ: ಗುಣಾನ್ ಅವಮಾನಯತಿ (ಅವಜಾನಾತಿ) ಯಾ, ತತ್ಸಂಬುಧಿಃ | ಕ ಇದಾನಿ ಶರೀರನಿವಾ-
ಪಯಿತ್ರಿ ಶಾರದೀ ಜ್ಯೋತ್ಸನಾ ಪಟಾಂತೇನ ವಾರಯತಿ. 'ಶರೀರ ತಾಪಹರವೂ, ಹರ್ಷ
ದಾಯಕವೂ ಆದ ಶರತ್ಕಾಲದ ಬೆಳದಿಂಗಳನ್ನು ಯಾರು ತಾನೆ ವಸ್ತ್ರದ ಕೊನೆಯಿಂದ
ಅಡಗಿಸುತ್ತಾರೆ?' ಅಂದರೆ, 'ಮದನ ತಾಪಹಾರಿಣಿಯಾದ ನಿನ್ನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು
ಯಾವ ಪ್ರಿಯತಮನು ತಾನೇ ತಿರಸ್ಕರಿಸುತ್ತಾನೆ?' ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥ.

ನಿವಾಪಯಿತ್ರಿ—ಆನಂದದಾಯಕವಾದ.

ಶಾರದೀ—ಶರತ್ಕಾಲದ. ಶರದಃ ಇಯ, ಶಾರದೀ, ತಾಂ ಶಾರದೀಮ |

ಜ್ಯೋತ್ಸನಾ—ಬೆಳದಿಂಗಳು.

ಪಟಾಂತೇನ—ವಸ್ತ್ರದ ಕೊನೆಯಿಂದ.

ಪದ್ಯ 4 (ಅನ್ವಯ) ಪದಾನಿ ರಚಯಂತ್ಯಾಃ ಅಸ್ಯಾಃ ತ್ರಮಿತೈಕಭೂತಮ್ ಆನನಂ
ಕಂಠಕಿತೇನ ಕಪೋಲೇನ ಮಯಿ ಅನುರಾಗಂ ಪ್ರಥಯತಿ ||

'ಪ್ರೇಮಪತ್ರಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದ ಮಧುರ ಪದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಯೋಚಿಸುತ್ತಾ
ಇದ್ದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಕಪೋಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮದ ಕಂಪಿನಿಂದ ರೋಮಾಂಚ ಮೂಡಿತು.
ಇದು ರಾಜನಾದ ದುಷ್ಯಂತನಲ್ಲಿ ಅವಳ ಅನುರಾಗಪೂರ್ಣಭಾವನೆಯನ್ನು ಸುವ್ಯಕ್ತ
ಗೊಳಿಸುವಂತಿತ್ತು.'

ಕಂಠಕಿತೇನ—ರೋಮಾಂಚದಿಂದ.

ಅನುರಾಗಂ ಪ್ರಥಯತಿ — 'ಅನುರಾಗವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದೆ'. ಪ್ರೇಮಪತ್ರಕ್ಕೆಂತ
ಅವನನ್ನು ನೆನದಕೂಡಲೆ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಮನೋಜ್ಞ ರೋಮಾಂಚ
ರಾಜನಿಗೆ ಅವಳ ಪ್ರೇಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾದ ಅಶ್ವಾಸನೆ ಕೊಡುತ್ತದೆ.
ಏಕೆಂದರೆ ಅದೊಂದು ಹೃದಯಘೋಷಣೆ. ಪದಬಂಧ ಮೋಸ ಮಾಡಬಹುದು.
ಹೃದಯಬಂಧ ಹಾಗಲ್ಲ.

(ಪುಟ 29)

ಅವಹಿತೇ ಸ್ವಃ—(ನಾವಿಬ್ಬರೂ) ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದೇವೆ.

ಪದ್ಯ 5 (ಅನ್ವಯ) ಹೇ ನಿರ್ವೃಣ, ತವ ಹೃದಯಂ ನ ಜಾನೇ ; ಪುನಃ ತ್ವಯಿ ವೃತ್ತಮನೋ-
ರಥಾಯಾಃ ಮಮ ಅಜ್ಞಾನಿ ಕಾಮಃ ದಿವಾಪಿ ರಾತ್ರौ ಅಪಿ ಬಲೀಯಃ ತಪತಿ ||

'ಎಲೈ ನಿರ್ದಯಿಯೇ ನಿನ್ನ ಹೃದಯದ ಭಾವವೇನೋ ನನಗೆ ತಿಳಿಯದು;
ನಿನ್ನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಿರುವ ನನ್ನನ್ನು ಸದಾಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮನ್ಮಥನು
ಸಹಿಸಲಾರದಷ್ಟು ಶೋಷಿಸುತ್ತಲಿದ್ದಾನೆ.'

—ಇದು ಶಕುಂತಲೆ ಬರೆದ ಪ್ರೇಮ ಪತ್ರ.

ನಿರ್ಭುಗ: — ದಯೆಯಿಲ್ಲದವನು (ಕಠಿಣಹೃದಯ) ಇಷ್ಟು ಅನುರಾಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ತನ್ನನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ಮೃದುವಾಗಿ ನಂದಿಸಿದ್ದಾಳೆ.

ತೃತೀಯ ವೃತ್ತಮನೋರಥಾಃ—ಈ ಮಾತು ಶಕುಂತಲೆಯು ನಿಷ್ಕಳಂಕ ಪ್ರೇಮದ ಗುರುತು. ಇಂತಹ ವಿಶುದ್ಧ ಪ್ರೇಮವನ್ನೇ ಕಾಳಿದಾಸ ಅಮರವನ್ನಾಗಿ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾಡಿರುವುದು. ಇದೇ ಭಾವಕ್ಕೆ ಕುಮಾರ ಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶಿವನನ್ನು ಕುರಿತ ಪಾರ್ವತಿಯ ಮಾತನ್ನು ಗಮನಿಸಿ: “ಮಮಾತ್ರ ಭಾವೈಕರಸಂ ಮನ:”. (ಸರ್ಗ 5 ಶ್ಲೋಕ 72).

ಪದ್ಯ 6 (ಅನ್ವಯ) हे तनुगात्रि, मदनः त्वां तपति मां नु पुनः सः अनिशं दहत्येव । हि, यथा शशाङ्कं तथा कुमुद्वतीं दिवसः न ग्लपयति ॥

‘ಎಲೈ ಕೃಶಾಂಗಿಯೇ, ಮನ್ಮಥನು ನನ್ನನ್ನು ತಾಪಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಈಡು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ನನ್ನನ್ನು ನಿರಂತರ ದಹಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾನೆ. ಹಗಲು, ಚಂದ್ರನಿಗೆ ಪೀಡೆಯನ್ನು ತಂದಷ್ಟು ಕನ್ನೈದಿಲಿಗೆ ತರಲಾರದು.’

ಅನಿಶಂ—ನಿರಂತರ. ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನು ತನ್ನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ತಪತಿ ಮತ್ತು ದಹತಿ ಎನ್ನುವ ಪದಗಳು ಬಹು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿವೆ. ಇಂತಹುದೇ ಸಂದರ್ಭವು ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ’ದಲ್ಲೂ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ: “पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ताम् आतं न पश्यसि पुरुरवसं तदर्थे ।” ಅಂಕ 2 ಶ್ಲೋಕ 16.

ವಿವಕ್ಷಿತಂ हि अतुक्तं ಇತ್ಯಾದಿ — ಹೇಳಲಿಚ್ಛಿಸಿರುವುದನ್ನು ಹೇಳದೇ ಹೋದರೆ ಸಶ್ಚಾತ್ವಾಪ ಪಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವಿವಕ್ಷಿತಂ-ವಚ್ ಧಾತುವಿನ ಸನ್ನಂತ (ಇಚ್ಛಾರ್ಥಕ) ರೂಪ.

ವಿಷಯನಿವಾಸಿನ:—ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ “ಪ್ರಜೆಗಳೆ.”

ಭಾರ್ತಿ—ಪೀಡೆ. ಅವಸ್ಥಾಂತರಂ—ಅನ್ಯಾ ಅವಸ್ಥಾ.

(ಪುಟ 30)

ಸಾಧಾರಣೋಽಯಂ ಪ್ರಣಯ:—ಈ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುವುದು. ‘ನಾನು ಅನುಗ್ರಹಮಾಡಿ ನಿಮ್ಮ ಸಖಿಯ ಪ್ರಾಣರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ನಿನ್ನ ಆಸೆ; ಅವಳು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ ನನ್ನ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಉಳಿಸಬೇಕೆಂದು ನನ್ನ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ.’

ಕಿಮಂತ:ಪುರವಿರಹಪರ್ಯುತ್ಸುಕಸ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ — ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ದೂರ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಸರ್ಯುತ್ಸುಕವಾಗಿರುವ ರಾಜರ್ಷಿಯನ್ನು ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡಿ ಫಲವೇನು? ರಾಜನ ಅನುರಾಗವನ್ನು ಕೆಣಕಿ ತನ್ನನ್ನೇ ಅವನು ಪ್ರೇಮಿಸುತ್ತಾನೆಂಬ ದೃಢ ಅಶ್ವಾಸನೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲೋಸುಗ ಶಕುಂತಲೆಯು ಆಡಿದ ಮನೋಜ್ಞ ವಾಕ್ಯವಿದು. ತಪರೋಧ—ಬಲಾತ್ಕಾರ.

ಪದ್ಯ 7 (ಅನ್ವಯ) (ಹೇ) ಹೃದಯಸನ್ನಿಹಿತೇ, ಅನನ್ಯಪರಾಯಣಂ ಇದಂ ಮಮ ಹೃದಯಂ
ಯದಿ ಅನ್ಯಥಾ ಸಮರ್ಥಯಸೇ, (ತರ್ಹಿ ಹೇ) ಮದೀಕ್ಷಣೇ ಮದನಬಾಣಹತಃ ಅಹಂ ಪುನಃ (ತ್ವಯಾ
ಹತಃ ಭವೇಯಮ್).

‘ಎಲೈ ಪ್ರಿಯತಮೇ, ನನ್ನ ಅನುರಾಗವನ್ನು ನೀನು ಸಂದೇಹಿಸಿದರೆ ಈಗಾಗಲೇ
ಮನ್ಮಥನ ಬಾಣದಿಂದ ಜರ್ಘರಿತನಾದ ನಾನು ಮತ್ತೆ ನಿನ್ನ ವಾಗ್ಬಾಣದಿಂದ
ಹತನಾದಂತೆಯೇ.’ ಇದೊಂದು ಸುಂದರವಾದ ಶ್ಲೋಕ. ತನಗೆ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ
ಅಲ್ಲದೇ ಬೇರಾರಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಪ್ರೇಮವಿಲ್ಲವೆಂದು ದುಷ್ಯಂತನು ಈ ರೀತಿ
ಸೂಚಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಮದೀಕ್ಷಣಾ—ಉನ್ಮಾದಕ ಕಣ್ಣುಗಳುಳ್ಳವಳು. ಶಕುಂತಲೆ, ತನ್ನ ಹೃದಯ ಪ್ರೇಯಸಿ
ಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ, ಎಂಬುದನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನು ಕಾವ್ಯಮಯವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ವಯಸ್ಯ, ಬಹುವೃಕ್ಷಾ ರಾಜಾನ್: ಶ್ರುಯಂತೇ.... ಇತ್ಯಾದಿ — “ರಾಜನಿಗೆ ಬಹುಜನ
ಪತ್ನಿಯರು ಎಂದು ಕೇಳಿದ್ದೇವೆ.” ಪ್ರಕೃತಿಧೇವಿಯ ಶುಭ್ರಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ,
ತಪೋವನದ ಪವಿತ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ. ಪ್ರಿಯಸಖಿಯರ ಸಮಕ್ಷಮದಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆ
ಮತ್ತು ದುಷ್ಯಂತ ಇವರಲ್ಲಿ ಹೃದಯೈಕ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು
ಒಂದು ಸಂಶಯ ಕಾಡುತ್ತಿತ್ತು. “ಕಿಮಂತಃಪುರವಿರಹಪಶ್ಯತ್ಸುಕಸ್ಯ ರಾಜೇ-
ಫರೋಧೇನ” ಎಂದು ರಾಜನ ಅಂತಃಪುರದ ಮಾತನ್ನು ತೆಗೆದು ತನ್ನ ಸಂಶಯವನ್ನು
ಸೂಚಿಸಿದಳು. ವ್ಯವಹಾರ ಕುಶಲಿಯಾದ ಅನಸೂಯೆಯು ಈ ಸೂಚನೆಯನ್ನು
ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ಕೌಶಲದಿಂದ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ನಿವೇದಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ.
“ಪ್ರಿಯಮಿತ್ರ, ‘ರಾಜನಿಗೆ ಬಹುಪತ್ನಿಯರು’ ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಿದ್ದೇವೆ.
ನಮ್ಮ ಪ್ರಿಯಸಖಿ ಅನುತಾಪ ಪಡದಂತೆ ನಡೆದುಕೊ” ಎಂದು. ಅನಸೂಯೆ
ದುಷ್ಯಂತನನ್ನೇ ನಿನಗೆ ಬಹುಪತ್ನಿಯರರುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ನೇರವಾಗಿ ವಿವರಿಸದೆ,
‘ರಾಜರು ಬಹುಪತ್ನಿಯುಳ್ಳವರು’ ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು
ತಿಳಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಈ ಮಾತುಗಳು ಧ್ವನಿಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಆಗಾಮಿ ಅಂಶಗಳನ್ನು
ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಪದ್ಯ 8 (ಅನ್ವಯ) ಪರಿಸ್ರಿಹಬಹುತ್ವೇಽಪಿ ಮೇ ಕುಲಸ್ಯ ದ್ವೇ ಪ್ರತಿಠೇ | ಸಮುದ್ರರಸನಾ
ರ್ವಿಂ ಚ ಯುವಯೋಃ ಇಯಂ ಸಖೀ ಚ ||

‘ನನಗೆ ಅನೇಕ ಪತ್ನಿಯರಿರಬಹುದು; ಆದರೆ ಅವರಲ್ಲಿಲ್ಲಾ ನನ್ನ ವಂಶದಲ್ಲಿ
ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರಾಗಬಲ್ಲವರು ಇಬ್ಬರು ಮಾತ್ರ (1) ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನೇ ಒಡ್ಡಾಣವಾಗಿ
ಉಳ್ಳ ಧರಿತ್ರಿ ಮತ್ತು (2) ಈ ನಿಮ್ಮ ಪ್ರಿಯಸಖಿ.’

ಪರಿಸ್ರಿಹ—ವಿವಾಹ. ಪಾಣಿಗ್ರಹಣಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ಆದ ಧೀರೋದಾತ್ತ ಒಪ್ಪಂದವಿದು.
ಇದರಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಗೂ ಅವಳ ಪ್ರಿಯಸಖಿಯರಿಗೂ ಧೈರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂತ್ಯಸ್ತಿ
ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಮುದ್ರರಸನಾ ಉರ್ವಿ—ನಾಲ್ಕು ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನೇ ಒಡ್ಡುಣವಾಗಿ ಧರಿಸಿರುವ ಭೂಮಿ.
ರಾಜರನ್ನು ಭೂಪತಿಯೆಂದು ಕರೆಯುವುದು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ
ರಾಜನಿಗೂ ಭೂಮಿ ಪತ್ತಿಯೆ.

ಪದ್ಯ 9 (ಅನ್ವಯ) ಶೀತಲೈ: ಕ್ರಮವಿನೋದಿಮಿ: ನಲಿನಿಢಲತಾಲವೃತ್ತೈ:
ಆರ್ದ್ರವಾತಾನ ಸಂಚಾರಯಾಮಿ ಕಿಮ್ ? ತತ (ಹೀ) ಕರಭೂಃ ತೇ ಪವತಾಢ್ರಿ ಚರಣೌ ಅಣ್ಣೆ
ನಿಧಾಯ ಯಾಸುಖಂ ಸಂವಾಹಯಾಮಿ ಕಿಮ್ ॥

‘ಸುಂದರಿ, ಕಮಲದ ಎಲೆಯೆಂಬ ಬೀಸಣಿಗೆಯಿಂದ ತಣ್ಣನೆಯ ಗಾಳಿಯನ್ನು
ಬೀಸಿ ನಿನ್ನ ಆಯಾಸವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲೇ ಅಥವಾ ನಿನ್ನ ಸುಕೋಮಲ ಪಾದಗಳನ್ನು
ಒತ್ತಲೇ ?’ ಎಂದು ರಾಜನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅವಳ ಅಪ್ಪ
ಸಖಿಯರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸೇವೆಯನ್ನು ಚರಣದಾಸನಾಗಿ ತಾನೇ ಮಾಡಲು
ಅವಕಾಶ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ರಾಜನ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ. ಪ್ರೇಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇನು ತಪ್ಪನ್ನು
ವಂತಿಲ್ಲ.

ತಾಲವೃತ್ತಮ್—ಬೀಸಣಿಗೆ.

ಕರಭೂಃ—ಕರಭ ಇವ ಯಸ್ಯಾ: ಸಾ, ಕರಭೂಃ ತತಸಮ್ಬುದ್ಧೌ ಕರಭೂಃ

(ಪುಟ 31)

ನ ಮಾನನೀಯೇಶು ಆತ್ಮಾನಂ ಅಪರಾಧಯಿಷ್ಯಾಮಿ—“ಗೌರವಾರ್ಹರಾದವರಲ್ಲಿ ನಾನು
ತಪ್ಪನ್ನೆಸಗಲಾರೆ”. ರಾಜನಾಗಿ, ಪ್ರಿಯತಮನಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತ ಮಾನನೀಯ.

ಅವನಿಂದ ಸೇನೆ ಮಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೆ ?

ಅನಿರ್ವಾಣೌ ದಿವಸ:—ಬಿಸಿಲಿನ ಬೇಗೆ ಇನ್ನೂ ಶಮನಗೊಂಡಿಲ್ಲ.

ಪದ್ಯ 10 (ಅನ್ವಯ) ನಲಿನಿಢಲಕಲ್ಪಿತಸ್ತನಾವರಣಂ ಕುಸುಮಶಯನಮ್ ತಸೃಜ್ಯ
ಪರಿವಾಧಾಪೇಲವೈ: ಅಣ್ಣೆ: ಆತಪೇ ಕಥಂ ಗಮಿಷ್ಯಸಿ ॥

‘ಶರೀರದ ತಾಪವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ್ದ ಪುಷ್ಪಶಯ್ಯೆಯನ್ನು
ತೃಜಿಸಿ ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ನೀನು ಹೇಗೆ ತಾನೇ ಹೋಗುತ್ತೀಯೆ.’

ಪರಿವಾಧಾಪೇಲವೈ:—ಮದನಸೀಡೆಯಿಂದ ದುರ್ಬಲವಾದ ಪೇಲವ ಕೋಮಲ.

ಪೌರವ, ರಕ್ಷಾ ವಿನಯಂ—ಪುರುಷಶೋಮನೆ, ‘ಘನತೆಯನ್ನು (ಸಭ್ಯಾಚಾರವನ್ನು)
ಉಳಿಸಿಕೊ ! ವಿವಾಹವಾಗದೆ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಬಾರದು. ನಿನ್ನ ಪುರುಷಶಕ್ತಿ
ಕಳಂಕ ತರಬಾರದು.

ಮದನಸಂತಸಾಪಿ ನ ಖಲು ಆತ್ಮನ: ಪ್ರಭವಾಮಿ—‘ಕಾಮತಪ್ತಳಾಗಿದ್ದರೂ ನಾನು
ಸ್ವೇಚ್ಛಾವಿಹಾರಿಣಿಯಲ್ಲ.’ ರಾಜನನ್ನು ಪೌರವ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿ ಅವನ
ಉಜ್ವಲ ವಂಶವನ್ನು ಜ್ಞಾಪಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಜೊತೆಗೆ ತನ್ನ ಧರ್ಮವಾತ್ಸಲ್ಯ ಮತ್ತು
ಸಂಯಮವನ್ನು ಮೆರೆಸಿದ್ದಾಳೆ.

ವಿದಿತಧರ್ಮಾ — ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಲ್ಲವನು. ವಿದಿತ: ಧರ್ಮ: ಯನ ಸ: — ಬಹುವ್ರೀಹಿ ಸಮಾಸದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ 'ಧರ್ಮ' ಶಬ್ದವು ಕೇವಲ ಒಂದೇ ಪದ ಹಿಂದೆ ಬಂದರೆ (ಅಕಾರಾಂತ) ಧರ್ಮನ್ ಎಂದು 'ನ' ಕಾರಾಂತವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಧರ್ಮಾದಿನಿ ಕೇವಲಾತ್'—

ಪದ್ಯ 11 (ಅನ್ವಯ) ಬಹು: ರಾಜರ್ಷಿಕನ್ಯಕಾ: ಗಾಂಧರ್ವೇಣ ವಿವಾಹೇನ ಪರಿಣಿತಾ: ತಾ: ಪಿತೃಭಿ: ಅಭಿನಂದಿತಾ: ಚ ಶ್ರುಯಂತೇ ||

'ಅನೇಕ ರಾಜರ್ಷಿಕನ್ಯೆಯರು ಗಾಂಧರ್ವ ವಿಧಿಯಂತೆ ಪಾಣಿಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಂದೆ ತಾಯಿಯರ ಅಭಿನಂದನೆಯನ್ನು ಪಡೆದರು.'

ರಾಜರ್ಷಿ ಕನ್ಯಕಾ:—ರಾಜಾನ್: ಋಷಯಶ್ಚ ರಾಜರ್ಷಯ: ತेषಾಂ ಕನ್ಯಕಾ: ಅಥವಾ ರಾಜಾ ಚಾಸೀ ಋಷಿಶ್ಚ ರಾಜರ್ಷಿ: ತेषಾಂ ಕನ್ಯಕಾ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳೂ ಅನ್ವಯವಾಗಲೆಂದೇ 'ರಾಜರ್ಷಿಕನ್ಯಕಾ:' ಎಂಬ ಸಮಾಸ ಪದವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದು. ಇವೆರಡೂ ಶಕುಂತಲಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತವೆ.

ಗಾಂಧರ್ವೇಣ ವಿವಾಹೇನ—ಗಾಂಧರ್ವ ವಿವಾಹ, ಶಾಸ್ತ್ರ ಒಪ್ಪಿರುವ ಎಂಟು ವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದೊಂದು ಬಹಿರಂಗವಲ್ಲದ ಸ್ವಯಂವರ. ಪ್ರಣಯಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರೇಮದಿಂದ ವಿವಾಹವಾಗುವುದು ಹಿರಿಯರ ಆಣತಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಾಗಲೀ ಶಾಸ್ತ್ರವಿಧಿಗಳಾಗಲೀ ಇದರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಶಕುಂತಲೆ ಪಾಣಿಗ್ರಹಣ ಶಾಸ್ತ್ರವಾದ ಹೊರತು ತನ್ನ ಪ್ರಜೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಅವಳನ್ನು ಗಾಂಧರ್ವ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ರಾಜನು ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಖ್ಯೋಽಪಿ ಸಖೀಜನಮನುಮಾನಯಿಷ್ಯಾಮಿ—ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸಖಿಯರ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಬರುತ್ತೇನೆ.

ಅನುಮಾನಯಿಷ್ಯಾಮಿ—ಮನ್ ಧಾತುವಿನ ಣಿಜಂತ ರೂಪ (ಲೃಟ್ ಉತ್ತಮ ಪುರುಷ ಏಕವಚನ) ಈ ವಾಕ್ಯ ಅವಳ ಮಾನಸಿಕ ಘರ್ಷಣೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಪದ್ಯ—12 (ಅನ್ವಯ) ಹೇ ಸುಂದರಿ, ಯಾವತ್ ಪಿಪಾಸತಾ ಮಯಾ ಅಪರಿಕ್ಷಿತ-ಕೋಮಲಸ್ಯ ತೇ ಅಸ್ಯ ಅಧರಸ್ಯ ರಸ: ಪದ್ಪದೇನ ನವಸ್ಯ ಕುಸುಮಸ್ಯ (ರಸ:) ಇವ ಸದಯ ಗೃಹ್ಯತೇ ||

ಪಿಪಾಸತಾ—ಪಾತುಂ ಇಚ್ಛತಾ ಪಾ ಧಾತುವಿನ ಸನ್ನಂತರೂಪದ ಕೃದಂತ.

ಪದ್ಪದ:—ಭ್ರಮರ.

ಚಕ್ರವಾಕವಧುಕೇ ಆಮನ್ತ್ರಯಸ್ವ ಸಹಚರಮ್ | ಉಪಸ್ಥಿತಾ ರಜನೀ — ಎಲೈ ಚಕ್ರವಾಕ ವಧುವೇ, ನಿನ್ನ ಪ್ರಿಯತಮನನ್ನು ಬಿಳೊಡ್ಡು, ರಾತ್ರಿ ಸಮೀಪಿಸಿತು. ಅನಸೂಯೆ ಪ್ರಿಯಂವದೆಯರು ಗೌತಮಿಯ ಆಗಮನವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಚಕ್ರವಾಕವಿಧುನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅದರ್ಶದಾಂಪತ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಹಗಲಿನಲ್ಲಿ ಅವು ಜೊತೆಗೊಡಿದ್ದು ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ವಿರಹಗೊಂಡು

ಕೂಗುತ್ತಾ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಪ್ರಕಟಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಶಕುಂತಲೆ ದುಷ್ಯಂತ ಇಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವಾಕ ಮಿಥುನ; ಗೌತಮಿಯೇ ರಜನಿ. ಅಂಕದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದ ಶಿಷ್ಯನು ಮಂತ್ರಪೂತಜಲವನ್ನು ಗೌತಮಿಯ ಸಂಗಡ ಕಳುಹಿಸುತ್ತೇನೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದ. ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ ಆ ಸಂಗತಿ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ತರಬಲ್ಲ ಪ್ರಸಂಗವಾಗಬಲ್ಲದು ಎಂಬುದು ಈಗ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. 'ವಧುಕ' ಎಂಬ ಪದದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ 'ಕ' 'ಮುದ್ದಾದ' ಎಂಬರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡಬಲ್ಲದು.

आर्ये अस्ति मे विशेषः—ಪೂಜ್ಯಕೇ ಈಗ ನನ್ನ ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಸುಧಾರಿಸಿದೆ.
अभ्युक्ष्य—(ಮಂತ್ರಪೂತ ಜಲವನ್ನು) ಚುಮುಕಿಸಿ.

हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे:....ಇತ್ಯಾದಿ-ಎಲೈ ಹೃದಯ (ಪ್ರಿಯತಮನು) ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದಾಗ ಭಯ, ಲಜ್ಜೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ಮೌನವಾಗಿದ್ದೆ. ಈಗ ಸಮಾಗಮ ಭಗ್ನಗೊಂಡಾಗ ನೀನು ಏಕೆ ಪರಿತಪಿಸುವೆ. ಪ್ರೇಮಿಗಳು ಈ ವಿಧವಾಗಿ ಹೃದಯವನ್ನು ನಿಂದಿಸುವ ಪ್ರಸಂಗ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಲ್ಲ.

सानुशयविचटितस्य.....“ಅತ್ಯಂತ ದುಃಖದಿಂದ ವಿರಹಗೊಂಡಿರುವಳೆ.” ಉತ್ತಮ ಅವಕಾಶ ದೊರೆತಾಗ ಲಜ್ಜೆ ಭಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಪ್ರೇಮಿಗಳು ಬೇರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಪರಸ್ಪರ ದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಅಭೀಷ್ಟೆ ಪಡುವುದು ಸಹಜ.

आमन्त्रये—ಬೀಳ್ಕೊಡುತ್ತೇನೆ.

अहो! विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः — ಅಯ್ಯೋ ನಮ್ಮ ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದಾಗ ಅದೆಷ್ಟು ಅಡ್ಡಿ ಅತಂಕಗಳು ಬರುತ್ತವೆ.

ಪದ್ಯ-13 (ಅನ್ವಯ) सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते (सति) हुताशनवतीं वेदीं परितः प्रकीर्णाः संख्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानां छायाः बहुधा भयम् आदधानाः (सत्यः) चरन्ति ॥

‘ಸಾಯಂಕಾಲದ ಯಜ್ಞ ಕರ್ಮಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಲಾಗಿ ಪವಿತ್ರಾಗ್ನಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಯಜ್ಞ ವೇದಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸಾಯಂಕಾಲದ ಮೇಘಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ರಾಕ್ಷಸರುಗಳ ನೆರಳುಗಳು ಭಯಂಕರವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿವೆ.’

सायंतने—‘तन’ ಎಂಬ ತದ್ಧಿತ ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನು सायं, चिरं ಮುಂತಾದ ಕಾಲ ನಿರ್ದೇಶಕ ಅವ್ಯಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

सवनकर्मणि संप्रवृत्ते—ಯಜ್ಞ ಕರ್ಮವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಲಾಗಿ (ಸತಿ ಸಪ್ತಮೀ) हुताशनवती—ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ हुतम् अशनं यस्य सः अथवा हुतस्य अशन वेदी—ಯಜ್ಞ ವೇದಿಕೆ, ಜಗುಲಿ.

ಪರಿತ:—ಸುತ್ತಲೂ. ಪರಿತ: ಎಂಬ ಅವ್ಯಯ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ 'ವೇದೀಮಾ' ಎಂಬ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯ ಪದ ಬಂದಿದೆ "ಅಭಿತ: ಪರಿತ: ಸಮಾನಿಕಪಾಹಾ-
ಪ್ರತಿಯೋಗೇಽಪಿ"

ಸಂಖ್ಯಾಪಯೋದಕಪಿಶಾ: — ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮೋಡಗಳಂತೆ ಕಂಡು
ತಿರುಗಿದ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ.

ಪಿಶಿತಾಶನಾನಾಂ—ಮಾಂಸಭಕ್ಷಕರ (ರಾಕ್ಷಸರ) ಪಿಶಿತಸ್ಯ ಅಶನಾ: ತೇಷಾಮ್ | ಅಥವಾ
ಪಿಶಿತಂ ಅಶನಂ ಯೇಷಾಂ ತೇ, ತೇಷಾಮ್ |

ಈ ಅಂಕದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಯಜಮಾನಶಿಷ್ಯನು ರಾಜನ ಅನುಪಮ ಪರಾಕ್ರಮ
ವನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತಾ, 'ಯೇನ ಪ್ರವಿಶಮಾತ್ರ ಏವಾಶ್ರಮಂ ತತ್ರಭವತಿ ರಾಜನಿ ನಿರೂಪಸವಾನಿ
ನ: ಕರ್ಮಾಣಿ ಸಂವೃತ್ತಾನಿ' ಅಂದರೆ ಆಶ್ರಮದ ಪವಿತ್ರ ಕರ್ಮಗಳು ಆತಂಕವಿಲ್ಲದೆ
ನಡೆಯುತ್ತಲಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಇದೇ ಅಂಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಯಂ
ಸಮಸಂಕರ್ಮಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಯಜ್ಞ ವೇದಿಯನ್ನು ಧಾಳಿಮಾಡಲು
ರಾಕ್ಷಸರ ದಂಡು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ರಾಕ್ಷಸಸೇನೆ
ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೊಲಗಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅದುದರಿಂದಲೇ ರಾಜನು ಅಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಇರ
ಬೇಕಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಅಂಕ, ಒಂದು ವಿಧದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದ ಪುನರಾವರ್ತನೆಯೇ
ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಆ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಮುಂದುವರಿದಿವೆ. ರಂಗಸ್ಥಳದ ತುಂಬ ಈ ಅಂಕದಲ್ಲಿ
ಶಕುಂತಲೆ, ದುಷ್ಯಂತ, ಅನಸೂಯೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಿಯಂವದೆಯರೇ. ಮೊದಲನೆಯ
ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಅಂಕುರವಾಗಿ, ಎರಡನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ರಮ್ಯವಾಗಿ ಚಿಗುರಿ ಎಲೆ ತುಂಬಿದ
ಪ್ರೇಮ ಇಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಪುಷ್ಟಿತವಾಗಿ ಫಲಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ಗುರಿಯವರೆಗೆ
ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದಂತೆ ಇಲ್ಲೂ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳದ್ದೇ ಸಡಗರ,
ಅಲ್ಲಿನಂತೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಅಂತರಂಗಕೃಷಿಯ ಪ್ರಸಾರ. ಎರಡನೆಯ ಅಂಕಕ್ಕೆ
ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಈ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯವಾದ ಭಾವವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ
ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಪಾತ್ರಗಳ ಗಡಿಬಿಡಿ, ವಿವಿಧ ಬಹಿರಂಗ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಾದರೆ ಇಲ್ಲಿ
ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳ ಸಡಗರ ಮತ್ತು ಅಂತರಂಗದ ವ್ಯಾಪಾರ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಣಯಿಗಳ
ಪ್ರೇಮದ ವಿಶದೀಕರಣ ಅತ್ಯಂತ ಕಾಶಲದಿಂದ ನವುರಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕ

[ವಿಷ್ಣುಂಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಸಖಿಯರಾದ ಅನಸೂಯೆ ಪ್ರಿಯಂವದೆಯರು ಅವಳ ಭವಿಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಚಿಂತಾಕ್ರಾಂತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಆತಂಕದ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಸುಲಭಕೋಪನಾದ ದುರ್ವಾಸಮುನಿಯು ತಾನು ಆಶ್ರಮದ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವುದಾಗಿ ಶ್ರುತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಅಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ಶಕುಂತಲೆಯು ಅನ್ಯಮನಸ್ಕಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಮುನಿಯ ಆಗಮನ ಅವಳ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮುನಿಶಾಪ; ಯಾವನನ್ನು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ, ಅವಳು ತಪೋಧನನಾದ ಮುನಿ ಬಂದುದನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸುವುದಿಲ್ಲವೋ, ಅವನು, ಜ್ಞಾಪಿಸಿಕೊಟ್ಟರೂ ಅವಳನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆಂಬುದು ಶಾಪದ ವಿಷಯ. ಮುಂದೆ ಪ್ರಿಯಂವದೆ ತನ್ನ ಪ್ರಿಯಸಖಿಯ ಪರವಾಗಿ ಎಷ್ಟು ಯಾಚಿಸಿದರೂ ಶಾಪವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಒಪ್ಪದ ಮುನಿ, ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕನಿಕರಿಸಿ ಅಭಿಜ್ಞಾನಾಭರಣವನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಶಾಪ ಪರಿಹಾರವಾಗುವುದೆಂದು ಭರವಸೆ ಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ದುಷ್ಯಂತ ಹಸ್ತಿನಾಪುರಕ್ಕೆ ಹೊರಡುವ ಮುನ್ನ ಸ್ವನಾಮಾಂಕಿತವಾದ ಉಂಗುರವೊಂದನ್ನು ಸ್ಮರಣೀಯವಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಜ್ಞಾಪಿಸಿಕೊಂಡ ಸಖಿಯರು ಕಷ್ಟದಿಂದ ಪಾರಾಗುವ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಮನಗಂಡು ಸಮಾಧಾನಪಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಡೆದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತಿಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ.]

ಸೋಮತೀರ್ಥದಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಕಾಶ್ಯಪ ದುಷ್ಯಂತನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಆಶೀರ್ವಾದೀಯ ಮೂಲಕ ತಿಳಿದು, ಅವಳನ್ನು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿಕೊಡುವ ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳವನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಆದರಂತೆ ಅವಳ ನಿರ್ಗಮನಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧತೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳೂ, ಅಲ್ಲಿನ ತರುಲತೆಗಳೂ ಮೃಗಪಕ್ಷಿಗಳೂ ಅವಳನ್ನು ಬೀಳ್ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಶೋಕವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಒಂದು ಹೃದಯಸ್ಪರ್ಶಿ ಸನ್ನಿವೇಶ ಒದಗುತ್ತದೆ; ಆ ಅಗಾಧ ಶೋಕದ ಮಧ್ಯೆ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಶುಭ ಹಾಗೂ ಸುಖಪ್ರಯಾಣದ ಕೋರಿಕೆ.

ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರಳಾದ ಪುತ್ರಿಯಿಂದ ಆಗಲುವಿಕೆಯುಂಟಾಗುವುದನ್ನು ನೆನೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಕಾಶ್ಯಪನ ಹೃದಯ ಶೋಕನಿರ್ಭರವಾಗಿದ್ದು, ಆ ಶೋಕ ಉದಾತ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿ, ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶಾಂಗ್ರಹರವ ಶಾರದ್ವತರ ಮೂಲಕ ಆ ಮುನಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಭವಿಷ್ಯತ್ಸುಖ

ವನ್ನು ಕುರಿತು ಹಾಗೂ ಸತ್ಯಂಕಲ್ಪದ ಸಂದೇಶವೊಂದನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಕಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಿಷ್ಯರೂ ಗೌತಮಾ ಶಕುಂತಲೆಯರೂ ಹಸ್ತಿನಾಪುರಕ್ಕೆ ಹೊರಡುತ್ತಾರೆ.

[ಸ್ಥಳ—ಇಲ್ಲಿನ ದೃಶ್ಯಗಳು ಕಾಣಬರುವುದು ತಪೋವನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಯಪನ ಆಶ್ರಮ.

ಕಾಲ—ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಂಭದ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ನಡೆಯುವುದು ಆಷಾಢದ ಮೊದಲ ದಿನದಲ್ಲಿ ಎಂದು ಊಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. ಅಂಕ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಮುಂಜಾನೆಯಲ್ಲಿ ; ಅದರ ಸಂಗತಿಗಳು ದಿನಪೂರ್ವವಾಗಿವೆ.]

ನಾಟಯಂತೌ ನಟಿಸುತ್ತ. ಗಾಂಧರ್ವೇಣ ವಿಧಿನಾ ಗಾಂಧರ್ವ ವಿವಾಹದಿಂದ ; ಇದು ಮನು ಹೇಳಿರುವ ಎಂಟು ವಿವಾಹ ವಿಧಗಳಲ್ಲೊಂದು ;—

ब्राह्मो दैवस्तथैवायः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

ಗಾಂಧರ್ವವಿವಾಹದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರಣಯ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶ. ಅನು.... ಗಾಮಿನೀರೂಪಸ್ಯ ಯುಗ್ಯಃ ಅನುರೂಪಃ, ಅನುರೂಪಶ್ಚಾಸೌ ಭರ್ತಾ ಚ, ತಂ ಗಚ್ಛತೀತಿ. ಇಥಿಯಾಗ. ಆಕೃತಿವಿಶೇಷಾಃ—ಆಕೃತಿಃ ವಿಶೇಷಃ ಯೇಷಾಂ ತೇ ಗಂಭೀರವಾದ ರೂಪವುಳ್ಳವರು. ಯಥಾಹಂ ಪಞ್ಚಾಮಿ ನನಗೆ ತಿಳಿದ ಮಟ್ಟಿಗೆ. ಗುಣವತೇ—ಗುಣವತ್ ಎಂಬುದರ ಚತುರ್ಥೀ ಏಕ, ಪು. ಗುಣಾಃ ಸಂತಿ ಅಸ್ಯ ಇತಿ ಗುಣವತ್.

ಸೌಭಾಗ್ಯದೇವತಾ—ಸುಭಾಗ್ಯಾಃ ಸುಭಾಗ್ಯಾಃ ವಾ ಭಾವಃ ಸೌಭಾಗ್ಯಮ್. ನೆಪಥ್ಯ ತೆರೆಯ ಹಿಂದೆ ; ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುವಂತೆ ಇದು ದುರ್ವಾಸಮುನಿಯ ಮಾತು.

ನಿವೇದಿತಂ—ಪಾ. III. 3. 114, ನಪುಂಸಕೇ ಭಾವೇ ಕ್ತಃ ಎಂಬುದರಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ; ನಿವೇದನಂ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಸಮ. ಉತ್ಪತ್ತಿಸಂನಿಹಿತಾ—ಉತ್ಪತ್ತಿ ಸಂನಿಹಿತಾ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾಳೆ. ಹೃದಯೇನ ಅಸಂನಿಹಿತಾ ಮನಸ್ಸು ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಲಿಲ್ಲ.

ಪದ್ಯ-1 (ಅನ್ವಯ) ಅನನ್ಯಮನಸಾ ಯಂ ವಿಚಿಂತಯಂತಿ ತಪೋಧನಂ ಮಾಂಽಪಸ್ಥಿತಂ ನ ವೇದಿಸ, ಸಃ ಬೋಧಿತಃ ಅಪಿ ಸನ್, ಪ್ರಮತ್ತಃ ಪ್ರಥಮಂ ಕೃತಾಂ ಕಥಾಂ ಇವ, ತ್ವಾಂ ನ ಸ್ಮರಿಸ್ಯತಿ ॥

“ಅನನ್ಯಮನಸ್ಕಳಾಗಿ ಯಾವ ಪುರುಷನನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ತಪೋಧನನಾದ ನನ್ನನ್ನು ಗಮನಿಸದೆ ಇದ್ದೀಯೋ, ಅವನು (ಆ ಪುರುಷ) ಪ್ರಮತ್ತನೊಬ್ಬನು ತಾನೇ ಅಡಿದ ಮಾತುಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಜ್ಞಾಪಕಕೊಟ್ಟರೂ ನನ್ನನ್ನು ಸ್ಮರಿಸನು.”

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ದುರ್ವಾಸನ ಶಾಪವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು; ಅದು ಮಹಾಭಾರತದ ಶಕುಂತಲಾ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ ಕೇವಲ ಕಾಳಿದಾಸ ಕಲ್ಪಿತ. ಶಾಪಪ್ರಸಂಗ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮುಖ್ಯತೆಗೆ ಕಾರಣಗಳೆಂದರೆ : (1) ದುಷ್ಯಂತನ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅದರಿಂದ ಗಾಂಭೀರ್ಯ ದೊರಕಿದೆ.

(2) ನಾಟಕ ಮುಂದುವರಿಯುವುದು ಅದರ ಸಹಾಯದಿಂದ (3) ಅದು ಹೃದಯಂಗಮವಾದ ಒಂದು ನಾಟಕೀಯ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಒಟ್ಟುಮಾಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ನಾಟಕೀಯ ಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನೂ ತಂದುಕೊಟ್ಟಿದೆ. (4) ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರನ್ನು ಕೋಕಮಗ್ನರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ಅವರು ನಿಃಸ್ವಾರ್ಥತೆ ತ್ಯಾಗಗಳ ಮೂಲಕ ಶುದ್ಧ ಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ಅರ್ಹರಾಗುವಂತೆ ಅದು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅತಿಮಾನುಷಕ, ಮಾನಸಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಶಾಪದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಾನಾ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

अनन्यमानसा—न विद्यते अन्यस्मिन् मानसं यस्याः सा. वेत्ति 2. लब्धं मद्भ्यमुपेतु. ँक. वेत्ति वित्तः विदन्ति, वेत्ति वित्तः वित्तः, वेत्ति विद्रः विद्रः । न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि अविवर विषयदल्लु. शून्यहृदया-शून्यमनस्युला शून्यहृदयं यस्याः दुर्वासाः दुःसाध्यः वासः यस्य सः—असिकोಳ್ಳಲು ಕಷ್ಟನಾದ, ವಕ್ರವಸ್ತ್ರ ಧಾರಿಯಾದ. ಸುಲಭಕೋಪಃ ಸುಲಭಃ ಕೋಪಃ यस्य सः—ಬೇಗ ಕೋಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ, ಕೋಪಶೀಲನಾದ. ಹೃತವಹಾತ್ ಅನ್ಯಃ ಹೃತ ವಹತಿ ಇತಿ ಹೃತವಹಃ ಅಗ್ನಿಃ ; ಅನ್ಯ ಎಂಬುವದರೊಡನೆ ಬರುವ ನಾಮಪದ ಅಥವಾ ಸರ್ವನಾಮ ಪಂಚಮಾ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ — ಪಾ. II.3.29.

अन्यारादितरर्तेदिवखन्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते.

प्रप्रष्टम्—ಕೆಳಗೆ ಬಿದ್ದ. ಎಡವತಕ್ಕದ್ದು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಕೆಳಗೆ ಬೀಳುವುದು ಅಶುಭ ಸೂಚನೆ ಎಂದು ನಂಬಿಕೆ. प्रकृतिवक्रः—प्रकृत्या वक्रः, ಸ್ವಭಾವತಃ ವಕ್ರ. सानुक्रोशः—अनुक्रोशेन सह विद्यते इति दयैयुक्त्वम्. तस्मिन् बहु एतदपि दुर्वार्तसमुनिय विचारदल्लु ಇಷ್ಟುಕೂಡ ನಿರೀಕ್ಷಣೆಗೆ ವಾರಿಬಿದ್ದು. मर्षितव्यः ಕ್ಷಮಿಸಲ್ಪಡಬೇಕು ; $\sqrt{\text{मृष्-तव्य}}$ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸೇರಿದೆ. अभि.... दर्शनेन—अभिज्ञानं च तत् आभरणं च, तस्य दर्शनं तेन—ಗುರುತಿನ ಆಭರಣದ ದರ್ಶನದಿಂದ. अन्तर्हितः ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿ. अस्ति—ಇದು ವಾಕ್ಯದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅವ್ಯಯದಂತೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. स्वनाम.... अङ्गलीयकम् — स्वयं नामधेयेन अङ्कितं अङ्गलीयकम्. ಈ ಉಂಗುರದ ವೃತ್ತಾಂತ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಶಕುಂತಲಾ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಕಾಳಿದಾಸ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು. ಇದರ ಉದ್ದೇಶ :—(1) ನಾಟಕೀಯತೆ ಯನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸುವುದು (2) ನಾಟಕ ದುರಂತವಾಗದಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಮತ್ತು (3) ನಾಟಕವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಚಮತ್ಕಾರವಾಗಿಸುವಿಕೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಉಂಗುರ ವೃತ್ತಾಂತ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ. पिनद्वम् ಕಟ್ಟಿದ. अपि + $\sqrt{\text{नह}} + \text{त}$ —ಅದರಿ ಪಾಣಿನಿಸೂತ್ರ II.4.82.ರ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕೌಮುದೀ ವಿವರಣೆಯ ಪ್ರಕಾರ 'अ' ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪ ಬಂದು पिनद्वम् ಎಂದಾಗಿದೆ.

ಸ್ವಾಧೀನೋಪಾಯಾ—ಸ್ವಸ್मिन् ಅಧಿ ಸ್ವಾಧೀನಃ, ಸ್ವಾಧೀನಃ ಉಪಾಯಃ ಯಸ್ಯಾಃ ಸಾ—
ಉಪಾಯವನ್ನು ಬಲ್ಲವಳಾಗಿ. ದ್ವಯೋರೇವ... ತಿಷ್ಠತು—ಹೀಗೆ ಸಖಿಯರು ವಿಚಾರ
ವನ್ನು ಗೋಪ್ಯವಾಗಿಡತಕ್ಕದ್ದು ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುರಚನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ದೃಷ್ಟಿ
ಯಿಂದ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ.

ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃಂಭ ಮುಗಿಯುತ್ತದೆ. ಅದು ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು
ಗೊಂಡು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ಪೀಠಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಅವು (1) ಗಾಂಧರ್ವ
ವಿಧಿಯಂತೆ ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ ವಿವಾಹ ನಡೆದಿದೆಯೆಂಬ ವಿಚಾರ (2)
ಶಕುಂತಲೆಗೂ ಅವಳ ಸಖಿಯರಿಗೂ ದುಷ್ಯಂತ ಕೊಟ್ಟ ಮಾತಿನಂತೆ ಅವಳನ್ನು
ಹಸ್ತಿನಾವುರಕ್ಕೆ ಕಳಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಕಳವಳ, ಮತ್ತು ದುಷ್ಯಂತನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆ
ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿರುವುದನ್ನು ತಿಳಿದ ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ. (3) ದುರ್ವಾಸನ
ಶಾಪ (4) ದುಷ್ಯಂತ ಸ್ಮರಣೀಯವಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಉಂಗುರವೊಂದನ್ನು ಕೊಟ್ಟ
ಹೋಗಿರುವ ವಿಚಾರ. (5) ಮುಂದೆ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ವಿಸತ್ತಿನಿಂದ ಪಾರಾಗುವ
ಆಸೆಯ ಸೂಚನೆ.

ವೇಲೋಪಲಕ್ಷಣಾರ್ಥಮ್ ಕಾಲವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ, ವೇಲಾಯಾಃ ಉಪಲಕ್ಷಣಂ, ತಸ್ಮೇ |

ಪದ್ಯ—2 (ಅನ್ವಯ) ಏಕತಃ ಔಷಧಿನಾಂ ಪತಿಃ ಅಸ್ತಶಿಖರಂ ಯಾತಿ | ಏಕತಃ
ಆವಿಷ್ಕಾರಣಪುರಃಸರಃ ಅರ್ಕಃ | ತೇಜೋದ್ರಯಸ್ಯ ಯುಗಪದ್ ವ್ಯಸನೋದಯಾಭ್ಯಾಂ ಲೋಕಃ
ಆತ್ಮದಶಾಂತೀಷು ನಿಯಮ್ಯತೇ ಇವ ||

“ಒಂದು ಕಡೆ ಗಿಡಮೂಲಿಕೆಗಳ ಪ್ರಭುವಾದ ಚಂದ್ರನು ಮುಳುಗುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.
ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ, ಅರುಣನನ್ನು ಮುಂದೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು (ಉದಯಿಸುವ) ಸೂರ್ಯ.
ಹೀಗೆ ಎರಡು ಜ್ಯೋತಿಗಳ ಏಕಕಾಲದ ಅಸ್ತೋದಯಗಳಿಂದ ಲೋಕ ತನ್ನ ವಿವಿಧ
ದಶೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಯಮಿತಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.”

ಔಷಧಿನಾಂ ಪತಿಃ ಗಿಡಮೂಲಿಕೆಗಳ ಒಡೆಯ, ಔಷಃ ಪಾಕಃ ದೀಪ್ತಿರ್ವಾ ಧೀಯತೇ ಅಸ್ಯಾ
ಇತಿ ಔಷಧಿಃ, ಸೂರ್ಯನ ಉದಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರನ ಅಸ್ತ ಇವು ಜೀವನದ
ಏರಿಳಿತಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಪಾಠಪ್ರದವೆಂಬಂತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿದರ್ಶನಾಲಂಕಾರವಿದೆ.

ಪದ್ಯ—3 (ಅನ್ವಯ) ಶಶಿನಿ ಅಂತರ್ದಿತೇ ಸಾ ಏವ ಕುಸುಮತೀ ಸಂಸ್ಮರಣೀ-
ಯಶೋಭಾ ಮೇ ವೃಷ್ಟಿಂ ನ ನಂದಯತಿ | ನುನಂ ಅವಲಾಜನಸ್ಯ ಇಷ್ಟಪ್ರವಾಸಜನಿತಾನಿ ಟುಃಖಾನಿ
ಅತಿಮಾತ್ರಸುಧುಃಸಹಾನಿ ||

“ಚಂದ್ರ ಮರೆಯಾಗಲಾಗಿ, ಕೇವಲ ಸ್ಮರಣೆಗೆ ವಿಷಯವಾದ ಅಂದವುಳ್ಳ
ಕುಮುದಿನಿಯು ನನ್ನ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಸಂತೋಷವುಂಟುಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟಜನರ ದೂರ
ಪ್ರವಾಸದಿಂದ ಅಬಲೆಯಾಗಿರುಂಟಾಗುವ ದುಃಖ ಸಹಿಸಲಶಕ್ಯವೇ ಸರಿ”.

ದುಷ್ಯಂತ ದೂರವಿರುವ ಈ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಪಾಡು ಶೋಚನೀಯ
ವೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಕಡೆಯ ಎರಡು ಪಂಕ್ತಿಗಳು ಅರ್ಥಾಂತರನ್ಯಾಸವೆಂಬ ಅಲಂಕಾರವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ.

ಇಪ್ರವಾಸಜನಿತಾನಿ—ಇಃ. ಪ್ರಿಯ: ತಸ್ಯ ಪ್ರವಾಸೋ ದೇಶಾಂತರಸ್ಥಿತಿ: ತೇನ ಜನಿತಾನಿ ದುಃಖಾನಿ ಇಷ್ಟಮಿತ್ರರು ದೂರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವುದರಿಂದಂಟಾಗುವ ದುಃಖ. ಅಪटीಕ್ಷೇಪೇಣ ತೆರೆಯನ್ನು ನೂಕಿ. ಅಪटी-ನೆಪಥ್ಯ ವನ್ನು ಮರೆಮಾಡುವ ತೆರಿ. ಅನಾರ್ಯಮ್—ನ ಆರ್ಯಮ್ ಘನತೆಗೆಟ್ಟದ್ದನ್ನು. ಹಸ್ತಪಾದಂ—ಹಸ್ತೌ ಚ ಪಾದೌ ಚ—ಇವೊಂದು ಸಮಾಹಾರ ದ್ವಂದ್ವ (ಪಾ. II.4.2. ದ್ವಂದ್ವಶ್ಚ ಪ್ರಾಣಿತುರ್ಯಸೇನಾಜ್ಞಾನಾಮ್) ಪದಂ ಕಾರಿತಾ — ಸಂಪರ್ಕವಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ, ಪದಂ ಕೃ ಎಂಬುದರ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ರೂಪ, ಆಪನ್ನಸತ್ತ್ವಾ ಗರ್ಭಿಣಿಯಾಗಿರುವ. ಪ್ರಸ್ಥಾನಕೌತುಕಮ್ ಹೊರಡುವ ಸಮಯದ ಶುಭಸಮಾರಂಭ ಪ್ರಸ್ಥಾನೇ ಗಮನಸಮಯೇ ಕೌತುಕಂ, ಪಾರಂಪರ್ಯಾ-ಗತಮಂಗಲಮ್ ।

ಸುಖಶಯನಪೃಚ್ಛಿಕಾ—ಸುಖಶಯನಂ ಪೃಚ್ಛತೀತಿ ಸುಖನಿದ್ರೆಯ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕೇಳತಕ್ಕವಳು. ಸುಶಿಷ್ಯಪರಿದತ್ತಾ—ಸುಶಿಷ್ಯೇ ಪರಿದತ್ತಾ ಯೋಗ್ಯಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಅಗ್ನಿಶರಣಮ್ ಅಗ್ನಿಯನ್ನಿರಿಸುವ ಒಂದು ಶಾಲೆ, ಅಗ್ನಿಗಾರ, ಹೊಮಶಾಲಾ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಉಂಟು.

ಪದ್ಯ—4 (ಅನ್ವಯ) ಬ್ರಹ್ಮನ, ತನಯಾಂ ಭುವ: ಭೂತಯೇ ದುಷ್ಯಂತೇನ ಆಹಿತಂ ತೇಜ: ದಧಾನಾಂ ಅಗ್ನಿಗರ್ಭಾಂ ಶಮಿಂ ಇವ ಅವೇಹಿ ॥

“ಮುನಿಯೇ, ನಿನ್ನ ಪುತ್ರಿಯು ಭೂಮಿಯ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕೋಸ್ಕರ (ಲೋಕ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೋಸ್ಕರ) ದುಷ್ಯಂತನಿಂದ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ತೇಜಸ್ಸನ್ನು ಧರಿಸಿ, ತನ್ನೊಳಗೆ ಅಗ್ನಿಯನ್ನಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಶಮಿಾವೃಕ್ಷದಂತಿದ್ದಾಳೆಂದು ತಿಳಿ.”
ಅಗ್ನಿಗರ್ಭಾಂ ಶಮಿಂ ಇವ—ಅಗ್ನಿ: ಗರ್ಭಂ ಯಸ್ಯಾ. ಸಾ, ತಾಂ ಬನ್ನಿಮರ. ಇದರೊಳಗೆ ಅಗ್ನಿ ಇರುತ್ತದೆಂದು ಪ್ರತಿತಿ.

ಉಕ್ತಾಪಾಧಾರಣಂ ಪರಿತೋಷಂ—ಉಕ್ತಾಪಾಧಾರಣಂ ಪರಿತೋಷಂ, ತಂ ಅತಂಕಮಿತ್ತಿತ ಸಂತೋಷ. ತಪಸ್ವಿನಿ ಬಡಪಾಯಿ ಹೆಂಗಸು. ನಾಲಿಕೇರಸಮುದ್ರಕೇ ತೆಂಗಿನ ಚಿಪ್ಪಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಲಾಂತರಕ್ಷಮಾ—ಕಾಲಸ್ಯ ಅಂತರ ಕ್ಷಮತೇ ಅಸೌ ಕಾಲಯಾಪನೆಯನ್ನು ಸಹಿಸುವ. ಸಮಾಲಂಬನಾನಿ. ಅಲಂಕಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು. ಶಾರ್ಗ್ಗರವಮಿಶ್ರಾ: ಮಾನ್ಯಶಾರ್ಗ್ಗರವ, ಮಿಶ್ರ ಇದು ಗೌರವ ಸೂಚಕ. ಸ್ವಸ್ತಿವಾಚನಿಕಾಃ—ಸ್ವಸ್ತಿಸಮ್ಬಂಧಿ ವಾಚನಂ ಸ್ವಸ್ತಿವಾಚನಂ ಅಸ್ತಿ ಆಸಾಂ ಇತಿ—ಸ್ವಸ್ತಿವಾಚನಿಕಾ: ತಾಃ—(ಪಾ. V.2.115. ಅತ ಇನಿಠನೌ) ದೇವಿ ಪಟ್ಟದ ರಾಣಿ; ರಾಜನ ಇತರ ಪತ್ನಿಯರುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನಳಾದವಳು. ವೀರಪ್ರಸವಿನಿ—ವೀರಾನ್ ಪ್ರಸೂತೇ ಇತಿ ವೀರರಿಗೆ ಜನ್ಮಕೊಡತಕ್ಕವಳು. ಬಹುಮತಾ ಬಹು ಸಂಘಾ ವಿತಳು. ಆಭರಣೋಚಿತಂ....ವಿಪ್ರಕಾರ್ಯತೇ ಅಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರಕುವ

ಅಲಂಕಾರದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ಅಭರಣೋಚಿತ ರೂಪಿಗೆ ಭಂಗ. ವನಸ್ಪತಿಭ್ಯಃ
ಗಿಡಮರಗಳಿಂದ ವನ ಮತ್ತು ಪತಿ ಇವೆರಡರ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ವ, ಪಾರಸ್ಕರಪ್ರಭೃತಿನಿ
ಸಂಜ್ಞಾಯಾಮ್ (ಪಾ. VI. 1.157) ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಬರುತ್ತದೆ.

ಪದ್ಯ—5 (ಅನ್ವಯ) ಕೇನಚಿತ್ ತರಣಾ ಮಾಹಲ್ಯಂ ಇನ್ದ್ರಪಾಣ್ಡು ಕ್ಷಿಮೆ
ಆವಿಷ್ಕೃತಮ್ | ಕೇನಚಿತ್ ಚರಣೋಪಭೋಗಸುಲಭಃ ಲಾಕ್ಷಾರಸಃ ನಿಷ್ಠುತಃ | ಅನ್ಯಮ್ಬಃ
ಆಪರ್ವಭಾಗೋತ್ಥಿತಃ ಕಿಸಲಯೋದ್ವೇದಪ್ರತಿಘ್ನಿಭಿಃ ವನದೇವತಾಕರತಲೈಃ ಆಭರಣಾನಿ
ನಃ ದತ್ತಾನಿ ||

“ಒಂದು ತರು, ಚಂದ್ರನಂತೆ ಬೆಳ್ಳಗಿರುವ ಮಂಗಳವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಹೊರಪಡಿಸಿತು;
ಮತ್ತೊಂದು, ಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಲು ಸಿದ್ಧವಾದ ಅರಗಿನ ರಸವನ್ನು ಸ್ಪ್ರವಿಸಿತು;
ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ತಮ್ಮ ಚಿಗುರುಗಳೊಡನೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಮುಂದೋಳನವರೆಗೂ
ನೀಡಿದ ನನದೇವತಾ ಹಸ್ತಗಳ ಮೂಲಕ ಅಭರಣಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟವು.”

ಕವಿಕಂಠಹಾರದ ಪ್ರಕಾರ ಅಭರಣಗಳು ನಾಲ್ಕು ವಿಧ : (1) ಅವೇದ್ಯ-ಕರ್ಣ
ಕುಂಡಲ ಮುಂತಾದವು (2) ಬಂಧನೀಯ-ಹೂವು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು. (3) ಕ್ಷೇಪ್ಯ
ಅಥವಾ ಪ್ರಕ್ಷೇಪ್ಯ-ಕಾಲ್ಪಳಿ ಮೊದಲಾದವು (4) ಆರೋಪ್ಯ-ಸರಾದಿಗಳು.

ಮಾಹಲ್ಯಂ—ಮಗ್ಗಲೆ ಸಾಧು ಸಮಾರಂಭಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ. ಆಪರ್ವಭಾಗೋತ್ಥಿತಃ ಮುಂದೋಳನ
ವರೆಗೂ ಎತ್ತಿದ, ಪರ್ವಣಾ ಭಾಗಾಃ, ಪರ್ವಭಾಗಾನ್ ಮರ್ಯಾದೀಕೃತ್ಯ ಇತಿ ಆಪರ್ವಭಾಗಮ್,
ಆಪರ್ವಭಾಗಮ್ ಉತ್ತಿತಾನಿ ತೈಃ, ಗಿಡಮರಗಳು ಶಕುಂತಲೆಗೋಸ್ಕರ ಕೊಟ್ಟ
ಅಲಂಕಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ; ಇದೊಂದು ಅದ್ಭುತ ಘಟನೆ.

ಅನ್ಯುಪಪತ್ಯಾ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ, ಅನು.....ಭೂಷಣಃ ಅಭರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸದ.
ಚಿತ್ರಕರ್ಮಪರಿಚಯೇ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ.

ಪದ್ಯ—6 (ಅನ್ವಯ) ಶಕುಂತಲಾ ಅಥ ಯಾಸ್ಯತಿ ಇತಿ ಹೃದಯಂ ಉತ್ಕಂಠಯಾ
ಸಂಸೃಷ್ಟಮ್ | ಕಂಠಃ ಸ್ತಂಭಿತವಾಷ್ಪವೃತ್ತಿಕಲ್ಪುಷಃ, ದರ್ಶನಂ ಚಿಂತಾಜಡಮ್ | ಅಹೋ!
ಅರಣ್ಯೋಕಸಃ ಮಮ ತಾವತ್ ಸ್ನೇಹಾತ್ ಇವೇಶಂ ವೈಕ್ಲವ್ಯಂ, ಗೃಹಿಣಿಃ ನವಿಃ ತನಯಾವಿಷ್ಣುಃ
ಛೇದನಃ ಕಥಂ ನು ಪೀಡ್ಯಂತೇ ||

“ಇಂದು ಶಕುಂತಲೆ ನಿರ್ಗಮಿಸುವಳೆಂದು ಹೃದಯವು ಚಿಂತೆಯಿಂದ ತುಂಬಿದೆ;
ಕಣ್ಣೀರಿನ ಧಾರೆಯು ತಡೆಯಿಂದ ಕಂಠ ವಿಕೃತವಾಗಿದೆ; ಕೊರಗಿನಿಂದ ದೃಷ್ಟಿ
ಮುಂದವಾಗಿದೆ. ಕಾನನವಾಸಿಯಾದ ನನಗೂ ಸ್ನೇಹದ ಕಾರಣದಿಂದ ಇಂತಹ
ಕ್ಲೇಶವುಂಟಾಗಿರುವಲ್ಲಿ ಪುತ್ರಿಯರ ಆಗಲುವಿಕೆಯ ನವಶೋಕದಿಂದ ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ
ಇನ್ನೆಷ್ಟು ಪೀಡೆ ಇದ್ದೀತು ?

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕರುಣರಸ ಅತಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿಯೂ ಗಂಭೀರ
ವಾಗಿಯೂ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಶಾಕುಂತಲ ನಾಟಕದ
ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಶ್ಲೋಕ

ಗಳಲ್ಲಿ ಅದು ಮೊದಲನೆಯದು, ಉಳಿದ ಮೂರು ಶ್ಲೋಕಗಳು ಅಸ್ಮಾನ್ಸಾಧು, ಪಾತುಂ ನ ಪ್ರಥಮ, ಶ್ರುತ್ಯಾಪ್ತವ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗತಕ್ಕವು.

ಮೇಲ್ಕಂಡಂತೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಂಕವನ್ನೂ, ಅದರ ನಾಲ್ಕು ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಶಂಸಿಸುವ ಒಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶ್ಲೋಕ ಇದು—ಕಾವ್ಯೇಷು ನಾಟಕಂ ರಮ್ಯಂ ತತ್ರ ರಮ್ಯಾ ಶಕ್ತುಂತಲಾ । ತತ್ರಾಪಿ ಚ ಚತುರ್ಥಾಽಙ್ಗತತ್ರ ಶ್ಲೋಕಚತುಷ್ಟಯಮ್ ॥

ಅರಣ್ಯಾಯಿಕಸಃ—ಅರಣ್ಯಾಯಿಕಸ್ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಪ. ಏಕ; ಮಮ ಎಂಬ ಪದದೊಡನೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಿದೆ.

ತನಯಾವಿಶ್ಲೇಷದ್ವಯಃ — ತನಯಾನಾಂ ವಿಶ್ಲೇಷಾಃ ತेषಾಂ ದುಃಖಾನಿ ತೇಃ । ಆಚಾರಮ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಡವಳಿಕೆ.

ಪದ್ಯ—7 (ಅನ್ವಯ) ಶಮಿಷಾ ಯಾತೇಃ ಇವ, ಭರ್ತುಃ ಬಹುಮತಾ ಭವ । ತ್ವಮ್ ಅಪಿ ಸಾ ಇವ ಪುಂ ಸಮ್ರಾಜಂ ಸುತಮ್ ಅವಾಪ್ನುಹಿ ॥

“ಶರ್ಮಿಸ್ತೆಯು ಯಯಾತಿಯಿಂದ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ, ನೀನು ಪತಿಯಿಂದ ಗೌರವಿಸಲ್ಪಡುವವಳಾಗು. ಅವಳು ಪುರುಷನನ್ನು ಪಡೆದಂತೆ ನೀನೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗುವ ಪುತ್ರನನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತೀಯೆ.”

ಶರ್ಮಿಸ್ತೆ ವೃಷಪರ್ವನ ಮಗಳ. ಯಯಾತಿಯು ಕಿರಿಯ ಪತ್ನಿ. ಗಾಂಧರ್ವ ವಿಧಿಯಂತೆ ಅವರಿಗೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. (ನೋಡಿ. ಮಹಾಭಾರತ, ಅದಿ 63, 69, 72.76) ಶರ್ಮಿಸ್ತೆ ಶಕುಂತಲೆಯರಲ್ಲಿ ಹೋಲಿಕೆ ಗಮನೀಯವಾಗಿದೆ.

ಸಮ್ರಾಜಂ-ಸಮ್ಯಕ್ ರಾಜತೇ ಅಸೌ ಸಮ್ರಾಡ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ.

ವರಃ ಸ್ವಲ್ಪೇಷಃ ನಾಶಿಃ ಇದು ವರವೇ ಸರಿ; ಕೇವಲ ಅಶೀರ್ವಾದವಲ್ಲ. ಪ್ರಸನ್ನ ವಾಗಿರುವ ದೇವತಾದಿಗಳ ಅನುಗ್ರಹವಾದ ವರ, ಸಿದ್ಧಿಸಿಯೇ ತೀರುವ ಲಕ್ಷಣ ವುಳ್ಳದ್ದು. ಅಶೀರ್ವಾದ ಸಿದ್ಧಿ ಸಬಹುದು ; ಇಲ್ಲದಿರಬಹುದು.

ಪದ್ಯ—8 (ಅನ್ವಯ) ವೇದಿಂ ಪರಿತಃ ಕ್ಷುಣ್ಣಿಣ್ಯಾಃ ಸಮಿಧಂತಃ ಪ್ರಾಂತಸಂಸ್ಥಿರ್ಣ-ದರ್ಭಾಃ ಹವ್ಯಗಂಧಃ ದುರೀತಮ್ ಅಪಘ್ನಂತಃ ಅಮಿ ವೇತಾನಾಃ ಬಹುಯಃ ತ್ವಾಂ ಪಾವಯಂತು ॥

“ವೇದಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಿರುವ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಸಮಿತ್ತು ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿರುವ ದರ್ಭೆಗಳುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಹವಿಸ್ಸಿನ ಸುಗಂಧ ದಿಂದ ದುರಿತವನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ಯಾಗಾಗ್ನಿ ನಿನ್ನನ್ನು ಪಾವನಗೊಳಿಸಲಿ.”

ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಒಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಹನ್ನೊಂದಕ್ಷರಗಳುಳ್ಳ ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ‘ತ್ರಿಷ್ಟುಪ್ ಚತುಷ್ಟುಪ್’ ಎಂಬ ವೈದಿಕ ಭಂದಸ್ತನಲ್ಲಿದೆ. ಗಣಾದಿವಿನ್ಯಾಸ ಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿರುವ ವೈದಿಕ ಭಂದಸ್ತನ ರಚನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿ ದಾಸ ತೊಡಗಿರುವ ವಿಚಾರ ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರಚನೆ “ಕಾವ್ಯದ ಭಂದಸ್ತನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅನಿಯಮಿತವೂ, ವೈದಿಕ ಭಂದಸ್ತನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತಿ ನಿಯಮಿತವೂ” ಆಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಕ್ಷುಪ್ತಧಿಷ್ಣಯಾ: ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಗೊತ್ತುಪಡಿಸುವ; ಕ್ಷುಪ್ತಾನಿ ಧಿಷ್ಣಯಾನಿ ಯೇಷಾಂ ತೇ.
 ವೇತಾನಾ:— ಯಾಗ ಸಂಬಂಧಿ, ವಿತಾನಸ್ಯ ಇಮೇ ವೇತಾನಾ:, ಪಾವಯಂತು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಲಿ.
 ಪ್ರತಿಷ್ಠಸ್ವ—ಪ್ರ + √ಸ್ಥಾ, ಲೋಢ್ ಏಕ ಪರಸ್ಮೈಪದ, ಅದರೆ ಸಂ, ಅವ. ಪ್ರ, ವಿ, ಈ ಉಪ
 ಸರ್ಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದಾಗ ಆತ್ಮನೇಪದವಾಗುತ್ತದೆ—ಸಮವಪ್ರವಿಭ್ಯ: ಸ್ಥ:—
 ಸಾ I. 3. 22.

ಪದ್ಯ-9 (ಅನ್ವಯ) ಯುಷ್ಮಾಸು ಅಪೀತೇಷು ಯಾ ಪ್ರಥಮಂ ಜಲಂ ಪಾತುಂ ನ ವ್ಯವಸ್ಯತಿ,
 ಯಾ ಪ್ರಿಯಮಂಹನಾ ಅಪಿ ಭವತಾಂ ಸ್ನಹೇನ ಪಲವಂ ನ ಆದತ್ತೇ, ವ: ಆದ್ಯೇ ಕುಸುಮಪ್ರಸೂತಿ-
 ಸಮಯೇ ಯಸ್ಯಾ: ತತ್ಸವ: ಭವತಿ, ಸ್ತಾ ಇಯಂ ಶಕ್ರುಂತಲಾ ಪತಿಗೃಹಂ ಯಾತಿ, ಸರ್ವೆ:
 ಅನುಜ್ಞಾಯತಾಮ್ ||

“ನೀವು ನೀರನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದಿರುವಾಗ ಯಾರು ತಾನು ಮೊದಲು ನೀರನ್ನು
 ಕುಡಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೋ, ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಯಾರು
 ನಿಮ್ಮ ಮೇಲಣ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಚಿಗುರುಗಳನ್ನು ಕೇಳುವುದಿಲ್ಲವೋ, ಯಾರಿಗೆ ನಿಮ್ಮ
 ಮೊದಲಿನ ಕುಸುಮೋದಯ ಉತ್ಸವವಾಗುತ್ತದೋ, ಅಂತಹ ಶಕುಂತಲೆ ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ
 ಹೋಗುತ್ತಾಳೆ. ಅನುಮತಿ ಕೊಡಿ.”

ಶಕುಂತಲೆಗೂ ವನಪ್ರದೇಶದ ಗಿಡಮರಗಳಿಗೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧ ಎಷ್ಟು ನಿಕಟ
 ವೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಮಾನವ-ಪ್ರಕೃತಿ ಬಾಂಧವ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ
 ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದುದು; ಈ ಶ್ಲೋಕ ಅದಕ್ಕೆ ಒಂದು ವ:ಹಾ ನಿರ್ದೇಶ.
 ಅಪೀತೇಷು—ನೀವು ಇನ್ನೂ ಪಾನ ಮಾಡದಿರುವಾಗ. ಪಾ ಧಾತುವಿನ ಕರ್ಮಣಿ ಭೂತ
 ಕೃದಂತ ರೂಪ, ಗತ, ಸ್ಥಿತ ಮುಂತಾದವುಗಳಂತೆ ಕರ್ತೃಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ
 ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ನ ಆದತ್ತೇ ಕೇಳುವುದಿಲ್ಲ..

ಪದ್ಯ-10 (ಅನ್ವಯ) कमलिनीहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः छायाद्रुमैः
 नियमितार्कमयूखतापः, कुशेशयरजोमृदुरेणुः अस्याः पन्थाः शान्तानुकूलपवनः
 च शिवः च भूयात् ||

“ಅವಳ ಪ್ರಯಾಣದ ಮಾರ್ಗ ಕಮಲವನದ ಹಸಿರುಳ್ಳ ಸರೋವರಗಳಿಂದ
 ರಮ್ಯವಾಗಿ, ಅಲ್ಲಿನ ಸೂರ್ಯರಶ್ಮಿಯ ತಾಪವು ನೆರಳನ್ನು ಕೊಡುವ ತರುಗಳಿಂದ
 ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ, ಅದರ ಧೂಳು ಕಮಲದ ರೇಣುಗಳಿಂದ ಮೃದುಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟು
 ಶಾಂತವೂ ಸುಖಕರವೂ ಆದ ಮಾರುತವುಳ್ಳದ್ದೂ, ಮಂಗಳಕರವೂ ಆಗಲಿ.”

ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಸುಖಪ್ರಯಾಣವನ್ನು ಕೋರುತ್ತಾ ವನದೇವತೆಗಳು ಹೇಳುವ
 ಮಾತುಗಳು ಇವು. रम्यान्तरः रम्याणि अन्तराणि यस्य सः ಮಧ್ಯವರ್ತಿ ದೂರ
 ರಮ್ಯವಾಗಿದ್ದು. छायाद्रुमैः—छायाप्रधाना: द्रुमा: तैः—ಮಧ್ಯಮಪದಲೋಪಿ,
 ತತ್ಪುರುಷ ಸಮಾಸ, ಶಾಕಪಾರ್ಥಿವ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದೆ. कुशेशयरजोमृदुरेणुः—कुशे
 जले शेते इति कुशेशयम् (ಅಲುಕಾ ಸಮಾಸ), कुशेशयरजोभिः....मृदुः, कुशे

रेणुः यस्य सः । जाते—जाता ಎಂಬುದರ ಸಂಬೋಧನ ರೂಪ, ಏಕ, 'ಮಗು' ಎಂದು ಅಕ್ಕರೆಯಿಂದ ಕರೆಯುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ.

समवस्था—ಸಮಾನಸ್ಥಿತಿ—ಅಶ್ರಮಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಮಂಕು ಕವಿದಿತ್ತು.

ಪದ್ಯ-11 (ಅನ್ವಯ) मृगाः उद्गलितदर्भकवलाः, मयूराः परित्यक्तनर्तनाः
अपमृतपाण्डुपत्राः लताः अश्रूणि मुञ्चन्ति इव ॥

“ಜಂಕೆಗಳು ತುತ್ತಿನ ಹುಲ್ಲನ್ನು ಕೆಳಗೆ ಬೀಳಿಸಿವೆ; ನವಿಲುಗಳು ನರ್ತನವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿವೆ. ಉದುರುತ್ತಿರುವ ಹಣ್ಣೆಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಲತೆಗಳು ಕಣ್ಣೀರನ್ನು ಸುರಿಸುವಂತಿದೆ”-ಇನ್ನೇನು ಉಂಟಾಗಲಿರುವ ಅಗಲಿಕೆಗೆ ತಪೋವನದ ಈ ಬಗೆಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಅತ್ಯಂತ ಹೃದಯಸ್ಪರ್ಶಿಯಾಗಿದೆ.

उद्गलित....कवलाः—उद्गलिताः (उत्+गल कर्त्तव्ये ಭೂತ ಕೃದಂತ—ಹೊರಕ್ಕೆ ಬೀಳಿಸು) दर्भाणां कवलाः याभिः ताः, मृगयः ।

परि....नर्तनाः नृत्यವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿರುವ, परित्यक्तं नर्तनं येः ते । अप....

पत्राः—पाण्डुनि च तानि पत्राणि च । अपमृतानि पाण्डुपत्राणि यासां ताः एतादृशाः लताः ಉದುರುತ್ತಿರುವ ಹಣ್ಣೆಲೆಗಳಲ್ಲ, ಲತೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ.

आमन्त्रयिष्ये ಬೀಳ್ಕೊಡುವೆನು. सौंदर्यास्नेहम-ಸಮಾನೇ ಉದರೇ ಶಯಿತಾ ಸೌದರ್ಯಾ, तस्यां स्नेहः तं, ಅಥವಾ ಸೌದರ್ಯಾಂ ಸ್ನೇಹಃ ತಮ್. दक्षिणेन, एनप् ಅಂತವಾದ ಅಪ್ಯಯ (ಪಾ. V. 3. 35 एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।) शाखाबाहाभिः

—शाखा एव बाहाः ताभिः (बाहा ಮತ್ತು बाहु ಸಮಪದಗಳು.)

इतः प्रतिपद्यस्व—ಮಾರ್ಗಗಾಮಿಯಾಗು.

निक्षेप—ಅಡವಿನ ವಸ್ತು; ಈ ಅಂಕದ ಕಡೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ನ್ಯಾಸ.

अलं रुदित्वा—त्वा ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತ ಕೃದಂತ, अलं निषेधाद्धकवागिरुत्तದೆ.

ಪದ್ಯ-12 (ಅನ್ವಯ) यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणं
इह्मदीनां तैलां न्यबिच्यत, सः अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितकः पुनकृतकः मृगः
ते पदवीं न जहाति ॥

“ಹಿಡಿ ಹಿಡಿ ಸಾವೆಯ ಹುಲ್ಲಿನಿಂದ ಬೆಳೆಸಿರುವ ನಿನಗೆ ಕೃತಕವುತ್ರನಂತಿರುವ ಆ ಜಂಕೆ—ಕುಶದ ಸೂಜಿಮೊನೆ ಅದರ ಬಾಯನ್ನು ಚುಚ್ಚಿದಾಗ ಗಾಯವನ್ನು ವಾಸಮಾಡುವ ಇಂಗುವೀ ತೈಲವನ್ನು ನಿನ್ನಿಂದ ಸವರಿಸಿಕೊಂಡ ಅದು—ಈಗ ನಿನ್ನನ್ನು ಮುಂದೆ ಹೋಗಲು ಬಿಡದು.”

ಶಕುಂತಲಿಯ ಮುದ್ದಿನ ಸಾಕುಮಗು, ಮರಿಜಂಕೆ; ಅವಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗಲಾರದು. ಆ ಪ್ರಾಣಿಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲಿಗಿದ್ದ ಮಾತೃಪ್ರೇಮವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾನೆ.

ವ್ರಣವಿರೋಪಣಮ್—ವಿರೋಪಯತಿತಿ ವಿರೋಪಣಮ್, ವಾಸಿಮಾಡುವ. ವ್ರಣಸ್ಯ ವಿರೋಪಣಮ್. ಇಕ್ಷುದೀನಾಮ್ ಎಣ್ಣೆಯ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಗಾರ ಹಣ್ಣು, ಅದರ ಮರ.

ಶ್ಯಾಮಾ....ತಕ:—ಶ್ಯಾಮಾಕಾನಾಂ (ಸಾವೆ) ಮುಖ್ಯ: ತೈ: ಪರಿವರ್ಧಿತಕ: (ಅನುಕಂಪೆಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕ ಪ್ರತ್ಯಯ); ಈ ಸಮಾಸಪದ ಮೃಗ: ಎಂಬುದರೊಡನೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಿದೆ. ಜಹಾತಿ √ಹಾ. 3. ಲಟ್. ಪ್ರ. ಪು., ಏಕ.

ಪದ್ಯ—13 (ಅನ್ವಯ) उत्पक्ष्मणो: नयनयो: उपरुद्रवृत्तिं बाष्पं स्थिरतया विहतानुबन्धं कुरु! अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमीभवन्ति खलु ॥

ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತಳಾಗಿ, ಮೇಲೆತ್ತಿರುವ ರೆಪ್ಪೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಣ್ಣುಗಳ ಚಲನಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಯುಂಟುಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಕಣ್ಣೀರು ಧಾರೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸು. ನೆಲದ ಉಬ್ಬು ತಗ್ಗುಗಳು ಗೋಚರವಾಗದೆ, ನಿನ್ನ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು ನಿಜಕ್ಕೂ ವಿಷಮವಾಗುತ್ತವೆ.”

ಶೋಕಿಸುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಒತ್ತಾಯ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

उत्पक्ष्मणो:—उद्वतानि पक्ष्माणि ययो: तयो: ।

विहतानुबन्धम्—विहत: अनुबन्ध: यस्य तम् ತಡೆಯಿಲ್ಲದೆ. विषमीभवन्ति असमवಾಗುತ್ತವೆ.

ओदकान्तात् — ನೀರಿನ ದಡದವರೆಗೆ, आ + उदकान्तात्—‘ಅಲ್ಲಿನವರೆಗೆ’ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ‘आ’ ಪ್ರಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದರೊಡನಿರುವ ನಾಮಪದ ಪಂಚಮೀ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. (ಪಾ. आङ्मयादिवाचने). क्षीरवृक्षच्छायायां ಉದುಂಬರದ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ; ಹಾಲಿನಂತಹ ದ್ರವವನ್ನು ಸುರಿಸುವ ವೃಕ್ಷ.

दुष्करं करोमि—ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾದುದನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆ.

ಪದ್ಯ—14 (ಅನ್ವಯ) एषा अपि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति । आशाबन्ध: गुरु अपि विरहदु:खं साहयति ॥

“ಆ ಚಕ್ರವಾಕಿಯೂ ಪ್ರಿಯನಿಲ್ಲದೆ ಶೋಕದಿಂದ ದೀರ್ಘಕೃತವಾದ ರಾತ್ರಿ ಯನ್ನು ಕಳೆಯುತ್ತಿದೆ. ವಿಯೋಗದುಃಖ ಎಷ್ಟು ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಶಿಯ ಬಂಧ ಅದನ್ನು ಸಹ್ಯವಾಗಿಸುತ್ತದೆ.”

साहयति — ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಕ್ತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ. √सह् — ಇದರ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ರೂಪ; ಹೋಲಿಸಿ. आशाबन्ध: कुसुमसदृशो प्रायशो ह्यङ्गनानां, सद्य:पाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ ಮೇಘ ಸಂದೇಶ. I. 10.

ಪದ್ಯ—15 (ಅನ್ವಯ) अस्मान् संयमधनान् आत्मन: उच्चै: कुलं च त्वयि अत्या: कथमपि अबान्धवकृतां तां स्नेहप्रवृत्तिं च साधु विचिन्त्य त्वया

इयं सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दारेषु दृश्या । अतःपरं भाग्यायत्तम् । तत्
वधूवन्धुभिः न खलु वाच्यम् ॥

“ತಪೋಧನರಾದ ನಮ್ಮನ್ನೂ, ನಿನ್ನ ಉಚ್ಚವಂಶವನ್ನೂ, ಬಂಧುಗಳಿಗೆ
ತಿಳಿಯದೆ ಇವಳ್ಳಲ್ಲಿ ನೀನು ಬೆಳೆಸಿರುವ ಸ್ನೇಹವನ್ನೂ ಜಿನ್ನಾಗಿ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ತಂದು
ಕೊಂಡು, ಈ ಶಕುಂತಲೆ ನಿನ್ನ ಪತ್ನಿಯರಲ್ಲಿ ಸಮನಾಗಿರುವ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರ
ಳಾಗಿರುವಂತೆ ವರ್ತಿಸು. ಮುಂದಿನ ವಿಷಯ ಅದೃಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಅದು
ವಧುವಿನ ಬಂಧುಗಳಿಂದ ಹೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಿಲ್ಲದ ಅಂಶ.”

ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಕಳಿಸುವ ಈ ಸಂದೇಶ ಬಹು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತ
ವಾಗಿದೆ. ತಪೋಧನರಿಗೆ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಐಶ್ವರ್ಯವಿಲ್ಲದಿರಬಹುದು; ಆದರೆ ಅವರ
ಸಂಯಮಾದಿ ಗುಣಗಳು ಶಕ್ತಿಯುತವಾದವು. ದುಷ್ಯಂತ ರಹಸ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆ
ಯೊಡನೆ ಬೆಳೆಸಿದ ಪ್ರಸಂಗ, ಮನ್ನಣೆಗೆ ಅರ್ಹವಾದುದು; ಅಲ್ಲದೆ ಶಕುಂತಲೆ ಇತರ
ಪತ್ನಿಯರಂತೆ ಗೌರವಿಸಲ್ಪಡಬೇಕು—ಈ ಕೆಲವು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ತವಾಗಿ
ತಿಳಿಯಪಡಿಸುವುದು ಸಂದೇಶದ ಉದ್ದೇಶ. ದುಷ್ಯಂತ ಹಿಂದುಮುಂದು ನೋಡದೆ
ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಬೇಕಾದುದೂ, ಶಕುಂತಲೆಯ ಭವಿಷ್ಯತ್ ಸುಖವೂ ಆ
ಸಂದೇಶದಿಂದ ಸಾಧಿತವಾಗಬೇಕಾದ ವಿಷಯಗಳು.

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकम् समनಾದ गौरवपुर्वकवಾಗಿ. सामान्या प्रतिपत्तिः,
सामान्यप्रतिपत्तिः पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा.

भाग्यायत्तम्—ಭಾಗ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. भाग्ये आयत्तम्.

अनुशासनीया असि—ಉಪದೇಶಾರ್ಹಳಾಗಿದ್ದೀಯೆ.

लौकिकज्ञः—ಪ್ರಪಂಚದ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಬಲ್ಲವರು; लौकिकं जानन्ति ते ।

ಪದ್ಯ—16 (ಅನ್ವಯ) गुरुन् शृश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु,
रोषणतया विप्रकृता अपि भर्तुः प्रतीप मा गमः परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव,
भाग्येषु अनुत्सेकिनी । एवं युवतयः गृहिणीपदं यान्ति । वामाः कुलस्य
आधयः ॥

“ಗುರುಹಿರಿಯರ ಸೇವೆಮಾಡು. ಸಪತ್ನಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಖ್ಯದಿಂದ ವರ್ತಿಸು.
ಕುಪಿತನಾಗಿ ನಿನ್ನಲ್ಲಿ ತಪ್ಪೆಸಗಿದರೂ ಪತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಡ. ಪರಿ
ಜನರಲ್ಲಿ ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯದಿಂದಿರು. ಭಾಗ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ವಪಡಬೇಡ. ಹೀಗೆ ಯುವತಿಯರು
ಗೃಹಿಣೀಪದವಿಯನ್ನು ಸೇರುತ್ತಾರೆ; ಹಾಗಿಲ್ಲದವರು, ಕುಲಕ್ಕೆ ಕಳಂಕ.

ಇದು ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಕೊಡುವ ಉಪದೇಶ. ವೃದ್ಧಸೇವೆ, ಸ್ನೇಹ,
ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯ, ನಿರಹಂಕಾರ ಮುಂತಾದ ಗುಣಗಳ ಮೂಲಕ ಶಕುಂತಲೆ ಗೃಹಿಣಿಯಾಗಿ
ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಶ್ರುಷ್ವಪ್ಪ. ಶ್ರು — ಇಚ್ಛಾರ್ಥಕವಾಗಿದ್ದಾಗ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪಾ.

1.3.57, ಜಾಶ್ರುಸ್ಮದ್ವಾ ಸನಃ)

ರೋಷಣಾತಯಾ—ರೂಪ್ಯತಿ ತಚ್ಛಿಲಾ ರೋಷಣಾ, ರೋಷಣಾಯಾಃ ಭಾವಃ ರೋಷಣತಾ, ತಯಾ ಮಾ ಸಮ ಗಮಃ—(1) 'ಮಾ' (ಮಾಙ್) ಪ್ರಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದರೊಡನೆ 'ಲುಙ್' ಕ್ರಿಯಾ ಪದವಿರಬೇಕು; (2) ಮಾ ಮತ್ತು ಸಮ ಗಳಿದ್ದರೆ, ವಿಕಲ್ಪವಾಗಿ ಲಙ್ ಅಥವಾ ಲುಙ್ ಇರುತ್ತದೆ. (3) ಅಲ್ಲದೆ, ಅಂತಹ ಲಙ್ ಅಥವಾ ಲುಙ್ ಕ್ರಿಯಾಪದದ 'ಅ' ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪ ಬರುತ್ತದೆ. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪಾ. ಮಾಡಿ ಲುಙ್, ಸಮೋತ್ತರೇ ಲಙ್ ಚ ಮತ್ತು ನ ಮಾಙ್ಯೋಗಿ ಈ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ನುಸರಿಸಿವೆ.

ಅನುತ್ಸೇಕಿನಿ — ತ್ಸೇಕಃ ಅಸ್ಯಾಸ್ತೀತಿ ತ್ಸೇಕಿನಿ, ನ ತ್ಸೇಕಿನಿ ಅನುತ್ಸೇಕಿನಿ. ವಾಮಾ ಪ್ರತಿಯಾಗಿರತಕ್ಕವರು.

ಪದ್ಯ—17 (ಅನ್ವಯ) ಅಭಿಜನವತಃ ಭರ್ತುಃ ಸ್ವಾಧ್ಯೇ ಗೃಹಿಣಿಪದೇ ಸ್ಥಿತಾ, ತಸ್ಯ ವಿಭವಗುರುಭಿಃ ಕೃತ್ಯೈಃ ಪ್ರತಿಕ್ಷಣಮಾಕುಲಾ, ಅಚಿರಾತ್ ಪ್ರಾಚೀ ಇವ ಅರ್ಕಂ ಪಾವನಂ ತನಯಂ ಪ್ರಸೂಯ, ವತ್ಸೇ ಮಮ ವಿರಹಜಾಂ ಶುಚಂ ನ ಗಣಯಿಷ್ಯಸಿ ||

“ಸತ್ಕೃತಪ್ರಸೂತನಾದ ಪತಿಯ ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಗೃಹಿಣಿಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು, ಕ್ಷಣಕ್ಷಣಕ್ಕೂ, ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಗುರುತರವಾದ (ಪತಿಯ) ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಗ್ರಳಾಗಿ, ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕು ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಜನ್ಮಕೊಡುವಂತೆ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲೇ, ಪಾವನಗೊಳಿಸುವ ಪುತ್ರನಿಗೆ ಜನ್ಮಕೊಟ್ಟು, ಮಗಳೇ, ನೀನು ನನ್ನ ಅಗಲುವಿಕೆಯಿಂದಂಟಾದ ಶೋಕವನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಭಿಜನವತಃ—ಸತ್ಕೃತಪ್ರಸೂತನಾದ, ಭರ್ತುಃ ಎಂಬುದರೊಡನೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕು. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಸಮಾಧಾನಪಡಿಸುತ್ತಾ ಕಾಶ್ಯಪ ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಪತಿಗೃಹದಲ್ಲಿ ಶ್ಲಾಘನೀಯವಾದ ಗೃಹಿಣೀ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದು, ಪತಿಯ ಗುರುತರ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ಚಿಂತೆ ಯುಳ್ಳವಳಾಗಿ, ಕಾಶ್ಯಪನ ಅಗಲುವಿಕೆಯಿಂದಂಟಾದ ಶೋಕ ಕ್ರಮೇಣ ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಗಣನೆಗೆ ಬಾರದೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಪ್ತ... ಮನ್ಯರಃ — ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವುಳ್ಳವನಾದರೆ. ಅತಿ...ಶಾಕ್ಷೀ ಅತಿಯಾದ ಸ್ನೇಹವು ಕೆಟ್ಟದರ ಸಂಭವವನ್ನೇ ಯೋಚಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಯುಗಾಂತರಮ್—(ಅಂತರಿಕ್ಷದ) ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗ. ಅನ್ಯತ್ ಯುಗಮ್ |

ಪದ್ಯ—18 (ಅನ್ವಯ) ಚಿರಾಯ ಚತುರಂತಮಹೀಸಪತ್ನೀ ಭೂತ್ವಾ, ಅಪ್ರತಿರಥಂ ದೌರ್ವ್ಯಕ್ತಿ ತನಯಂ ನಿವೇಶ್ಯ ತದರ್ಪಿತಕುಲುಂಬಭರಣ ಭರ್ತೃ ಸಾಧಿ ಅಸ್ಮಿನ್ ಶಾಂತೇ ಆಶ್ರಮಪದೇ ಪದಂ ಕರೀಷ್ಯಸಿ ||

“ಬಹುಕಾಲ ಚತುಸ್ಸಮುದ್ರಮೇಖಲಿತ ಭೂಮಿಯ ಸಪತ್ನಿಯಾಗಿದ್ದು, ಅನುಪಮವೀರನಾದ ಪುತ್ರ ದೌಷ್ಯಂತಿಯನ್ನು ವಿವಾಹಿತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ಅವನಿಗೆ

(ನಿನ್ನ ಪತಿ) ಕುಟುಂಬದ ಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿದನಂತರ, ನೀನು ಪತಿಯೊಡನೆ ಶಾಂತವಾದ ಈ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಡುವೆ.”

ದೀರ್ಘಕಾಲ ಶಕುಂತಲೆ ರಾಜ್ಞಿಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನಲಂಕರಿಸಿ, ವೀರಪುತ್ರನನ್ನು ಪಡೆದು ಅವನಿಗೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕುಟುಂಬ ಭಾರವನ್ನು ಅವಳ ಪತಿ ವಹಿಸಿದ ಅನಂತರ ಪತಿಯೊಡನೆ ಪುನಃ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬರುವಳೆಂದು ಕಾಶ್ಯಪನ ಆಶಯ; ಹಾಗೆ ಬರುವ ಸಂದರ್ಭ ವಾನಪ್ರಸ್ಥಾಶ್ರಮಕ್ಕೆ ನುಗುಣವೆಂಬ ಸೂಚನೆಯೂ ಇಲ್ಲಿದೆ.

ಚತು....ಸಪತ್ನಿ ನಾಲ್ಕು (ಸಮುದ್ರಗಳು) ಮೇರೆಯುಳ್ಳ; ಚತ್ವಾರ: ಅಂತಾ: ಯಸ್ಯಾ:

ಸಾ, ಚತುರಂತಾ ಚಾಸೌ ಮಹಿ ಚ, ಚತುರಂತಮಹಾ: ಸಪತ್ನಿ

ದೌಷ್ಯಂತಿಮ್—ದೃಷ್ಯಂತಸ್ಯ ಅಪತ್ಯಂ ದೌಷ್ಯಂತಿ:; ತಮ್

ಅಪ್ರತಿರಥಮ್ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಿಲ್ಲದ, ಅವಿಘ್ನಮಾನ: ಪ್ರತಿರಥ: ಯಸ್ಯ ತಮ್.

ಸಾರ್ಥಮ್ ಕೂಡ; ಇದರೊಡನೆ ನಾನುಪದ ಅಥವಾ ಸರ್ವನಾಮ ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿ ಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ.

ಅಸ್ಮಿನ್—ಕರೀಯಸಿ ಶಾಂತವಾದ ಈ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬರುವಿಯಂತೆ.

ಪದ್ಯ—19 (ಅನ್ವಯ) ವತ್ಸೇ, ತ್ವಯಾ ರಚಿತಪೂರ್ವಂ ತದಜಢಾರವಿಠಂ ನಿವಾರ-
ವಲಿ ವಿಲೋಕಯತ: ಮಮ ಶೌಕ: ಕಥಂ ನು ಶಮಂ ಏಷ್ಯತಿ ? ||

“ಮಗೂ, ಈ ಮೊದಲು ನೀನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಧಾನ್ಯಗಳ ಬಲಿ ಆಶ್ರಮ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಮೊಳಕೆಯಾಗುವುದನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿರುವ ನನ್ನ ಶೋಕ ಹೇಗೆ ತಾನೇ ಇಂಗೀತು ?”

ಬಲಿ ಅಥವಾ ಭೂತಬಲಿ ಭೂತತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ ಅರ್ಪಿಸುವ ಭೂತಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದುದು.
ಮನೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುತ್ತಾ ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಗೃಹದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅದು
ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಮರ್ಪಿತವಾಗುವುದುಂಟು.

ಏಷ್ಯತಿ—√ಇ. ಲಡ್ ಪ್ರ. ಪು., ಏಕ. ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿಯ ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯಿಲ್ಲ;
ಅವನು ಅದನ್ನು ಮರೆಯುವಂತೆಯೂ ಇಲ್ಲ.

ಪವಂದಶಿನಿ—ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಭೂತವಾದ ಏವಂ ದ್ರಷ್ಟುಂ ಶೀಲಮಸ್ಯಾ: ಇತಿ ।

ಪದ್ಯ—20 (ಅನ್ವಯ) ಕನ್ಯಾ ಪರಕೀಯ: ಏವ ಹಿ ಅರ್ಥ:; ತಾಮ್ ಅಥಾ ಪರಿಗ್ರಹೀತು:
ಸಂಪ್ರೇಷ್ಯ ಅಯಮ್ ಅಂತರಾತ್ಮಾ ಪ್ರತ್ಯರ್ಪಿತನ್ಯಾಸ ಇವ ಪ್ರಕಾಮಂ ವಿಶದ: ಜಾತ: ||

“ಪುತ್ರಿಯು ಪರಕೀಯಳೇ ಸರಿ. ಇಂದು ಅವಳನ್ನು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿ ನನ್ನ
ಮನಸ್ಸು ನ್ಯಾಸವೊಂದನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಕೊಟ್ಟರೆ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ನಿರ್ಮಲಗೊಂಡಿದೆ”

ಪ್ರತ್ಯರ್ಪಿತನ್ಯಾಸ: ನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟು, ಪ್ರತ್ಯರ್ಪಿತ: ನ್ಯಾಸ: ಯೇನ ಸ: ।

ವಿಶದ:—√ಶದ ಛೇದಿಸು—ಅದ್ದರಿಂದ ನಿರ್ಮಲ, ಶುದ್ಧ ಎಂಬ ಅರ್ಥ.

ಪುತ್ರಿಯನ್ನು ಪತಿಗೃಹಕ್ಕೆ ಹೊರಡಿಸಿ, ಅವಳನ್ನು ಬೀಳ್ಕೊಡುವಾಗ ಅಗಾಧ ಶೋಕವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ ತಂದೆ, ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಅವಳನ್ನು ಪತಿಯ ಬಳಿಗೆ ಕಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿಯುಂಟಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ವಿರೋಧ ತೋರಬಹುದು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ವಿರೋಧವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ನೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಪುತ್ರೀವಾತ್ಸಲ್ಯಕ್ಕನುಗುಣವಾದ ಶೋಕ ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿಯದು; ಮತ್ತೊಂದು ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಪುತ್ರಿಗೆ ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹಮಾಡಿ ಪತಿಯ ಬಳಿಗೆ ಕಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ. ಹೀಗೆ, ಮೇಲ್ಕಂಡ ಶ್ಲೋಕದ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಹಿಂದಿನ ಶ್ಲೋಕ—ಇವು ಕನ್ಯಾಸಿತ್ಯವಿನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಎರಡು ಮುಖಗಳು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಭಾಸನ ಖರ್ಮಸ್ತೇಹಾಂತರೇ ನ್ಯಸ್ತಾ ದ್ರುತಿತಾ: ಖಲೃ ಮಾತರಃ । ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಯೌ. II. 7.—ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಐದನೆಯ ಅಂಕ

[ಎಲ್ಲರಿಂದಲೋ ಬರುತ್ತಿರುವ ರಾಗಪೂರ್ಣ ಗೀತೆಯನ್ನು ಅಲೈಸಿದ ರಾಜನು ಪರ್ಯುತ್ಸುಕಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ; ಅದು ಅವನ ಪ್ರೇಯಸಿಯಾಗಿದ್ದ ಹಂಸಪದಿಕೆ ಅವನಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಣಯಚಾಂಚಲ್ಯಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಪ್ರಚ್ಛನ್ನವಾಗಿ ನಿಂದೆಯುಳ್ಳಂತೆ ಹಾಡಿದ ಗೀತೆ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲೇ ವೈತಾಲಿಕರು ಪಡಿಸಿದ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹರ್ಷವುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಕಂಚುಕಿಯು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಕಾಶ್ಯಪ ಮುನಿಯ ಸಂದೇಶವನ್ನು ರಾಜನಿಗೆ ತಲಪಿಸುವ ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳ ಕೆಲವು ತಪಸ್ವಿ ಜನರು ಸ್ತ್ರೀಯರೊಡಗೂಡಿ ಬಂದಿರುವ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹಾಗೆ ಬಂದವರು ಶಾರ್ಙ್ಗರವ ಶಾರದ್ವತರು, ಶಕುಂತಲಾ ಗೌತಮಿಯರು, ಅಗ್ನಿ ಶರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜನು ಅವರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುವ ಏರ್ಪಾಡಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಲ್ಲಿ ಬಂದಾಗ, ಶಕುಂತಲೆ ಅವಗುಂಠನವತಿಯಾಗಿ (ಮುಸುಕಿನಿಂದ ಕೂಡಿ) ಇರುತ್ತಾಳೆ. ಕುಶಲ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಾದ ತರುವಾಯ ರಾಜನು ಅವಳ ಸತ್ಪಳಾಗಿದ್ದ (ಗರ್ಭಿಣಿ) ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿ ಇಚ್ಛೆ ಪಟ್ಟಿರುವುದೆಂದು ತಾಪಸರು ನಿವೇದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವಳನ್ನು ತಾನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಬಗ್ಗೆ ದುಷ್ಯಂತ ಸಂಶಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶಕುಂತಲೆಯೊಡನೆ ತಾನು ಯಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಬೆಳೆಸಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿ ಅವಳನ್ನು ದುಷ್ಯಂತ ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಾನೆ; ತಾಪಸರ ಮತ್ತು ಶಕುಂತಲೆಯ ಒತ್ತಾಯ ಪೂರ್ವಕವಾದ ವಾದಗಳು ಅವಳನ್ನು ಅವನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಫಲಕಾರಿಗಳಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಸ್ಮರಣೀಯವಾಗಿ ಅವಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಉಂಗುರವನ್ನು ರುಜುವಾತಾಗಿ ತೋರಿಸಲು ಶಕುಂತಲೆ ಯತ್ನಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಆದರೆ ಈಗ ಅದು ಅವಳ ಬೆರಳಲ್ಲ; ಶಕ್ರಾವತಾರದಲ್ಲಿ ಶರ್ಚೀರ್ಥವನ್ನು ವಂದಿಸಲು ಹೋದಾಗ ಕಳಚಿಬಿದ್ದು ಹೋಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅರಿವುಂಟಾಗಿ ಶಕುಂತಲೆ ನಿರಾಶಳಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಶಾರ್ಙ್ಗರವ ಮುಂತಾದವರು ವಿಧಿಯಿಲ್ಲದೆ ಅವಳನ್ನು ಅಲ್ಲೇ ಬಿಟ್ಟು ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತಾರೆ; ಅವಳ ವಿವಾಹ ವ್ರತ ಪವಿತ್ರವಾಗಿದ್ದರೆ ಪತಿಕುಲದಲ್ಲಿ ದಾಸ್ಯವನ್ನಾದರೂ ಅನುಭವಿಸಲೇ ಬೇಕೆಂಬ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯನ್ನು ಅವರು ಹಾಗೆ ಹೊರಟಾಗ ಅವಳಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಾರೆ.

ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಕೆಲವು ಘಟನೆಗಳು ಆಗಲೇ ಸಂಶಯದ ತೊಡಕಿನಲ್ಲಿ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದ ದುಷ್ಯಂತನ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ; ದುರ್ವಾಸನ ಶಾಪದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ವಿಸ್ಮೃತಿಯ ತೆರೆ ಅಡ್ಡ ಬಂದು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವುದೋ ಬಿಡುವುದೋ ಎಂಬ ಸಮಸ್ಯೆ ಅವನನ್ನು ಅತಿಯಾಗಿ

ಪೀಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ, ರಾಜಪುರೋಹಿತನ ಸಲಹೆ ಶಕುಂತಲೆ ಪ್ರಸವಿಸುವವರೆಗೂ ಅವನ ಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅವಳಿಂದ ಜನ್ಮ ತಾಳುವ ಶಿಶು (ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗುವ ಪುತ್ರನನ್ನು ದುಷ್ಯಂತ ಪಡೆಯುವನೆಂದು ಸಾಧುಗಳು ಕೊಟ್ಟ ಆದೇಶದಂತೆ, ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಪುತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅವಳನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಬಹುದೆಂಬುದು, ಇಲ್ಲವಾದರೆ ತಂದೆಯ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸತಕ್ಕದ್ದು—ಇದಕ್ಕೆ ರಾಜನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಚಿತ್ರ ಘಟನೆ ಸಂಘವಿಸಿ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದ ಒಂದು ಜ್ಯೋತಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು ಅವಳನ್ನು ಅಪ್ಸರತೀರ್ಥಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧ ಹೃದಯದಿಂದ ನಿಷ್ಕ್ರಮಿಸುತ್ತಾನೆ.

[ಈ ಅಂಕದ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ನಡೆಯುವುದು ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಈ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಮಧ್ಯಾಹ್ನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಗತಿಗಳು ದಿನ ಪೂರ್ತವಾಗಿವೆ.]

ನಾಟಕೀಯ ಸ್ವಾರಸ್ಯ ಈ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ತುತ್ತತುದಿಯನ್ನೇರುತ್ತದೆ. ದುಷ್ಯಂತ ಶಾಸತ್ರಸುನಾಗಿ ತನ್ನ ಶಕುಂತಲಾವಿಷಯಕ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಮರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಉಂಗುರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡದ್ದು ಮತ್ತು ದುಷ್ಯಂತನಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಯ ನಿರಾಕರಣೆ ಇವು ವಿಸ್ಮಯಕರ ಘಟನೆಗಳು. ಇಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರಗಳ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಂಗಗಳ ಚಿತ್ರಣವು ಕಲಾಕಾಶಲ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ; ನಾಟಕದ 'ಕಾರ್ಯ' ತ್ವರಿತಗೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ.]

(ಪುಟ 47)

ततः प्रविशति राजन प्रवेश, असनारोढनाग.

स्वरसंयोगः स्वरಗಳ ಜೋಡಣೆ, ಸ್ವರಾಲಾಪ.

हंसपदिका राजन ಒಬ್ಬ ವಲ್ಲಭೆ; ಇವಳ ವಿಚಾರ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕಡೆ, (ತೆರೆಯ ಹಿಂದೆ ಹಾಡುತ್ತಿರುವುದಾಗಿ) ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಅವಳ ಮಧುರ ಗೀತೆ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಪರ್ಯತ್ನಕತೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ.

वर्णपरिचयं गानक्रियाभाष.

ಪದ್ಯ—1 (ಅನ್ವಯ) मधुकर, अभिनवमधुलोलुपः त्वं चूतमञ्जरीं तथा परिचुम्ब्य कमलवसतिमात्रनिर्वृतः एनां कथं विस्मृतः असि ॥

“ಮಧುಕರವೇ, ನೀನು ಹಾಗೆ ಚೂತ ಮಂಜರಿಯನ್ನು ಚುಂಬಿಸಿ ನವಮಧು ವನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತಾ ಕಮಲವಸತಿಯಿಂದ ತೃಪ್ತನಾಗಿ, ಅದರ ವಿಚಾರವನ್ನು ಹೇಗೆ ಮರೆತಿದ್ದೀಯೆ?”

अभि....लोलुपः नव वधुविन अशियिंद कौडि.

कमल....निर्वृतः कमुलदल्लि वासिसुव त्पुप्पियन्नु ಹೊಂದಿ, कमले वसन्तिः,
कमलवसतिरेव कमलवसतिमात्रं तस्मिन् निर्वृतः ।

एनां—ಇದು ಕ್ಷುತಮಜ್ಜರೀ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣವಾಗಿದೆ ; ಹಂಸಪದಿಕೆಯನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷಿಸಿ ರಾಜನು ಬೇರೊಬ್ಬ ಪ್ರೇಯಸಿಯ ಪುಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳವನಾಗಿರುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಪ್ರಚ್ಛನ್ನನಿಂದೆಯನ್ನು ಅವಳ ಈ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಇದು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ದುಷ್ಯಂತನ ಅನುರಾಗದ ವಿಸ್ಮರಣದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

रागपरिवाहिनी भावपूर्णवागिरुव

देवी....अन्तरेण दीवि वसुमतिಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ; ಅವಳ ಬಗ್ಗೆ ರಾಜನ ಅನುರಾಗ ನವೀಕೃತವಾಗಿದೆ.

अन्तरेण ಇದರೊಡನೆ ಬರುವ ನಾಮಪದ ಅಥವಾ ಸರ್ವನಾಮ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಪಾ. अन्तरान्तरेण युक्ते.

शिखण्डके जूष्मन्तल्लಿ

नागरिकवृत्त्या ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ನಡತೆಯನ್ನನುಸರಿಸಿ, ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯಿಂದ, नगरे भवः नागरिकः तस्य वृत्त्या

इष्टजनविरहादपि—ಪ್ರಿಯಜನ ವಿಯೋಗವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಶಾಪ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದಿರುವುದರ ಸೂಚನೆ ಇಲ್ಲಿರಬಹುದು.

ಪದ್ಯ—2 (ಅನ್ವಯ) यत् सुखितः अपि जन्तुः रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् च निशम्य पर्युत्सुकीभवति, तत् नूनं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि चेतसा अबोधपूर्वं स्मरति ॥

“ ಮನೋಜ್ಞ ವಾದುದನ್ನು ನೋಡಿ, ಮಧುರ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಸುಖಿಯೂ ಸರ್ಯುತ್ಸುಕನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಭಾವಗಳ ಮೂಲಕ ದೃಢವಾಗಿರುವ ಜನ್ಮಾಂತರ ಸ್ನೇಹಗಳನ್ನು ಅರಿವಿಲ್ಲದೆ ಅವನು ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕುರಿತದ್ದು.”

पर्युत्सुकीभवति ತಳಮಳಿಸುತ್ತಾನೆ, पर्युत्सुकः भवति इति यत्. अबोधपूर्वं ಅರಿವಿಲ್ಲದೆಯೇ, बोधः पूर्वं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा बोधपूर्वं, न बोधपूर्वं अबोधपूर्वं ಜನ್ಮಾಂತರ ಸ್ನೇಹಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ವಿಚಾರ ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿದೆ. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಇಂದಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಪೂರ್ವಜನ್ಮದ ಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯ ಭಾರತೀಯ ಮತಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪುನರ್ಜನ್ಮವಾದವನ್ನನು

ಸರಿಸಿ ಬಂದಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರಾಯಃ ಅದು ಶಕುಂತಲಾ ವಿಯೋಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ದುಷ್ಯಂತನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭಾವದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. अनतिपात्यं ತಡಮಾಡಲು ತಕ್ಕದಲ್ಲವಾದದ್ದು, ಅತಿಪಾತಿಯಿತ್ತು ನ ಯಾಗ್ಯ— ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳ ಮತ್ತು ಕರ್ತವ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದುಷ್ಯಂತನ ಆಸಕ್ತಿ ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಲೋಕ....ಕಾರಂ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ನಿಯಮಿತಗೊಳಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾನ.

ಪದ್ಯ—3 (ಅನ್ವಯ) ಭಾತುಃ ಸಕೃದ್ಭವತತುರಗ್ನಃ ಏವ | ಗಂಧವಹಃ ರಾತ್ರಿದಿವಂ ಪ್ರಯಾತಿ | ಶೇಷಃ ಸದಾ ಏವ ಆಹಿತಭೂಮಿಭಾರಃ | ಷಠಾಂಶವೃತ್ತಿಃ ಅಪಿ ಷಃ ಧರ್ಮಃ ||

“ಸೂರ್ಯ ಒಂದು ಸಲ ಮಾತ್ರ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು (ರಥಕ್ಕೆ) ಕಟ್ಟಿದವನಾಗಿ ದ್ದಾನೆ; ಹಗಲು ರಾತ್ರಿಯೂ ಗಾಳಿ ಬೀಸುತ್ತದೆ; ಶೇಷ ಭೂಭಾರವನ್ನು ಸದಾ ಹೊತ್ತಿದ್ದಾನೆ; ಆರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗದಿಂದ ಜೀವಿಸುವವನ (ರಾಜನ) ಧರ್ಮವೂ ಅದೇ.”

ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿಯೆಂಬುದೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ; ಸೂರ್ಯ, ಮಾರುತ ಮತ್ತು ಶೇಷ—ಇವರು ಅಂತಹ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ರಹಿತ ಕರ್ತವ್ಯದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಗಳೆಂಬ ವಿಚಾರವೂ ಅಲ್ಲಿದೆ.

ಸಕೃದ್....ತುರಗ್ನಃ—ಒಂದುಸಲ ಮಾತ್ರ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದವನಾಗಿ, ಸಕೃದ್ ಭುಕ್ತಾಃ ತುರಗ್ನಾಃ ಯೇನ ಸಃ |

ಗಂಧವಹಃ ಕಂಪನ್ನು ಒಯ್ಯುವವನು (ವಾಚ್ಯಾರ್ಥ) ಗಾಳಿ, ಮಾರುತ.

ರಾತ್ರಿದಿವಮ್ ಹಗಲೂ ರಾತ್ರಿಯೂ—ಇದು ಸಾ. ಅಚತುರವಿಚತುರ ಇತ್ಯಾದಿ—ಈ ಸೂತ್ರವನ್ನನುಸರಿಸಿ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ; ಈ ಸೂತ್ರ ಪಾಣಿನಿಯ ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾದುದು.

ಶೇಷಃ ಕದ್ರು ಕಶ್ಯಪರ ಪುತ್ರನಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸರ್ಪರಾಜನ ಹೆಸರು. ಬ್ರಹ್ಮನ ಆಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸದಾ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹೊರುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. (ನೋಡಿ. ಮಹಾ. ಆದಿ. 36).

ಷಠಾಂಶವೃತ್ತಿಃ, ಷಠಾಂಶೇನ ವೃತ್ತಿಃ ಯಸ್ಯ ಸಃ, ರಾಜನು ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳು ಅರ್ಪಿಸಿದ ಆರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ ಉತ್ಪನ್ನದ ಮೇಲೆ ಜೀವಿಸಬೇಕೆಂಬ ಧರ್ಮವಿದೆ; ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಅಲಂಕಾರ ಪ್ರತಿವಸ್ತುಪಮಾ.

ತಪತ್ಯಕಾ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶ.

ಅಥ ಕಿಮ್ ಹೌದು.

ಪ್ರತಿಹಾರಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕಿ.

ದ್ರುತೋತ್ತರಾ ದುಃಖಪೂರ್ಣವಾದುದು, ದುಃಖ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವಂತಹುದು.

ಪದ್ಯ—4 (ಅನ್ವಯ) ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ ಅೌಸ್ತುಕಯಮಾತ್ರಮ್ ಅವಸಾಯಯತಿ । ಲಬ್ಧಪರಿ-
ಪಾಲನವೃತ್ತಿಃ एवं ಕ್ಷಿಶ್ರಾತಿ । ರಾಜ್ಯಂ ಸ್ವಹಸ್ತಧೃತದण्डं आतपत्रं इव यथा श्रमाय
(ತಥಾ) ಅತಿಶ್ರಮಾಪನಯನಾಯ ನ ಭವತಿ ॥

“ರಾಜಪದವಿಯು ಲಾಭ ಉತ್ಪನ್ನಕತೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸುತ್ತದೆ; ಹಾಗೆ
ಲಭಿಸಿದ್ದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಕೆಲಸ ಕ್ಲೇಶಕಾರಕವಾದುದು. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ
ದಂಡವುಳ್ಳ ಭತ್ತಿಯಂತೆ ರಾಜ್ಯ ಅತಿಶ್ರಮವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ
ಶ್ರಮಕಾರಕವೇ ಆಗಿದೆ.”

ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ ಉಚ್ಚಪದವಿ ; ಅದರ ಲಾಭ.

ಅವಸಾಯಯತಿ ಸಮಾಪ್ತಿಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಲಬ್ಧ....ವೃತ್ತಿಃ ಲಭಿಸಿದ್ದನ್ನು ಪಾಲಿಸುವ ಕೆಲಸ ಅಥವಾ ನಡೆವಳಿಕೆ.

ಸ್ವಹಸ್ತ....ದण्डम् ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ದಂಡವುಳ್ಳ, ಸ್ವಹಸ್ತೇ ಧೃತಃ ದण्डಃ यस्य
तत् आतपत्रम् ಭತ್ತಿ ನಾತಿ....ನಾಯ ಅತಿಶ್ರಮ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಲ್ಲ, ಶ್ರಮಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾದ. ರಾಜಪದವಿ ಕ್ಲೇಶಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ; ಹೋಲಿಸಿ, “Uneasy
lies the head that wears the crown”. (‘ಕಿರೀಟವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ
ಶಿರಸ್ಸು ನೆಮ್ಮದಿ ಕಾಣದೆ ಇರತಕ್ಕದ್ದು’).

ವೇತಾಲಿಕಃ ಪ್ರಶಂಸಿಸುವ ಗಾಯಕ, ಚಾರಣ ; ವಿವಿಧೇನ ತಾಲೇನ ಚರತಿ ।

ವಿವಿಧತಾಲಃ ಪ್ರಯೋಜನಮಸ್ಯ ಇತಿ ವಾ ।

ವಿಜಯತಾಂ—ಇಲ್ಲಿ ವಿಜಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಪದ, ಅದರ ವಿ, ಪರಾ ಇವುಗಳ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿದ್ದರೆ
ಆತ್ಮನೇ ಪದವಾಗುತ್ತದೆ—ಪಾ. ವಿಪರಾಭ್ಯಾಂ ಜಃ ।

ಪದ್ಯ—5 (ಅನ್ವಯ) ಸ್ವಸುಖನಿರಭಿಲಾಷಃ ಲೋಕಹೇತೋಃ ಪ್ರತಿದಿನಂ ವಿಧಿಸೇ ।
अथवा ते वृत्तिः एवं विधा एव । पादपः हि मूर्धा तीव्रम् उष्णम् अनुभवति,
संश्रितानां छायाया परितपां ग्रमयति ॥

“ಸ್ವಸುಖದಲ್ಲಿ ಉಪೇಕ್ಷೆಯಿಂದ ನೀನು ಲೋಕಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತೀಯೆ ;
ಆದರೆ ಅದು ನಿನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯದ ಲಕ್ಷಣ. ವೃಕ್ಷವು ತನ್ನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರ
ಉಷ್ಣವನ್ನುನುಭವಿಸುತ್ತದೆ ; ಮತ್ತು ನೆರಳಿನಿಂದ ಆಶ್ರಿತರ ಪರಿತಾಪವನ್ನು ಹೋಗ
ಲಾಡಿಸುತ್ತದೆ.”

ಸ್ವಸುಖನಿರಭಿಲಾಷಃ ತನ್ನ ಸುಖದಲ್ಲೇ ಅಭಿಲಾಷೆ ಇಲ್ಲದೆ, ಸ್ವಸ್ಯ ಸುಖಂ ಸ್ವಸುಖಂ,

निर्गतः अभिलाषः यस्मात् सः निरभिलाषः, स्वसुखे निरभिलाषः ।

हेतोः ಅದಕ್ಕೋಸ್ಕರ (ಪಾ. ಷಣಿ ಹೇತುಪ್ರಯೋಗೇ).

ಪ್ರತಿದಿನಂ—ದಿನೇ ದಿನೇ ಪ್ರತಿದಿನಂ—ಅವ್ಯಯಾಭಾವಸಮಾಸ. ರಾಜನನ್ನು ಅವನ ಸ್ವಾರ್ಥರಹಿತ ಸೇವೆಗೋಸ್ಕರ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲಿನ್ದ: ಎತ್ತರವಾದ ಅಂಗಳ.

(ಪುಟ 50)

ಪದ್ಯ—6 (ಅನ್ವಯ) ಮಹಾಭಾಗ: ಅಂಭಿತ್ರಸ್ಥಿತಿ: ಅಸೌ ನರಪತಿ: ವರ್ಣಾನಾಂ ಅಪಕೃಷ್ಠ: ಅಪಿ ಕಶ್ಚಿತ್ ಅಪಥಂ ನ ಭಜತೇ, (ಇತಿ) ಕಾಮಮ್ | ತಥಾ ಅಪಿ ಶಶ್ವತ್ ಪರಿಚಿತವಿವಿಕ್ತೇನ ಮನಸಾ ಇದಂ ಜನಾಕೀರ್ಣಂ ಹೃತವಹಪರೀತಂ ಗೃಹಂ ಇವ ಮನ್ಯೇ ||

‘ಮಹಾತ್ಮನಾದ ಈ ರಾಜ ಧರ್ಮಚ್ಯುತನಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನೂ, ಚತುರ್ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಯಾರೂ-ಕೇವಲ ಅಧಮನೂ, ಕುಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನೂ ಒಪ್ಪೋಣ. ಆದರೂ ಸದಾ ನಿರ್ಜನತೆಗೆ ಒಗ್ಗಿದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಕೂಡಿ ಜನನಿಬಿಡವಾದ ಇದನ್ನು (ಅರಮನೆಯನ್ನು) ಜ್ವಾಲೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಗೃಹವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇನೆ.’

ಮಹಾಭಾಗ: ಮಹಾತ್ಮನಾದ, ಶ್ರೇಷ್ಠನಾದ, ಮಹಾನ್ ಭಾಗ: ಭಾಗ್ಯಯಸ್ಯ ಸ: ವರ್ಣಾನಾಂ....ಕಶ್ಚಿತ್ ಚತುರ್ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ, ಹೀನನಾಗಿರತಕ್ಕವನೂ

ಅಪಥಂ ದುರ್ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕುಮಾರ್ಗವನ್ನು; ಪಥಿನ್ ಸಮಾಸಾಂತದಲ್ಲಿ ಏಕ ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ: ಪಾ. ಕ್ಷಪುರಾಣ: ಪಥಾಮಾನಕ್ಷೇ; ಆದರೆ ತತ್ಪುರುಷ ಸಮಾಸದಲ್ಲಿ ನಿಷೇಧಾರ್ಥಕ ನ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ. ಪಾ. ಪಥೋ ವಿಭಾಷಾ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಮೇಲ್ಕಂಡ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ವಿಕಲ್ಪವಾಗುತ್ತದೆ; ಆ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಬಂದಾಗ ಅಂಥ ಸಮಾಸಪದ ನಪುಂಸಕ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ—ಪಾ. ಅಪಥಂ ನಪುಂಸಕಮ್ (II. 4. 30.). ರಾಜನ, ಅವನ ರಾಜ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಏನೇ ಇರಲಿ, ಶಾರ್ಙ್ಗವನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಜನಾರ್ಕೀರ್ಣವಾದ ಅರಮನೆ ಜುಗುಪ್ಸೆಯುಂಟು ಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ, ಬೆಂಕಿ ಬಿದ್ದ ಗೃಹದಂತಿದೆ.

ಪದ್ಯ—7 (ಅನ್ವಯ) ಇಹ ಸುಖಸಂಜ್ಞಿನಂ ಜನಂ ಸ್ನಾತ: ಅಭ್ಯಕ್ತಮ್ ಇವ, ಶ್ರುಚಿ: ಅಶ್ರುಚಿಮ್ ಇವ ಪ್ರಬುದ್ಧ: ಸುಷಮ್ ಇವ, ಸ್ವೇರಗತಿ: ಬದ್ಧಮ್ ಇವ ಅವೇಮಿ ||

‘ಸುಖಲೋಲುಪರಾದ ಈ ಜನರನ್ನು ನಾನು—ಸ್ನಾನಮಾಡಿದವನು ಎಣ್ಣೆಯೊತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವವನನ್ನೂ ಶುದ್ಧನು ಅಶುದ್ಧನನ್ನೂ, ಎಚ್ಚಿತ್ತವನು ಸುಪ್ತನನ್ನೂ, ಚಲನಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವುಳ್ಳವನು ಬಂಧಿತನನ್ನೂ ನೋಡುವಂತೆ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದೇನೆ.

ಅರಮನೆಗೆ ಬಂದ ಶಾರದ್ವತನೂ ಶಾರ್ಙ್ಗವನಂತೆ ಬೇಸರದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿನ ಜನರ ಸುಖಾಸಕ್ತಿ ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಮರುಕವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ.

ವಾಮೇತರ....ವಿಸ್ಫುರತಿ ನನ್ನ ಬಲಗಣ್ಣು ಮಿಡಿಯುವುದೇಕೆ ? ಬಲಗಣ್ಣಿನ ಮಿಡಿತ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಅಶುಭವೆಂದೂ, ಪುರುಷರಿಗೆ ಶುಭವೆಂದೂ, ಹಾಗೆಯೇ ಎಡಗಣ್ಣಿನದು ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಶುಭವೆಂದೂ ಪುರುಷರಿಗೆ ಅಶುಭವೆಂದೂ ನಂಬಿಕೆ.

ಪ್ರತಿಹತಮಮಗ್ನಲಮ್ ಅಶುಭ ತೋಲಗಲಿ.

ಮುಕ್ತಾಸನ: ಅಸನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದು ; ಮುಕ್ತಂ ಆಸನಂ ಯೇನ ಸಃ । ವಯಮತ್ರ ಮಹ್ಯಸ್ಥಾಃ ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಾವು ಉದಾಸೀನರು. ರಾಜಪುರೋಹಿತ ರಾಜನನ್ನು ವರ್ಣಾ ಶ್ರಮಗಳು ರಕ್ಷಕ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾನೆ ; ಆ ಮಾತುಗಳು ರಾಜಾನುಗ್ರಹ ಸೂಚಕವೆಂಬಂತೆ ಇದ್ದುದನ್ನು ತಿಳಿದ ಶಾಙ್ಗರವ ಅದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಚುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟು ತಾನು ಆ ಅಭಿನಂದನೀಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಉದಾಸೀನ ನಾಗಿರುವುದಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಪದ್ಯ—8 (ಅನ್ವಯ) ತರವಃ ಫಲಾಗಮೈಃ ನಮ್ರಾಃ ಭವಂತಿ । ಧನಾಃ ನವಾಮ್ಬುಭಿಃ ದೂರವಿಲಿಖ್ವಿನಃ ಸತ್ಪುರುಷಾಃ ಸಮೃದ್ಧಿಭಿಃ ಅನುದತ್ತಾಃ । ಪರೋಪಕರಣಾಮ್ ಎಷಃ ಸ್ವಭಾವಃ ಏವ ॥

‘ತರುಗಳು—ಫಲಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಬಾಗುತ್ತವೆ ; ಹೊಸನೀರಿನಿಂದ ಕೂಡಿ ಮೇಘಗಳು ಬಹುದೂರ ಕೆಳಕ್ಕೆ ಚಾಚುತ್ತವೆ ; ಸತ್ಪುರುಷರು ಸಂಪತ್ತುಗಳಿಂದ ಉಬ್ಬುವುದಿಲ್ಲ (ತಗ್ಗಿರುತ್ತಾರೆ) ; ನಿಜಕ್ಕೂ ಇದು ಪರೋಪಕಾರಿಗಳೆಲ್ಲರ ಸ್ವಭಾವವೇ ಸರಿ.’

ದೂರವಿಲಿಖ್ವಿನಃ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ ಚಾಚಿರುವ.

ಅನುದತ್ತಾಃ ಉಬ್ಬಿದ. ಈ ಶ್ಲೋಕ ಭರ್ತ್ಯಹರಿಯ ನೀತಿಶತಕದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸನ್ನಮುಖವರ್ಣಾಃ ಹರ್ಷಗೊಂಡ ಮುಖಚರ್ಯೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿ.

ಪದ್ಯ—9 (ಅನ್ವಯ) ಪಾಣ್ಡುಪತ್ನಾಣಾಂ (ಮಧ್ಯೆ) ಕಿಸಲಯಮ್ ಇವ, ತಪೋಧನಾಣಾಂ ಮಧ್ಯೆ ಅವಗುಣಠನವತೀ ನ ಅತಿಪರಿಸ್ಫುಟಲಾವರ್ಣಾ, ಕಾ ಸ್ವಿತ ? ॥

‘ಹಣ್ಣಿಲೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಚಿಗುರಿನಂತೆ, ತಾಪಸರ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಕಾಣದ ಸೌಂದರ್ಯವುಳ್ಳ ಈ ಅವಗುಣಠನವತಿ ಮುಸುಕನ್ನು (ಹಾಕಿಕೊಂಡಿರುವವಳು) ಯಾರಿರಬಹುದು ?’

ಅವಗುಣಠನವತೀ, ಅವಗುಣಠನ (ಮುಸುಕು) ಅಸ್ಯಾಃ ಅಸ್ತಿ ಇತಿ ಕಾಸ್ವಿತ ? ಯಾರಿರಬಹುದು ? ಸ್ವಿತ ಪ್ರಶ್ನೆ ಅಥವಾ ಸಂಶಯ ಸೂಚಕ.

ಕುತೂಹಲಗರ್ಭಃ ಕುತೂಹಲದಿಂದ ತುಂಬಿ, ಕುತೂಹಲ ಗರ್ಭೇ ಯಸ್ಯ ಸಃ

ಅನಿ....ಕಲತ್ರಮ್ ಪರಭಾರ್ಯೆಯನ್ನು ದೃಷ್ಟಿಸಿ ನೋಡಬಾರದು ; ರಾಜನ ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ನಿದರ್ಶನ.

(ಪುಟ 51)

ಯುಜ್ಯಸ್ವ ಹೊಂದು, ಪಡೆ, ೪ಯುಜ್ 4 ಆತ್ಮನೇ, ಮಧ್ಯಮ, ಪು. ೧.

ಅಪಿ ನಿರ್ವಿಗ್ರಹ....ಇಲ್ಲಿ ಅಪಿ ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕ

ಪದ್ಯ—10 (ಅನ್ವಯ) ತ್ವಯಿ ರಕ್ಷಿತರಿ ಸತಾಂ ಧರ್ಮಕ್ರಿಯಾವಿಗ್ರಹಃ ಕುತಃ ।
 ಧರ್ಮಾಶೌ ತಪತಿ ಸತಿ ತಮಃ ಕಥಂ ಆವಿರ್ಭವಿಷ್ಯತಿ ॥

‘ನೀನು ರಕ್ಷಕನಾಗಿರುವಾಗ ಸತ್ಪುರುಷರ ಧರ್ಮಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲಿಂದ ತಾನೆ
 ವಿಘ್ನ ಉಂಟಾದೀತು? ಸೂರ್ಯ ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವಲ್ಲಿ ಕತ್ತಲು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ
 ಬಗೆ ಹೇಗೆ?’

ಧರ್ಮಕ್ರಿಯಾ....ಕುತಃ ಧಾರ್ಮಿಕಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಭಂಗ ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಂದೀತು? ಧರ್ಮಾಶೌ
 ಸೂರ್ಯ, ಧರ್ಮಾಃ ಅಂಶವಃ ಯಸ್ಯ, ತಸ್ಮಿನ್, ಧರ್ಮಾಶೌ...ಸತಿ ಸೂರ್ಯ
 ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ. ಕುಶಲಿ—ಕುಶಲಂ ಅಸ್ಯಾಸ್ತೀತಿ. ಸ್ವಾಧೀನ....ಮಂತಃ
 ಸಿದ್ಧಿಯುಳ್ಳವರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ ಅವರ ಸ್ವಾರ್ಥೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಸ್ವಾಧೀನಂ ಕುಶಲಂ
 ಯೇಷಾಂ ತೇ, ಸಿದ್ಧಯಃ ಷಣ್ಣಾಂ ಸಂತಿ ಇತಿ ಸಿದ್ಧಿಮಂತಃ । ಅನಾಮಯ....ಪೂರ್ವಕಂ
 ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತ ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಅನಾಮಯಸ್ಯ ಅಭಾವಃ ; ಹೋಲಿಸಿ
 ಬ್ರಾಹ್ಮಣಂ ಕುಶಲಂ ಪೃಥೇಕ್ಷತ್ರಬಂಧುನಾಮಯಮ್ । ವೈಶ್ಯಂ ಕ್ಷೇಮಂ ಸಮಾಗಮ್ಯ ಶೂದ್ರಮಾರೋಗ್ಯಮೇವ
 ಚ ॥—ಮನುಸ್ಮೃತಿ II. 127.

ಉಪಾಯಂತ—ಉಪ + ೪ಯುಜ್ ಇದರ ಲುಕ್ ಪ್ರ. ಪು. ಏಕ-ಯಮ್ ಧಾತುವು ಪರಸ್ಮೈಪದ,
 ಅದರೆ ವಿವಾಹವಾಗು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೇಪದ
 ವಾಗುತ್ತದೆ. ಪಾ. ಉಪಾಯಮಃ ಸ್ವಕರಣಂ.

ಪದ್ಯ—11 (ಅನ್ವಯ) ತ್ವಮ್ ಅಹಂತಾಂ ಪ್ರಾಪ್ತಸರಃ (ಇತಿ) ನಃ ಸ್ಮೃತಃ ಅಸಿ ।
 ಶಕ್ರುಂತಲಾ ಚ ಮೃತಿಮತೀ ಸತ್ಕಿಯಾ । ತುಲ್ಯಗುಣಂ ವಧೂವರಂ ಸಮಾನಯನ್ ಚಿರಸ್ಯ
 ವಾಚ್ಯಂ ನ ಗತಃ ॥

‘ನೀನು ಶ್ರೇಷ್ಠರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರೇಸರನೆಂದು ನಮಗೆ ತಿಳಿದವನಾಗಿದ್ದೀಯೆ; ಶಕುಂತಲ
 ಯಾದರೋ ಸತ್ಕ್ರಿಯೆಗಳ ಮೂರ್ತರೂಪಳು. ಸಮಾನಗುಣವುಳ್ಳ ವಧೂವರರನ್ನು
 ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಬಹುಕಾಲಾನಂತರ ಬ್ರಹ್ಮ ನಿಂದ್ಯನಾಗಲಿಲ್ಲ.’

ತುಲ್ಯಗುಣಂ ಸಮಾನ ಗುಣವುಳ್ಳ.

ವಧೂವರಮ್ ವಧುಶ್ಚ, ವರಶ್ಚ ತಯೋಃ ಸಮಾಹಾರಃ ತ್ವಂ—ಸಮಾಹಾರದ್ವಂದ್ವ. ಉದ್ಭವಕ್ಕೂ
 ಬ್ರಹ್ಮ ಅಸಮಾನರನ್ನೇ ವಿವಾಹದಲ್ಲಿ ಒಂದುಗೂಡಿಸುತ್ತಾ ಬಂದು, ಈಗ ಬಹು
 ಕಾಲವಾದ ಮೇಲೆ ಸಮಾನ ಗುಣವುಳ್ಳ ವಧೂವರರನ್ನು (ಶಕುಂತಲಾ
 ದುಷ್ಯಂತರನ್ನು) ಸತಿಪತಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅಂತಹ ನಿಂದೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ
 ಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಸಹಧರ್ಮಚರಣಾಯ—ಒಟ್ಟಿಗೆ ಧರ್ಮವನ್ನಾಚರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ; ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ವಿನಾಹದ ಮುಖ್ಯಗುರಿಯೆಂದರೆ, ಪತಿಪತಿಯರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಧರ್ಮವನ್ನಾಚರಿಸತಕ್ಕದ್ದು.

(ಪುಟ 52)

ಪದ್ಯ—12 (ಅನ್ವಯ) अनया गुरुजनः न अपेक्षितः त्वया बन्धुजनः न पृष्टः एकैकं चरिते एकैकं किं भणामि ॥

‘ಅವಳು ಗುರುಹಿರಿಯರನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸಲಿಲ್ಲ; ನೀನು ಬಂಧುಗಳನ್ನು ಕೇಳಲಿಲ್ಲ. ನೀವು ನೀವೇ ನಡೆಸಿದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರನ್ನು ಕುರಿತು ನಾನು ಏನು ಹೇಳಲಿ?’

ಈ ರಹಸ್ಯಪ್ರಣಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ-ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತನ ಜನಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನೂ, ಈಗ ಆ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ದುಷ್ಯಂತ ಗೌರವಿಸುವ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನೂ ಗೌತಮಿಯು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾಳೆ.

किं....भणति शकुन्तलीय कतरते ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ; किमिदमुपन्यस्तम् ಇವೆಲ್ಲ ಏನು ಮಾತುಗಳು! ಎಂಬುದಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಅವಳಿಗೆ ಪಾವಕ ಸಮಾನವಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ದುಷ್ಯಂತ ಮತ್ತು ಶಕುಂತಲೆ ತಾಪಸರು ಇವರ ನಡುವೆ ತೀಕ್ಷ್ಣ ರೀತಿಯ ವಾಗ್ವಾದ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಪದ್ಯ—13 (ಅನ್ವಯ) ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीम् अपि जनः अन्यथा विशङ्कते । अतः स्वबन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे इष्यते ॥

‘ಬಂಧುಕುಲವನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿನಾಹಿತಳಾದ ಸಾಧ್ವೀಮಣಿಯನ್ನು ಜನ ಅನ್ಯಥಾ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂತಹ ಪ್ರಮದೆ ಪತಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ—ಪ್ರಿಯಳಾಗಿರಲಿ ಅಪ್ರಿಯಳಾಗಿರಲಿ-ಇರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಬಂಧುಗಳು ಇಚ್ಛಿಸುತ್ತಾರೆ:

ज्ञाति....संश्रयां ಕೇವಲ ಬಂಧುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ, ಜ್ಞಾತಿಕುಲ ಏಕ: ಸಂಶ್ರಯ: यस्या: सा, तां. ಸಾಧ್ವಿಯನ್ನು, ಪತಿವ್ರತೆಯನ್ನು.

प्रिया अप्रिया वा प्रीतिपात्रಳಾಗಿ, ಆಗದಿರಲಿ; ವಿನಾಹಿತಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಸ್ಥಾನ ಪತಿಗೃಹಮಾತ್ರವೆಂಬುದು ಶಾಬ್ಲರ್ವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

किमन....पूर्वा? ಅವಳನ್ನು ನಾನು ವಿನಾಹಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದೇನು? पूर्वं परिणीता परिणीतपूर्वा—ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯಿಂದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಸಂತಯ ಭೀತಿಗಳು ಇನ್ನೂ ದೃಢಪಡುತ್ತವೆ.

ಪದ್ಯ — 14 (ಅನ್ವಯ) किं कृतकार्यद्वेषः, धर्मं प्रति विमुक्तता, कृतावज्ञा ? अमी विकाराः प्रायेण ऐश्वर्यमत्तेषु मूर्च्छन्ति ॥

‘ಇದೇನು ಮಾಡಿದ ಕಾರ್ಯದ ಮೇಲಣ ದ್ವೇಷವೋ, ಧರ್ಮ ಪರಾಜ್ಞಾಪ್ರತಿಯೋ ಅಂಗೀಕೃತವಾದುದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿರಸ್ಕಾರವೋ ? ಇಂತಹ ವಿಕಾರಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಧನದಿಂದ ಮದಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ವಿಜೃಂಭಿಸುತ್ತವೆ.’

कृत....द्वेषः, कृते कार्ये द्वेषः ।

कृतावज्ञा-कृतायाः अज्ञीकृतायाः अवज्ञा (तिरस्कार)

असत्....प्रश्नः कल्पित असत्यದ ಆಧಾರವುಳ್ಳ ಪ್ರಶ್ನೆ, असतः अविद्यमानार्थस्य कल्पना, तथा कृतः प्रश्नः । मूर्च्छन्ति अधಿಕಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

अधिक्षिप्तोऽस्मि निಂದितनागद्धೇने.

ಪದ್ಯ — 15 (ಅನ್ವಯ) एवम् उपनतम् इदं अक्लिष्टकान्ति रूपं प्रथमपरिगृहीतं स्यात् न वा इति अध्यवस्यन् खलु, भ्रमरः विभाते अन्तस्तुषारं कुन्दं इव परिभोक्तुं न च शक्नोमि, हातुं न एव शक्नोमि ॥

‘ಹೀಗೆ ಉಪಸ್ಥಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಅನವದ್ಯ ರೂಪು ನನ್ನಿಂದ ಮೊದಲು ಸ್ವೀಕೃತವಾಗಿತ್ತೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಶಕ್ತನಾಗಿ, ಮುಂಜಾನೆ ಯಲ್ಲಿ ಭ್ರಮರವೊಂದು ಮಂಜಿನ ಹನಿಯುಳ್ಳ ಕುಂದಪುಷ್ಪದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವಂತೆ, ಅದನ್ನು (ಆ ರೂಪನ್ನು) ಅನುಭವಿಸಲಾರೆ ಆಧವಾ ಬಿಡಲಾರೆ.’

अक्लिष्टकान्ति—अक्लिष्टा कान्तिः यस्य तत्.

अध्यवस्यन् निर्ಧರಿಸಲಾರದೆ ಇರುತ್ತಾ.

अन्तस्तुषारं कुन्दं. ಒಳಗೆ ಮಂಜಿನಹನಿಯಿರುವ ಕುಂದಪುಷ್ಪ (ಮಲ್ಲಿಗೆ), अन्तस्तुषारः यस्मिन् तत् कुन्दं ದುಷ್ಯಂತ ತೀವ್ರಸಂಶಯಕ್ಕೀಡಾಗಿರುವ ವಿಚಾರವು ಭ್ರಮರಸನ್ನಿವೇಶದ ಹೋಲಿಕೆಯಿಂದ ಅತಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಯಾಗಿರುವಂತೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ.

(ಪುಟ 53)

अहो, धर्मापेक्षिता भर्तुः प्रभुविनयम् एतत्तु धर्मश्रद्धे ! दुष्यಂತं सञ्चारित्त्यक्ते ಇದೊಂದು ಮೆಚ್ಚುಗೆ.

जोषं मोक्षनवागि (ಕ್ರಿ.ವಿ.)

क्षेत्रिणं न्यायसम्पत्त सतಿಯೆಂದು

कृतः....आशा ಎಲ್ಲಿ, ಏರುತ್ತಿದ್ದ, (ಜಿಗಿಯುತ್ತಿದ್ದ) ಆ ಆಶೆ ! ಶಕುಂತಲೆಯ ನಿರಾಶೆ ಕ್ರಮೇಣ ತೀವ್ರಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ.

ಪದ್ಯ—17 (ಅನ್ವಯ) ಕೃತಾಭಿಮರ್ಶಾಂ ಸುತಾಮ್ ಅನುಮನ್ಯಮಾನಃ ಸುನಿಃ ತ್ವಯಾ ವಿಮಾನ್ಯಃ, ಯೇನ ಮೃಶಂ ಸ್ವಮ್ ಅರ್ಥಂ ಪ್ರತಿಗ್ರಾಹಯತಾ ದಸ್ಯುಃ ಇವ ಪಾತ್ನೀಕೃತಃ ಅಸಿ ||

‘ನಿನ್ನಿಂದ ಅಪಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದ ಪುತ್ರಿಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ಮತ್ತು ಕಳ್ಳನಿಗೆ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ನಿನಗೆ ಅಪಹೃತ ವಸ್ತುವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟು ನಿನ್ನನ್ನು ಸತ್ಪಾತ್ರವಾಗಿಸಿದ ಆ ಮುನಿ ನಿಂದಾರ್ಹ !’

ಅನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಶಾರ್ಙ್ಗರವನ ಕೋಪ ಇಲ್ಲಿ ಉಗ್ರವಾಗಿದೆ.

ಕೃತಾಭಿಮರ್ಶಾಮ್ ಅಪಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದ ಕೃತಾ ಅಭಿಮರ್ಶಾ ಯಸ್ಯಾಃ ಸಾ, ತಾಮ್. ಸತ್ಪುರುಷನೊಬ್ಬನಿಂದ ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ಅಲ್ಲೇ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿದ್ದ ಕಳ್ಳನಿಗೆ ಅವನನ್ನೇ ಸತ್ಪಾತ್ರವಾಗಿಸಿ ಆ ಸತ್ಪುರುಷ ಅದನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿ ಕೊಡುವ ಸನ್ನಿವೇಶಕ್ಕೆ ಕಾಶ್ಯಪಮುನಿಯ ಔದಾರ್ಯವನ್ನು ಹೋಲಿಸಿದೆ.

ವಿರಮ—ಧಾತು ರಮ್, ಇದು ಆತ್ಮನೇಪದ ; ಅದರೆ ವಿ, ಆ ಅಥವಾ ಪರಿ ಪೂರ್ವಕ ವಾಗಿದ್ದರೆ ಪರಸ್ಮೈಪದವಾಗುತ್ತದೆ. ಪಾ. ವ್ಯಾಖ್ಯಾರಿಭ್ಯೋ ರಮಃ ।

ಪ್ರತ್ಯಯಪ್ರತಿವಚನಮ್ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಉತ್ತರ.

ಸಮುದಾಚಾರಃ ಸಂಬೋಧನೆಯ ಸತ್ಸಂಪ್ರದಾಯ.

ಸ್ವಭಾವೋತ್ತಾನಹೃದಯಮ್ ಸ್ವಭಾವತಃ ತೆರೆದ ಹೃದಯವುಳ್ಳ, ಮುಗ್ಧವಾಗಿರುವ,

ಸ್ವಭಾವತಃ उत्तानं हृदयं यस्य तम्. समयपूर्वं ಒಪ್ಪಂದಪೂರ್ವಕವಾಗಿ

ಪ್ರತ್ಯಾಖ್ಯಾತುಂ ತ್ಯಜಿಸಲು, ನಿರಾಕರಿಸಲು,

ಪದ್ಯ—17 (ಅನ್ವಯ) ಕೂಲಕ್ಷುಷಾ ಸಿಂಧುಃ ಇವ ಪ್ರಸನ್ನಮ್ ಅಮ್ಮಃ ತಟತರಂ ಚ ವ್ಯಪದೇಶಮ್ ಆವಿಲಯಿತುಮ್ ಇಮಂ ಜನಂ ಚ ಪಾತಯಿತುಂ ಕಿಮ್ ಇಹಸೇ ||

‘ತೀರವನ್ನು ಕೊಚ್ಚುವ ಪ್ರವಾಹವು ತಿಳಿನೀರು ಮತ್ತು ತೀರವೃಕ್ಷ ಇವುಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವಂತೆ ನೀನು ನಮ್ಮ ಕುಲಗೌರವವನ್ನೂ ನಮ್ಮನ್ನೂ ಅಧೋಗತಿಗೆ ತರಲು ಇಚ್ಛಿಸುವಿಯೇಕೆ ?’

ಕೂಲಕ್ಷುಷಾ ತೀರವನ್ನು ಕೊಚ್ಚುವ, ಕೂಲಂ ಕಠಿಣಿತಿ ಇತಿ—ಪಾ. ಸರ್ವಕೂಲಾಭಿಕರೀಭಿಷು

ಕಠಃ ಮತ್ತು ಅರುದ್ಧಿಷದಜನ್ತಸ್ಯ ಸುಮ್ ।

ಪಾತಯಿತುಂ ಬೀಳಿಸಲು, ಅಧೋಗತಿಗೆ ತರಲು

ಅಭಿಜ್ಞಾನಂ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥಕ ವಸ್ತು. ದುಷ್ಯಂತ ತನಗೆ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಉಂಗುರವನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಅವನ ಮನವೊಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಕುಂತಲೆಯ ಅಪೇಕ್ಷೆ.

ಉದಾರಃ ಕಲ್ಯಃ ಸೂಕ್ತವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇ ಸರಿ.

(ಪುಟ 54)

ಶಿಖಾವತಾರಾಭ್ಯಂತರೇ ಶಕ್ರಾವತಾರವೆಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಸ್ನಾನಘಟ್ಟ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿನ ಶಿಖಾಶಿಖಾರ್ಥಿ ವಸ್ತುರಚನೆಯ ಮತ್ತು ನಾಟಕ ‘ಕಾರ್ಯ’ ಪ್ರಗತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಉಂಗುರ ಕಾಣೆಯಾಗಿರುವ ಈ ಪ್ರಸಂಗ ಅತಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದುದು.

ಪ್ರತ್ಯುತ್ಪನ್ನಮತಿ ಸಿದ್ಧವಾದ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳ, ಪ್ರತ್ಯುತ್ಪನ್ನಾ ಮತಿ: यस्य तत्. ಸ್ತ್ರೇಣ ಸ್ತ್ರೀ
ಸಮೂಹ ಸ್ತ್ರೀಣಾಂ ಸಮೂಹ; ನೋಡಿ, ಪಾ. ಸ್ತ್ರೀಪುಂಸಾಮ್ಯಾಂ ನೃಸನೌ ಭವನಾತ್
ಶ್ರೋತವ್ಯಮ್ ಕೇಳಲ್ಪಡಬೇಕಾದುದು—ರಾಜ ವ್ಯಂಗವಾಗಿ ಮಾತಾಡುತ್ತಾನೆ.

ನಲಿನಿ...ಭಾಜನ ಕಮಲಪತ್ರಗಳ ಪಾತ್ರೆ.

ಪುತ್ರಕೃತಕ: ಸಾಕುಮಗ, ಕೃತಕಶ್ವಾಸೌ ಪುತ್ರಶ್ಚ.

उपच्छन्दितः ಪುಸಲಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟ.

इत्थं प्रहसितोऽसि ನೀನು ಹೀಗೆ ಹಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದೆ

सगन्धेषु ಒಂದೇ ಬಳಗದಲ್ಲಿ, ಸ್ವಬಂಧವರಲ್ಲಿ, समानः ಗಂಧ: ಯೆಫಾಂ ತೇ—ಶಕುಂತಲೆ,
ಮಂಜುಕೆ ಇಬ್ಬರೂ ಕಾನನವಾಸಿಗಳು; ಹಾಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಆಶ್ರಯವಿದ್ದುದ
ರಿಂದ ಜುಂಕೆ ತನ್ನ ಬಳಗವಾದ ಶಕುಂತಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆಯೇ
ಹೊರತು ಅಪರಿಚಿತ ರಾಜನಲ್ಲ.

अनृत....मधुभिः ಸುಳ್ಳಿನಿಂದ ತುಂಬಿದ ಸಿಹಿ ಮಾತು, अनृतेन ಪ್ರಚುರಾ अनृतमयी,
अनृतमयीनां वाचां ಮಧುನಿ ತೈ: । विषयिणः ವಿಷಯಾಸಕ್ತ ಪುರುಷರು.

केतवस्य अनभिज्ञः ಕುಟಿಲತೆಯನ್ನು ಅಥವಾ ಕಪಟವನ್ನರಿಯದ.

तापसवृद्धे ವೃದ್ಧಳಾಗಿರುವ ತಾಪಸಿಯೇ, वृद्धा चासौ तापसी च-वृद्धतापसी
(ಅಥವಾ ತಾಪಸವೃದ್ಧಾ, ಪಾ. ಕಡಾರಾ: ಕರ್ಮಧಾರಯೆ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ)

ಪದ್ಯ—18 (ಅನ್ವಯ) ಸ್ತ್ರೀಣಾಮ್ ಅಶಿಕ್ಷಿತಪದ್ಧತ್ವಮ್ ಅಮಾನುಷೀಷು ಸಂಘೃಯತೇ,
या: प्रतिबोधवत्यः किमुत। परभृता: स्वम् अपत्यजातम् अन्तरिक्षगमनात् प्राक्
अन्यै: द्विजै: पोषयन्ति खलु ॥

‘ಮಾನುಷಿಯರಲ್ಲದ ಹೆಣ್ಣುಗಳಲ್ಲೂ ಬೋಧಿತವಲ್ಲದ ಒಂದು ಜಾಣ್ಮೆ ಕಂಡು
ಬರುತ್ತದೆ; ಇನ್ನು ಮಾತೇ ಮುಂತಾದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕುಶಲಿಯರ ವಿಚಾರವೇನು!
ಹೆಣ್ಣು ಕೋಗಿಲೆಗಳು ತಮ್ಮ ಸಂತತಿ ಹಾರಲು ಶಕ್ತವಾಗುವ ಮುನ್ನ ಅವು ಬೇರೆಯ
ಪಕ್ಷಿಗಳಿಂದ ಪೋಷಿತವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತವೆ.’

ಹೋಲಿಸಿ—स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता: ।

पुरुषणां तु पाण्डित्यं शास्त्रेणैवोपदिश्यते ॥

—ಮೃಚ್ಛಕಟಿಕಾ IV

अशिक्षितपदुत्वं ಬೋಧಿಸದಿದ್ದರೂ ಬಂದಿರುವ ಜಾಣ್ಮೆ, ಚಾತುರ್ಯ.

प्रतिबोधवत्यः ಮಾತು ಮುಂತಾದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕುಶಲಿಯರು, प्रतिबोधः
आसाम् अस्ति इति ।

स्वम् अपत्यजातं ತಮ್ಮ ಸಂತತಿಯನ್ನು (ಕೋಗಿಲೆಗಳು ಕಾಗೆಗಳ ಸಂತತಿಯನ್ನು
ಹೋಲುತ್ತವೆ). ಕಾಗೆಗಳಿಂದ ಮರಿ ಮಾಡಿಸಿ ಹಾರುವವರೆಗೂ ಪೋಷಿತ

ನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಜಾಣ ಕೋಗಿಲೆಯನ್ನು ಪರಭೃತ ಎಂದು ಕೆರೆದಿದ್ದಾರೆ. ದುಷ್ಯಂತ ಹೇಳುವಂತೆ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಜಾಣ್ಮೆ, ಚಾತುರ್ಯ ಅಸಾಧಾರಣವಾದುದು. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವುಳ್ಳ ಅವನಿಗೆ ಮುಂದೆ ನಿಂತಿರುವ ಶಕುಂತಲೆ ಗೌತಮಿಯರು ತನ್ನನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ವಂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ದೃಢಪಟ್ಟಂತಿದೆ.

(ಪುಟ 55)

अनार्य अधमनै, षनतेಗೆಟ್ಟವನೇ, ದುಷ್ಯಂತನಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೈಬಿಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುವನೆಂಬ ಮನಗಾಣಿಕೆಯಿಂದ ಶಕುಂತಲೆ ಅಂತಹ ಅನ್ಯಾಯದ ವಿರುದ್ಧ ಕುಪಿತಳಾಗಿ ಅವನನ್ನು ಹೀಗೆ ಮೂದಲಿಸುತ್ತಾಳೆ.

आत्मनः हृदयानुमानेन निन्न हृदयद सशयक्यनुग.ಣವಾಗಿ

धर्म....प्रवेशिनः धर्मद मे.ಲು ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ, धर्म एव कञ्चुकः, तं प्रविशति इति तथाभूतस्य धर्मद सೋ.ಗಿನಿಂದ.

तृणचञ्चकूपोपमस्य ಹುಲ್ಲು ಶತೈಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ ಹೋಗಿರುವ ಭಾವಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದ.

तव....प्रतिपत्स्यते—ನಿನ್ನ ನಡತೆಯನ್ನ ನುಸರಿಸುತ್ತಾನೆ.

सन्दिग्धवृद्धिं कुर्वन्—ಸಂಶಯಗ್ರಸ್ತ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳವನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಾ.

अकैतवः—ಕಪಟರಹಿತ.

तथापि....न लक्षये—ಅಲ್ಲಿ ಇಂತಹುದನ್ನು ಕಾಣೆ—ತನ್ನ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆ ಮಾಡುವ ಆರೋಪಣೆಯಂತಹ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕಾಣೆನೆಂದು ದುಷ್ಯಂತ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ; ಶಕುಂತಲೆ ಕಪಟವನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನ ಮೇಲೆ ಆರೋಪಿಸಿದಾಗ ಅವನು ಕೊಡುವ ಉತ್ತರ ಅದು.

स्वच्छन्दचारिणी स्त्रीष्ठाप्रवृत्तियुಳ್ಳವಳು, स्वस्य छन्दः तेन चरितुं शीलम् अस्याः इति.

मुखमधोः—ಬಾಯಲ್ಲಿ ಮಧು ಇರುವ, ಸಿಹಿ ಮಾತಿನ, मुखे मधु यस्य सः तस्य. आत्मकृतं ಸ್ವಯಂಕೃತ.

चापलं—ಚಂಚಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಆತುರದ ಕಾರ್ಯ.

ಪದ್ಯ—19 (ಅನ್ವಯ) अतः संगतं विशेषात् रहः परीक्ष्य कर्तव्यम् ।

अज्ञातहृदयेषु सौहृदम् एवं वैरीभवति ॥

‘ಆದ್ದರಿಂದ ಒಂದು ಮೈತ್ರಿ ಯಾವುದು ರಹಸ್ಯದ್ದೋ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅದು ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಅನಂತರವೇ ಬೆಳಸಲು ತಕ್ಕದ್ದು ; ಪರಸ್ಪರ ಹೃದಯಗಳನ್ನರಿಯದವರಲ್ಲಿ ಸೌಹಾರ್ದ ಹೀಗೆ ವೈರವಾಗುತ್ತದೆ.’

ಅಜ್ಞಾತಹೃದಯೇಷು — ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಹೃದಯವನ್ನರಿಯದ ಪ್ರಣಯದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇದು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯೂ ಹೌದು, ಉಪದೇಶವೂ ಹೌದು. ಅಧರೋತ್ತರಮ್ ತಲೆ ಕೆಳಗಿನ ಪ್ರಸಂಗ. ಅನುಚಿತವಾದುದು.

ಪದ್ಯ—20 (ಅನ್ವಯ) ಯಃ ಆಜನ್ಮನಃ ಶಾಲ್ಯಮ್ ಅಶಿಕ್ಷಿತಃ ತಸ್ಯ ಜನಸ್ಯ ವಚನಮ್ ಅಪ್ರಮಾಣಮ್ । ಯೈಃ ಪರಾತಿಸಂಧಾನಂ ವಿद्या ಇತಿ ಅಧೀಯತೇ ತೇ ಆಪ್ತವಾಚಃ ಸಂತು ಕಿಲ ॥

“ಕಪಟದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಿಕ್ಷಣವೂ ಇಲ್ಲದ ಜನರ ಮಾತು ಪ್ರಮಾಣರಹಿತ. ಯಾರು ಪರವಂಚನೆಯನ್ನೇ ವಿದ್ಯೆ ಎಂದು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೋ ಅವರೇ ಅಪ್ಪವಾಚಕರಾಗಲಿ.”

ಪರಾತಿಸಂಧಾನಮ್—ಮೋಸ, ವಂಚನೆ, ಪರೇಷಾಂ ಅತಿಸಂಧಾನ.

ತೇ ಕಿಲ—ಅವರೇ

ಆಪ್ತವಾಚಃ ಆಪ್ತಾಃ ವಾಚಃ ಯೇಷಾಂ ತೇ. ಶ್ಲೋಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಪಂಕ್ತಿ ಶಕುಂತಲಿಗೂ, ಎರಡನೆಯದು ದುಷ್ಯಂತನಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ.

ಸತ್ಯವಾದಿನ್—ಸತ್ಯವನ್ನು ನುಡಿಯುವವನೇ—ವ್ಯಂಗವಾಗಿ ಹೇಳಿದ ಮಾತು.

ಅತಿಸಂಧಾಯ—ಮೋಸಗೊಳಿಸಿ.

ವಿನಿಪಾತ—ಭ್ರಷ್ಟತೆ, ಅವನತಿ.

ಪದ್ಯ—21 (ಅನ್ವಯ) ತತ್ತ ಏಷಾ ಭವತಃ ಕಾಂತಾ । ಏನಾಂ ಲ್ಯಜ ವಾ ಗೃಹಾಣ ವಾ । ಹಿ ದಾರೆಷು ಪ್ರಭುತಾ ಸರ್ವತೋಮುಖೀ ಉಪಪನ್ನಾ ॥

“ಅಂತು ಇವಳು ನಿನ್ನ ಪತ್ನಿ; ಇವಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸು ಅಥವಾ ತ್ಯಜಿಸು. ಏಕೆಂದರೆ ಪತ್ನಿಯರ ಮೇಲಣ ಅಧಿಕಾರ ಸರ್ವತೋಮುಖವೆಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ.”

ಸರ್ವತೋಮುಖೀ — ಎಲ್ಲ ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದು, ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯದು—ದುಷ್ಯಂತನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆ ಹೊಂದಿರುವ ಪತ್ನೀರೂಪದ ಸಂಬಂಧದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಶಾರದ್ವತನಿಗೆ ಅತಿ ಗೌರವ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು “ಪತ್ನಿಯರ ಮೇಲಣ (ಪತಿಯ) ಅಧಿಕಾರ ಸರ್ವತೋಮುಖ ” ಎಂದು ಘೋಷಿಸುತ್ತಾನೆ.

(ಪುಟ 56)

ಕರ್ಣಪರಿಧೇವಿನಿ—ಮನಕರಗುವಂತೆ ಪ್ರಲಾಪಿಸುತ್ತಿರುವ, ಕರ್ಣಂ ಪರಿಧೇವಿತುಂ ಶೀಲಮ್ ಅಸ್ಯಾಃ ।

ಪ್ರತ್ಯಾದೇಶಪರೂಪೇ—ಪರಿತ್ಯಾಗದ ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ.

ಮೇ ಪುತ್ರಿಕಾ—ಈ ನನ್ನ ಮಗು.

ಪುರೋಭಾಗೇ—ಸ್ವೈರಿಣಿಯೇ

किं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे—स्वातन्त्र्यं नहि सुखीयैः—होली,

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रो रक्षति वार्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

—ಮನುಸ್ಮೃತಿ IX 3

ಪದ್ಯ—22 (ಅನ್ವಯ) यदि क्षितिपः यथा वदति तथा त्वम् असि, उत्कुलया त्वया पितुः किम्? अथ तु आत्मनः व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यं अपि तव क्षमम् ॥

‘ರಾಜ ಹೇಳುವಂತೆ ನೀನು ಆಗಿರುವ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಕುಲಚ್ಯುತಳಾದ ನಿನ್ನಿಂದ ಪಿತೃವಿಗೆ ಆಗಬೇಕಾದುದೇನು? ಆದರೆ ನಿನ್ನ ವಿವಾಹವ್ರತವನ್ನು ಪರಿಶುದ್ಧವೆಂದು ತಿಳಿದಿರುವೆಯಾದರೆ ಪತಿಗೃಹದಲ್ಲಿ ದಾಸ್ಯವೂ ನಿನಗೆ ಸಮೀಚನವೇ ಸರಿ.’

उत्कुलया—ಕುಲಚ್ಯುತಳಾದವಳಿಂದ, उत्क्रान्ता कुलात् ಅಥವಾ उत्क्रान्तं कुलं यया ಸಾ. ವಿಷಯವನ್ನು ಶಾರ್ಙ್ಗರವ ಇತ್ಯರ್ಥಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ; ಶಕುಂತಲೆ ಸ್ವೀರಿಡೆ ಯಾಗಿರಬಹುದು ಇಲ್ಲವೇ ದುಷ್ಯಂತನೊಡನೆ ಶುದ್ಧವಿವಾಹವಾಗಿರುವವಳಾಗಿರ ಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯ ಸಂದರ್ಭವಿದ್ದರೆ, ಅವಳು ಕುಲಕ್ಕೆ ತ್ಯಾಜ್ಯಳು; ಎರಡನೆಯದಾಗಿದ್ದರೆ ಅವಳು ದಾಸಿಯಾಗಿಯಾದರೂ ಪತಿಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇದ್ದೇ ತೀರಬೇಕು.

ಪದ್ಯ—23 (ಅನ್ವಯ) शशाङ्कः कुमुदानि एव बोधयति, सविता पङ्कजानि एव । हि वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी ॥

‘ಚಂದ್ರ, ಕುಮುದಗಳನ್ನೇ (ಬಿಳಿ ನೈದಿಲೆ) ಎಚ್ಚರಿಸುತ್ತಾನೆ (ಅರಳಿಸು ತ್ತಾನೆ) : ಸೂರ್ಯನಾದರೋ ಕಮಲಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ. ಏಕೆಂದರೆ ಜಿತೇಂದ್ರಿಯರ ವರ್ತನೆ ಪರಿಭಾರ್ಯಾಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ವಿಮುಖವಾದುದು.’

पर....मुखी—परस्य परिग्रहः, परपरिग्रहस्य संश्लेषः, तस्मात् पराङ्मुखी । अन्यसङ्गात्—अन्य सङ्गवासदिन्द, अन्यस्याः सङ्गः, तस्मात्. गुरुलाघवं अधिक् मत्तु अल्प (दोषः), गुरु च लाघवम् अनयोः समाहारः ।

ಪದ್ಯ—24 (ಅನ್ವಯ) अहं मूढः स्याम्. एषा वा मिथ्या वदेत्, इति. संशये दारत्यागी भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥

‘ನಾನೇ ಭ್ರಾಂತನಾಗಿದ್ದೇನೆಯೋ, ಇವಳೇ ಸುಳ್ಳಾಡುತ್ತಿರುವಳೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ (ನಾನು) ಸ್ವಪತ್ತೀ ಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದವನೋ ಪರಸ್ತ್ರೀಸ್ಪರ್ಶ ಪಾಂಸುಲನೋ ಆಗಬಹುದು.’

आहो अथवा. पर....पांसुलः परस्त्रीस्पर्श दूषित परस्त्रियाः स्पर्शः तेन आहो अथवा. पर....पांसुलः परस्त्री (ಧೂಳು) सन्ति अस्य इति. दूष्यन्त संशयकृत्वा, पांसुलः पांसवः (ಧೂಳು) सन्ति अस्य इति.

ಅದು ಈಗ ನಿರ್ದಿಷ್ಟರೂಪ ತಾಳಿದೆ. ತಾನೇ ಮೋಹಗೊಂಡಿರುವೆನೆಂಬ ಭಯ
ಅವನಿಗೆ; ಹಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪತ್ನಿಯ ಪರಿತ್ಯಾಗದ ದುಷ್ಟಿಯೇ. ಅಲ್ಲದೆ
ಶಕುಂತಲೆ ಮತ್ತು ಅವಳ ಸಂಗಡಿಗರ ಹೇಳಿಕೆಗಳ ಸತ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅವನಿಗೆ
ಸಂಶಯ; ಹೀಗಾಗಿ ಅವಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೆ ಪರಸ್ಪರೈರ್ವಪಾತಕದ ಸಂಭವ.
ಈ ಎರಡು ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ಅವನನ್ನು ಅನಿರ್ಧಾರ ಕ್ಲೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಿವೆ.

ಆದಿಶ್ವರ:—ನೊದಲೇ ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನು, ಪೂರ್ವಮ್ ಆದಿಶ್ವರ: । ಚಕ್ರವರ್ತಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ
 ಯನ್ನು ; ಕೈಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರದ ಗುರುತುಳ್ಳವನನ್ನು (ಬಲಗೈ ಗೆರೆಗಳು ಚಕ್ರದ ಆಕಾರ
 ದಲ್ಲಿರುವಿಕೆ.) ಭಾವಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ.

सुनिदौहितः—मूनीय मगल मग, सुनिदुहितुः अपत्यं पुमान्.

(ಪುಟ 57)

ವಿವರಂ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ಇದು ರಾಮಾಯಣ ಕಥೆಯಲ್ಲಿನ ಸೀತೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು
 ಸ್ಮರಣೆಗೆ ತಂದುಕೊಡುತ್ತದೆ. ಹೋಲಿಸಿ—ತಥಾ विश्वंभरे देवि मामन्तर्धा-
 तुमर्हसि—रघुवंश, XV. 81.

सं०-25 (७९५५) सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूत्क्षेपं
क्रन्दितुं प्रवृत्ता च । स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनाम् उत्क्षिप्य
अप्सरस्तीर्थं जगाम च ॥

‘ಆ ಬಾಲೆಯು ಬಾಹುಗಳನ್ನೆತ್ತಿ ತನ್ನ ದೈವವನ್ನು ನಂದಿಸುತ್ತಾ
ಅಳಲಾರಂಭಿಸಿದಳು. ಸ್ತ್ರೀ ಆಕಾರದ ಜ್ಯೋತಿಯೊಂದು ಅವಳನ್ನು ದೂರದಿಂದಲೇ
ಹಿಡಿದು ಅಪ್ಸರಸ್ತೀರ್ಥಕ್ಕೆ ಕೊಂಡುಹೋಯಿತು.’

ಬಾಹ್ಯತ್ವೇಪಂ—ಬಾಹ್ಯಗಳನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ, ಬಾಹ್ಯ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಬಾಹ್ಯತ್ವೇಪಂ—ಉತ್ತಮ ಸೇವೆ
ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ. ಪಾ. ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವೇ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ.

સ્ત્રીસંસ્થાન—પ્રી અચારદ, પ્રીરોપદ, સ્ત્રિયા: સંસ્થાનમ્ ઇવ સંસ્થાનં યસ્ય તત્.

ಅಪ್ಸರಸ್ತೀರ್ಥ—ಒಂದು ಸ್ನಾನಘಟ್ಟದ ಹೆಸರು ; ಪ್ರಾಯಃ ಅಪ್ಸರೆಯರೂ ಭೇಟಿ
ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ.

(ಪುಟ 58)

ॐ-26 (अनुय) प्रत्यादिष्टां मुनेः तनयां परिग्रहं न स्मरामि (इति)
कामम् । बलवत् दूयमानं हृदयं तु प्रत्याययति इव ॥

‘ನಿರಾಕೃತಳಾದ ಮುನಿತನಯೆ ನನ್ನ ಕೈಹಿಡಿದವಳೆಂದು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ಬಾರದ ವಷಯವೆಂದು ಒಪ್ಪೋಣ; ಆದರೂ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧವಾಗಿರುವ ಹೃದಯ ಅವಳನ್ನು ನಂಬುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸುತ್ತದೆ.’

ಪ್ರತ್ಯಾದಿಷ್ಠಾ—ನಿರಾಕೃತಳಾದ. परिग्रहं ಕೈಹಿಡಿದವಳನ್ನಾಗಿ, ಪತ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ, ದ್ವಯಮಾನಂ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧವಾದ, ಪೀಡಿತವಾಗಿರುವ.

ಪ್ರತ್ಯಾಯತಿ—ನಂಬುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸುತ್ತದೆ.

ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಮರುಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಇದು ದುಷ್ಯಂತನ ಮಾನಸಿಕ ಸ್ಥಿತಿ. ಅವಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದುದನ್ನು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳಲಾಗದಿದ್ದರೂ, ಹೃದಯ ಮಾತ್ರ ಅವಳನ್ನು ನಂಬುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಮಾಡುತ್ತದೆ. ನಿಜಕ್ಕೂ ಇದು ದರ್ವಾಸ ಶಾಪದ ಫಲವೇ ಸರಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ದುಷ್ಯಂತನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ಮರಣವುಂಟಾಗಿದೆ; ಆದರೆ ಅದು ಸಂಪೂರ್ಣವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಶಾಪ ಅವನ ಮನಸ್ಸಿನ ಮುಂದೆ ಗೋಡೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸದೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ತೆರೆಯನ್ನೆಳೆದಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿರುವ ಮತ್ತು ಅವನಿಂದಲೇ ಉಂಟಾದುದೆಂದು ಹೇಳಿಸಿಕೊಂಡ ಶಕುಂತಲಾ ದುಃಖವಸ್ಥೆಯೂ ಅಂತಹ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಸಾತ್ವಿಕ ಹೃದಯವು ಸರಿ ತಪ್ಪುಗಳ, ಪಾಪ ಪುಣ್ಯಗಳ ಹೊಯ್ದಾಟಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗದೆ, ಕ್ಲೇಶಗೊಳ್ಳದೆ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮುಂದಿನ ಅಂಕದ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ದುಷ್ಯಂತನ ಅಂತಹ ಕ್ಲೇಶ ಮುಂದುವರಿಯುವುದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು.

ಆರನೆಯ ಅಂಕ

[ಕಾಲ—ಹಿಂದಿನ ಅಂಕದ ಕಥಾಭಾಗಕ್ಕೂ ಈ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಸುಮಾರು ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅಂತರವಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. “ಸತಿ ಖಲು ದೀಪೇ” ಎಂಬ ಸಾನುಮತಿಯ ಮಾತಿನಿಂದ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಪುತ್ರೋತ್ಸವ ವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂಕದ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ನಡೆದಂತಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಕಾಲದ ಅಂತರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ, ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ ಪುನಸ್ಸು ಮಾಗಮದ ವೇಳೆಗೆ ಸರ್ವದಮನನು ಸುಮಾರು ಐದಾರು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುವುದೂ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಊಹೆಗೆ ಆಧಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಅಂಕದ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಧೀವರವೃತ್ತಾಂತಕ್ಕೂ ಅನಂತರದ ಘಟನೆಗಳಿಗೂ ಮಧ್ಯೆ ಸುಮಾರು ಹದಿನೈದು ದಿನಗಳ ಅಂತರವಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂಕದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳು ಪ್ರಾತಃಕಾಲ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ದಿನಪೂರ್ತಿ ನಡೆದಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.]

ಮಿಂಚಿನ ವೇಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಹೋದ ಐದನೆಯ ಅಂಕದ ದುರಂತಘಟನೆಯ ನಂತರ ಈ ಅಂಕದ ಪ್ರವೇಶಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಧೀವರ ವೃತ್ತಾಂತವು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗೆ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾದ “ಹಾಸ್ಯ ವಿಶ್ರಾಂತಿ”ಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಉಂಗುರ ಸಿಕ್ಕಿದುದು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ತಂದರೂ ಮುಖ್ಯವಾದ ಪುನಸ್ಸುಮಾಗಮದ ಸಮಸ್ಯೆಯು ಬಗೆಹರಿಯದೆ ಉಳಿದು ಕುತೂಹಲವನ್ನು ಕೆರಳಿಸುತ್ತದೆ. ದುಷ್ಯಂತನ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಉಂಗುರದ ದರ್ಶನವು ಶಾಪವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಪ್ರಣಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಿಂದಿನ ಘಟನೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನೆನೆಪಿಗೆ ತಂದುಕೊಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಇನ್ನೂ ಕರುಣಾಜನಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಮೇನಕೆಯ ಪ್ರಿಯಸಖಿಯೂ ಶಕುಂತಲೆಯ ಹಿತಕಾಂಕ್ಷಿಣಿಯೂ ಆದ ಸಾನುಮತಿಯೆಂಬ ಅಪ್ಪರೆಯು ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ಕಡೆಗೆ ಬರುವಳು. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಾಗಲೀ ರಾಜಧಾನಿ ಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ವಸಂತೋತ್ಸವದ ಸಡಗರ ಮೊದನ್ನೂ ಕಾಣದೆ, ಇದನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದ ರಾಜಾಜ್ಞೆಯ ವಿಚಾರವನ್ನರಿತು ದುಃಖಿಸುವಳು. ತನ್ನಲ್ಲಿದ್ದ ತಿರಸ್ಕರಣೀ ವಿದ್ಯೆಯ ಬಲದಿಂದ ಯಾರಿಗೂ ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಳ್ಳದಂತೆ ನಿಂತು ಅಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಗಮನಿಸುವಳು. ದುಷ್ಯಂತನು ವಿದೂಷಕನೊಡನೆ ಮಾಧವೀ ಲತಾಮಂಡಪದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ತನ್ನ ದುಃಖವನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಅಪರಾಧದ ದೆಸೆಯಿಂದಲೂ, ಅಪ್ಪರಸ್ತೀರ್ಥದ ಬಳಿ ಜ್ಯೋತಿಯೊಂದು ಇಳಿದು ಬಂದು ಅವಳನ್ನೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ, ಅವಳೊಡನೆ ಪುನಸ್ಸುಮಾಗಮದ ಅವಕಾಶಲೇಶವನ್ನೂ

ಕಾಣದೆ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ವಿರಹವೃಥೆಯಿಂದ ಉನ್ಮತ್ತನಂತೆ ಪರಿತಪಿಸುವನು. ಪೂರ್ವ ವೃತ್ತಾಂತಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದೊಂದಾಗಿ ನೆನಪಿಗೆ ಬಂದು ವಿಷಮಯ ಬಾಣಗಳಂತೆ ಅವನನ್ನು ಇರಿಯುವುವು. ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಯಾರು ಕರೆದೊಯ್ದಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆ; ಉಂಗುರ ಸಿಕ್ಕಿದ ಪ್ರಸಂಗ, ಅದನ್ನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಹಿಂದಿನ ಕಥೆ, ಮತ್ತು ಆ ಉಂಗುರದಿಂದಾದ ತೊಂದರೆ; ತಾನೇ ಬರೆದಿದ್ದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ತರಿಸಿ ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುವ ವಿಧಾನದ ವಿವರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತುಗಳು ಬೆಳೆದಂತೆಲ್ಲ ಕ್ಷಣಕ್ಷಣಕ್ಕೂ ದೊರೆಯ ದುಃಖ ಹಂಬಲಗಳು ಹೆಚ್ಚುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಗೆ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತೀರ್ಪಿಗಾಗಿ ಮುಂದಿಡಲ್ಪಟ್ಟ ಧನಮಿತ್ರನ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಕೂಡ ಉರಿಯುವ ಗಾಯಕ್ಕೆ ಉಪ್ಪುಹಾಕಿದಂತೆ ದುಷ್ಯಂತನ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಅನಪತ್ಯತೆಯ ಅರಿವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನೆಲ್ಲ ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಾನುಮತಿಗೆ ದುಷ್ಯಂತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಸಹಾನು ಭೂತಿಯುಂಟಾಗಿ ಇವನ ಅಕಳಂಕ ಸ್ವಭಾವ, ಶಕುಂತಲಾ ಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ಅನಪರಾಧಿತ್ವಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಂಬಿಕೆ ಹುಟ್ಟುವುದು. ಈ ದುಃಖವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಹೇಗಾದರೂ ಪ್ರಿಯಪ್ರೇಯಸಿಯರ ಪುನಃಸಮಾಗಮವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಶೆಯೂ ಹುಟ್ಟುವುದು. ಆದರೆ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಸಂತೈಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಹೇಂದ್ರ ಜನನಿಯ ಆಶಂಕೆಗನುಸಾರವಾಗಿ ಇದು ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲೇ ನಡೆಯುವುದೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಕಾರಣ ತಾನು ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಿ ಕೇಳಿದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಸಖಿಗೆ ತಿಳಿಸಬೇಕೆಂದು ತ್ವರೆಯಿಂದ ಹಾರಿಹೋಗುವಳು.

ಅಂಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಪಿಶಾಚ ಹಿಡಿದ ಪ್ರಸಂಗವು ದುಃಖಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದ ದುಷ್ಯಂತನ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನು ಕುದುರಿಸಿ, ಇಂದ್ರನ ಯುದ್ಧೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತಲಿಯೊಡನೆ ದೇವಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೊರಡುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 59)

ನಾಗರಿಕ:—ನಗರ ರಕ್ಷಕರ ಮೇಲಧಿಕಾರಿ; ಡ್ಯಾಲ:—ದೊರೆಯ ಭಾವಮೈದುನ.
ಕ್ರೂರಕ:—ಕಳ್ಳ; ಭಾವಮಿಶ್ರಾ:—ಪೂಜ್ಯರು (ಗೌರವಾರ್ಥಕ — ಮಾನ್ಯೋ ಭಾವಸ್ತು ವಕ್ತವ್ಯ:).

ಪ್ರತಿಗ್ರಹ:—ದಾಸ; ಧೀವರ:—ಬೆಸ್ತ.

ಪಾಡುಕರ:—ಕಳ್ಳ, ದರೋಡೆಕೋರ; ಸುಚಕ:—ರಕ್ಷಕನೊಬ್ಬನ ಹೆಸರು.

ಆವುತ:—ಭಾವ; (ತನಗಿಂತ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದವರನ್ನು ಸಂಜೋಧಿಸುವಾಗ ಕೇವಲ ಗೌರವಾರ್ಥಕವಾಗಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ — ಭಗಿನಿಪತಿ-
ರಾವುತೋ ಭಾವೋ ವಿಧಾನಥಾವುತ: ಅಮರ).

ಜಾಲಮ್—(ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ) ಬಲೆ ; ಕಡಾಲ್—ಗಾಳಿ.

ವಿಶ್ವದ್ವೈದಾನಿಮಾಜಿವಃ—ಒಳ್ಳೆಯ ಶುದ್ಧವಾದ ಜೀವನೋಪಾಯ ! (ವ್ಯಂಗ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.)

ಪದ್ಯ—1 (ಅನ್ವಯ) ಯತ್ ಕರ್ಮ ಸಹಜಂ ತತ್ ವಿನಿಂದಿತಮ್ (ಅಪಿ) ನ ವಿವರ್ಜನೀಯಮ್ ಕಿಲ । ಶ್ರೋತ್ರಿಯಃ ಪಶುಮಾರಣಕರ್ಮದಾರುಣೋಽಪಿ ಅನಕಂಪಾಮೃದುರೇ ॥

‘ಯಾವ ವೃತ್ತಿ ಅಥವಾ ಕರ್ಮವು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ (ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ) ನಡೆದುಬಂದಿದೆಯೋ ಅದು ನಿಂದ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಬಿಟ್ಟುಬಿಡಲು ಅರ್ಹವಲ್ಲ; ಯಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಘೃಣನಾಗಿ ಪಶುವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವನಾದರೂ ಶ್ರೋತ್ರಿಯನು ಕರುಣೆಯಿಂದ ಮೃದುವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ.’

ಶ್ರೋತ್ರಿಯಃ—ನೋಡಿ—ಜನ್ಮನಾ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೋ ಜ್ಞೇಯಃ ಸಂಸ್ಕಾರಾದ್ವಿಜಃ ಉಚ್ಯತೇ ।

ವಿದ್ಯಯಾ ಯಾತಿ ವಿಪ್ರತ್ವಂ ತ್ರಿभिಃ ಶ್ರೋತ್ರಿಯಃ ಉಚ್ಯತೇ ॥

ಶ್ರೋತ್ರಿಯನಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಯಜ್ಞ ಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರವಿಹಿತವಾದ ಪ್ರಾಣಿವಧೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅವನಿಗೆ ಮಾನವ ಸಹಜವಾದ ಕರುಣೆಯೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ? ಹಾಗೆಯೇ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ಬಂದ ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅವನ ಜೀವನವೇ ಆಶುದ್ಧವೇ ? ಎಂಬುದು ಬಿಸ್ತನ ವಾದ.

ಪಶುನಾಂ ಮಾರಣಂ ಪಶುಮಾರಣಮ್, ಪಶುಮಾರಣಮೇವ ಕರ್ಮ; ತೇನ ದಾರುಣಃ—(ಶ್ರೋತ್ರಿಯಃ ಎಂಬುದರ ವಿಶೇಷಣ.) ಶ್ರೋತ್ರಿಯನಾದವನು ಕರುಣಾಮೂಲಕವಾದ ಮೃದು ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ರೋಹಿತಮರೀಚಃ—ಒಂದು ಬಗೆಯ ಕೆಂಪುಮೀನು. (ಸುಮಾರು ಮೂರು ಅಡಿ ಉದ್ದವಿರುತ್ತದೆ.

ಖಂಡಶಃ ಕಲ್ಪಿತಃ—ಚೂರುಚೂರಾಗಿ ಕತ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕಲ್ಪಿತಃ ಎಂಬುದು ಕಲ್ಪ ಕರ್ತನೇ ಧಾತುವಿನ ಭೂ. ಕೃ. ರೂಪ.)

ರತ್ನಭಾಸುರಂ ರತ್ನಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ.

ಮಾರಯತ ವಾ ಸುಚತ ವಾ—ಕೊಲ್ಲಿರಿ ಇಲ್ಲವೇ ಬಿಟ್ಟುಬಿಡಿ.

ಆಗಮವೃತ್ತಾಂತಃ—ಸಿಕ್ಕಿದ ಬಗೆ. ಜಾತುಕಃ—ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಕ್ಷಕನ ಹೆಸರು.

ವಿಕ್ರಗಾಂಧಿ—ಮಾಂಸದ ವಾಸನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ. ಗೋಧಾದಿ-ಗೋಧಾ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಬಗೆಯ ಜಲಚರ. ಅದನ್ನು ತಿನ್ನುವವನು ಗೋಧಾದಿನ.

ಗ್ರಂಥಿಭೇದಕಃ—ಗಂಟುಕಳ್ಳ.

(ಪುಟ 60)

ಗೋಪುರದ್ವಾರೇ—ನಗರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲ ಬಳಿ. (ಪುರದ್ವಾರಂ ತು ಗೋಪುರಮ್—ಅಮರ)

ಅವಸರೋಪಸರ್ಪಣೀಯಃ—ಸಮಯ ಕಾದು ಕಾಣಲ್ಪಡತಕ್ಕವರು (ದೊರೆಗಳು)

ಸ್ಫುರತಃ—ಚಡಪಡಿಸುತ್ತಿವೆ. ಸುಮನಸಃ ಪಿನ್ದ್ರಮ್—ಮರಣದಂಡನೆಯನ್ನು ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವ ಮುನ್ನ ಕುತ್ತಿಗೆಗೆ ಕೆಂಪು ಹೂವಿನ ಮಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಹಾಕುವ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು.

ಅಕಾರಣಮಾರಣೋ ಭವಿತುಮ್—ಅಕಾರಣವಾಗಿ ಕೊಲೆಗಡುಕನಾಗುವುದು.

ಗೃಭ್ರಬಲಿಃ—ಹದ್ದುಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಎಸೆಯುವುದು.

ಶ್ರುನೋ ಮುಖಂ—ಇದು ಕಳ್ಳನಿಗೆ ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಧವಾದ ಶಿಕ್ಷೆ. ಸೊಂಟದುದ್ದ ಹಳ್ಳತೋಡಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಕಳ್ಳನನ್ನು ಹೂತಿಟ್ಟು ಅವನನ್ನು ಕಚ್ಚಿ ತಿನ್ನುವುದಕ್ಕಾಗಿ ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದುದು.

ಅಪಪನ್ನಃ—ಯುಕ್ತಿಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಅಥ ಕೀಡಶೋ....ಆಜೀವಃ—ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ ಬೆಸ್ತನ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಅವನದೇ ಮೇಲುಗೈ ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಜ್ಞಲೀಯಕಮೂಲಯಸಮಿತಃ—ಉಂಗುರದ ಬೆಲೆಗೆ ಸಮನಾದ;

ದಾಪಿತಃ—ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ದಾ. ಧಾತುವಿನ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ಭೂತ ಕೃದಂತ.

ಏಷ ನಾಮಾನುಗ್ರಹಃ....ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತಃ—ಶೂಲದ ಮೇಲಿನಿಂದಿಳಿಸಿ ಅನೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ; ಅನುಗ್ರಹವೆಂದರೆ ಇದಲ್ಲವೇ ?

(ಪುಟ 61)

ಪರ್ಯಶ್ರುನಯನಃ ಕಣ್ಣೀರು ತುಂಬಿದವನಾಗಿ. ಸುಮನೋಮೂಲಯಃ—ಹೂವಿನ ಖರ್ಚಿಗಾಗಿ ಕಾದಮ್ಬರೀಸಾಕ್ಷಿಕಂ—ಹೆಂಡದ ಇದಿರಲ್ಲಿ. ಕಾದಮ್ಬರೀ ಎಂಬುದು ಕದಂಬದ ಹೂವಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಾದಕ ಪಾನೀಯ.

ಶೌಞ್ಡಿಕಾಪಣಂ—ಮದ್ಯದಂಗಡಿ. ಪ್ರವೇಶಕಃ—ಸಂಶಿಷ್ಟ ನೋಡಿ.

ಪರ್ಯಾಯನಿರ್ವರ್ತನೀಯಮ್—ಸರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ನಡೆಸಬೇಕಾದ; ಶರೀರಣ ಸಮಾ = ಶರೀರಭೂತಾ. ತಯಾ ಚ ದೃಹಿತೃ....ಪೂರ್ವಾಸಿಂ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಸಾಂನುಮತಿಯು ದುಷ್ಯಂತನ ರಾಜಧಾನಿಯ ಕಡೆಗೆ ಬಂದಿರುವುದು.

ಪ್ರಣಿಧಾನೇನ—ಮನಸ್ಸಿನ ಸಮಾಧಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ.

ತಿರಸ್ಕರಣೀಪ್ರತಿಚ್ಛಿನ್ನಾ—ತಿರಸ್ಕರಣೆ ವಿಧ್ಯೆಯಿಂದ ಮರೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು; ಯಾರಿಗೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳದಂತೆ.

ಪದ್ಯ—2 (ಅನ್ವಯ) ಆತಾಮ್ರಾಹರಿತಪಾಣ್ಡುರ, ವಸಂತಮಾಸಸ್ಯ ಜೀವಿತಸರ್ವಸ್ವ, ಚೂತಕೋರಕ, ದೃಷ್ಟೋಽಸಿ; ಕ್ರುತುಮಙ್ಗಲ ತ್ವಾಂ ಪ್ರಸಾದಯಾಮಿ ||

‘ವಸಂತ ಮಾಸದ ಜೀವಿತವೆನಿಸಿದ ಕೆಂಪು ಹಸಿರು ಮಿಶ್ರವಾದ ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಮಾವಿನಚಿಗುರೇ : ನಿನ್ನನ್ನು ಕಂಡೆ ! ಋತುವಿಗೆ ಮಂಗಳಕರನಾದ ನಿನ್ನನ್ನು ಪೂಜಿಸುವೆನು.’

(ಪುಟ 62)

ಚೂತಕಲಿಕಾಂ ಘೃದ್ವಾ....ಭವತಿ—ಪರಭೃತಿಕಾ ಎಂದರೆ ಕೋಗಿಲೆ ಎಂದೂ ಅರ್ಥವಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಶ್ಲೇಷೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

ಅಮಪಾದಸ್ಥಿತಾ—ಮೆಟ್ಟುಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತು. ಅಪ್ರತಿಬುದ್ಧಃ— ಇನ್ನೂ ಅರಳದೆ ಇದ್ದರೂ.

ಕಪೋತಹಸ್ತಕಂ ಕೃತ್ವಾ—ಅಂಗೈಗಳನ್ನು ಮೊಗ್ಗಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿ ;

ಪದ್ಯ—3 (ಅನ್ವಯ) (ಹೇ) ಚೂತಾಕ್ಷರ; ತ್ವಂ ಮಯಾ ಗೃಹೀತಧನುಷೇ ಕಾಮಾಯ ದತ್ತೋಸಿ । ಪಥಿಕಜನಯುತಲಿಲಕ್ಷಯಃ ಪಶ್ಚಾಭ್ಯಧಿಕಃ ಶರೋ ಭವ ।

‘ಎಲೈ ಮಾವಿನ ಚಿಗುರೇ, ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹಿಡಿದ ಮನ್ಮಥನಿಗೆ ನೀನು ನನ್ನಿಂದ ದಾನಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುವೆ ; ಪಾಂಥವನಿತೆಯರನ್ನೇ ಗುರಿಯಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಐದರಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠ ಬಾಣವಾಗು.’

ಅಪटीक्षेपेण—ತೆರೆಯನ್ನು ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತಳ್ಳಿ “ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ.” ಹೀಗೆ ರಂಗಸೂಚನೆ ಯಿರುವಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಗಳ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಮೊದಲು ಸೂಚಿಸಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. (ಪರಿಶಿಷ್ಟ ನೋಡಿ)

अनात्मज्ञे—ಅರಿವಿಲ್ಲದವಳೇ. अगृहीतार्थे—ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಯದವರು.

वासन्तिकैः—ವಸಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೂ ಬಿಡುವ. ಇದು वसन्तात् च (ಪಾ. IV 320) ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ ಸಿದ್ಧಿಸುವ ವೈದಿಕರೂಪ. ಲೌಕಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಅನ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಹೆಚ್ಚಿ वासन्त ಎಂದಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

देवस्य शासनं प्रमाणीकृतम्—ದೊರೆಯ ಅಪ್ಪಣೆಯು ನಡೆಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. पत्रिभिः—ಪಕ್ಷಿಗಳಿಂದಲೂ

राष्ट्रियेण—ದೊರೆಯ ಭಾವವೈದ್ಯನನಿಂದ (ರಾಜಾಃ ಶ್ಯಾಲಸ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯಃ—ಅಮರ.)

(ಪುಟ 63)

बहुलीभूतम्—ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದದ್ದು ; ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಹರಡಿದ್ದು.

शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम्—ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಅಪವಾದ. स्थाने खलु....ಕ್ರಾಮ್ಯತಿ ನಿರಾಕರಣೆಯಿಂದ ಅವಮಾನಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಶಕುಂತಲೆಯು ಇವನಿಗಾಗಿ ತವಕಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಯುಕ್ತವೇ ಆಗಿದೆ. ದುಷ್ಯಂತನು ಅಷ್ಟು ರೂಪವಂತನೆಂಬುದನ್ನು ಸಾನುಮತಿ ಕಾಣುತ್ತಾಳೆ.

(ಪುಟ 64)

ಪದ್ಯ—4 (ಅನ್ವಯ), ಸಾರಣಾಕ್ಷಯಾ ಪ್ರಿಯಯಾ ಪ್ರಥಮಂ ಪ್ರತಿಬೋಧ್ಯಮಾನಮಪಿ
ಸುಸ್ರಮ್ ಇದಂ ಹತವದಯಂ ಸಂಪ್ರತಿ ಅನುಶಯದ್ವಿಃಖಾಯವಿಬುದ್ಧಮ್ ||

‘ನೊದಲು ಕುರಂಗಾಕ್ಷಿಯಾದ ಪ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಎಚ್ಚರಗೊಳಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರೂ
ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ (ನನ್ನ) ಕುತ್ತಿತವಾದ ಹೃದಯವು ಈಗ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪದ
ದುಃಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಎಚ್ಚಿತ್ತಿದೆ.’

ಲಕ್ಷಿತ:—ಸೆಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಆಕ್ರಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಯಥಾಕಾಮಮ್ — (ಅ) ಇಚ್ಛೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ. ವಿನೋದಸ್ಥಾನಾನಿ ಅಧ್ಯಾಸ್ತಾಮ್
ಅಧಿಶೀಘ್ರಸ್ಥಾಸಾಂ ಕರ್ಮ ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ ವಿನೋದಸ್ಥಾನಾನಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ
ವಿಭಕ್ತಿ ಬಂದಿದೆ.

ಚಿರಪ್ರಬೋಧಾತ್—ವಿಲಂಬದಿಂದ (ಕಾಲಮೀರಿ) ಎಚ್ಚರಹೊಂದಿದ ಕಾರಣ.

ಧರ್ಮಾಸನಮ್ ಅಧ್ಯಾಸಿತುಮ್—ಧರ್ಮಾಸನವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿ ತೀರ್ಥಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ
ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು (ಮೇಲಿನಂತೆ ಧರ್ಮಾಸನಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ ವಿಭಕ್ತಿ.)
ದೊರೆಯೇ ನ್ಯಾಯಾಂಗದ ಪರಮೋನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಸ್ವಲ್ಪ
ಕಾಲ ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಪತ್ರಮಾರೋಪ್ಯ—ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದು.

ನಿರ್ಮಿಷಿಕಮ್—ಮಕ್ಷಿಕಾಣಾಮಭಾವ:—ಅವ್ಯಯಂ ವಿಭಕ್ತಿಸಮೀಪ ಇತ್ಯಾದಿ ಸೂತ್ರದಿಂದ
ಅವ್ಯಯೀಭಾವ ಸಮಾಸ ಬಂದಿದೆ. ನೋಣವೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ನಿರ್ಜನವಾಗಿದೆಯೆಂದು
ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ಶಿಶಿರ....ರಮಣೀಯೇ—ಅತಿಯಾದ ಛೇದನೆಯೂ ಇಲ್ಲ ಬಿಸಿಲೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ರಮಣೀಯ
ವಾಗಿರುವ.

ರಂಧ್ರೋಪನಿಪಾತ್ತಿನ: ಅನರ್ಥಾ:—ಅನರ್ಥಗಳೆಲ್ಲ ಅವಕಾಶ ಸಿಕ್ಕಿದೆ ಒಟ್ಟಿಗೇ ಮೇಲೆ
ಬೀಳುತ್ತವೆ. “ಕ್ಷಿಪ್ರೇವನರ್ಥಾ ಬಹುಲಿಭವಂತಿ” ಎಂಬ ಗಾದೆಯೂ ಇದೇ ಅರ್ಥ
ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಅವ್ಯಭಿಚಾರಿ—ಅಪವಾದವಿಲ್ಲದ್ದು. ಯಾವಾಗಲೂ ಸತ್ಯ.

ಪದ್ಯ—5 (ಅನ್ವಯ) ಇದಂ ಮಮ ಮನ: ಮುನಿಸುತಾಪ್ರಣಯಸ್ಮೃತಿರೋಧಿನಾ ತಮಸಾ
ಮುಕ್ತಮ್ | (ಹೀ) ಸಖೇ ಪ್ರಹರಿಸ್ಯತಾ ಮನಸಿಜೇನ ಧನುಷಿ ಚೂತಶರಶ್ಚ ನಿವೇಶಿತ: |

‘ಈ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸು ಮುಷಿಯ ಮಗಳಾದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಪ್ರಣಯದ ನೆನಪನ್ನು
ತಡೆಗಟ್ಟಿದ್ದ ಕತ್ತಲಿನಿಂದ (ಅಜ್ಞಾನದ ಮಂಕಿನಿಂದ) ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದೆ.
ಸ್ನೇಹಿತನೇ, ಹೊಡೆಯಲಿರುವ ಮನ್ಮಥನು ಬಿಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾವಿನ ಚಿಗುರಿನ ಬಾಣವನ್ನೂ
ಹೊಡೆದಿದ್ದಾನೆ.’

ಶಕುಂತಲೆಯು ಪ್ರಣಯದ ನೆನಪನ್ನು ಹೊಂದಿ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಪಡುವ ವೇಳೆಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ವಸಂತಯುತುವೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿ ವಿರಹವೇದನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದೆ. ಅದುದರಿಂದಲೇ ಅನರ್ಥಗಳು ಒಂದರಮೇಲೊಂದು ಒದಗಿದಂತಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ನೋವಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ಮುನೇ: ಸುತಾ-ಮುನಿಸುತಾ-ತಸ್ಯಾ: ಪ್ರಣಯಃ; ಪ್ರಣಯಸ್ಯ ಸ್ಮೃತಿ:—ತಾಂ ಣೃದ್ವಿ ಇತಿ-ಮುನಿ... ರೋಧಿ, ತೇನ.

ಪ್ರಹರಿಸ್ಯತಾ—ಪ್ರ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ೬ ಧಾತುವಿನ ಭವಿಷ್ಯತ್ ಕೃದಂತ (ಪು). ತೃ. ಏ.

ಕಿಂಚಿದನುಕಾರಿಣೀಶ್ರು—ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುವ.

(ಪುಟ 65)

ಸ್ವಹಸ್ತಾಲಿಖಿತಾಂ ಪ್ರತಿಕೃತಿಮ್—ತನ್ನಿಂದಲೇ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಚಿತ್ರವನ್ನು; ಇದು ದೊರೆಯ ಚಿತ್ರಕಲಾಕೌಶಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಈ ಚಿತ್ರವನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನು ಶಕುಂತಲೆಯ ಸ್ಮೃತಿಲಾಭದ ನಂತರ ಬರೆದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸ ತಕ್ಕದ್ದು. ಚಿತ್ರಲೇಖನ, ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ಕಾಣುವುದು ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಿತಿಗಳು ವಿಪ್ರಲಂಭಶೃಂಗಾರದ ಅವಸ್ಥಾವಿಶೇಷಗಳು. ಇಂತಹ ಸ್ಮರದಶಿಗಳು ಹತ್ತೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಅಪಹರರಮಣೀಯತಯಾ—(ಉದೂರಿದ) ಹೂಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಾಣುವುದರಿಂದ.

ತತಸ್ತಸ್ಯೇ ಭರ್ತೃಬಹುಮುಖಮನ್ತುರಾಗಂ ನಿವೇದಯಿಷ್ಯಾಮಿ—ಇದರಿಂದಲೇ ನಿರಾಕರಣದ ಅವಮಾನದಿಂದ ನೊಂದ ಶಕುಂತಲೆಯ ಹೃದಯವು ಪುನಃಸಮಾಗಮಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಚ್ಚಿದಹಮಿವ....ತ್ವಮ್—ಹಿಂದಿನ ಕಥಾಸನ್ನಿವೇಶದಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸುವ ಒಂದು ಆಶಂಕೆ; ವಿದೂಷಕನ ಮುಂದಿನ ಮಾತು ಇದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾದ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಸ್ಮೃತಿಪಿಣ್ಡತ್ವದ್ವಿನಾ—ಮಂಜು ಮುದ್ದೆಯ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳ (ದಡ್ಡ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳ) (ಮಯಾ ವಿ.) ಭವಿತವ್ಯತಾ—ನಿಧಿ ಅದೃಷ್ಟ. ಶೋಕವಾಸ್ತವ್ಯಾ: ದುಃಖಕ್ಕೆ ನಿವಾಸವಾಗಿ, ನೆಲೆಯಾಗಿ.

ನನು ಪ್ರವಾತೇಪಿ ನಿಷ್ಕಮ್ಯಾ ಗಿರಯಃ—ಸುಂಟಿರಗಾಳಿಯಲ್ಲೂ ಬೆಟ್ಟಗಳು ಅಲುಗಾಡ ದಂತಿಲ್ಲವೇ ?

(ಪುಟ 66)

(ನಿರಾಕರಣ) ನಿಷ್ಕಾರಣವಿಕ್ಲವಾಯಾ: — ಅಕಾರಣವಾಗಿ (ನಿರಾಕರಣದಿಂದ) ದುಃಖಿತಳಾದ

समवस्थानम्—ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ; बलवदशरणः—ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಶಾಂತನಾಗಿ.

ಪದ್ಯ—6 (ಅನ್ವಯ) इतः प्रत्यादेशात् स्वजनम् अनुगन्तुं व्यवसिता गुरुसमे गुरुशिष्ये “ तिष्ठ ” इति उच्येः वदति स्थिता, पुनः बाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं क्रूरे मयि अर्पितवती (इति) यत्तत् सविषं शल्यमिव मां दहति ॥ -

“ ಇಲ್ಲಿ ನಿರಾಕೃತಳಾಗಿ ತನ್ನವರನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಲು ಉದ್ಯುಕ್ತಳಾಗಿ ತಂದೆಗೆ ಸಮನಾದ ಕಣ್ಣಿನ ಶಿಷ್ಯನು ‘ ನಿಲ್ಲು ’ ಎಂದು ಘಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಹೇಳಲು ಹಾಗೆಯೇ ನಿಂತು ಪುನಃ ಕಣ್ಣೀರಿನಿಂದ ಕದಡಿದ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕ್ರೂರನಾದ ನನ್ನ ಮೇಲೆಯೇ ಇಟ್ಟಳಲ್ಲ—ಇದು ವಿಷಮಯವಾದ ಬಾಣದಂತೆ ನನ್ನನ್ನು ಸುಡುತ್ತಿದೆ ”.

प्रत्यादेशात्—ನಿರಾಕರಣದ ದೆಸೆಯಿಂದ ; गुरुशिष्ये—ತಂದೆಯಾದ ಕಣ್ಣರ ಶಿಷ್ಯ (ಶಾರ್ಙ್ಗರವನು) शल्यमिव—ಈಟಿ, ಅಥವಾ ಬಾಣದಂತೆ.

ईहशी....रमे—ತನ್ನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯೆಂಬುದು ಹೀಗೆಯೇ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬರು ದುಃಖಿಸುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ದುಃಖವಾಗುವುದು ಸಹಜವಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಶಕುಂತಲೆಯ ಪರವಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದು ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ದೊರೆಯ ದುಃಖದಿಂದ ಇವನ ಶಕುಂತಲಾ ಪ್ರೇಮವು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುವುದರಿಂದ ತನಗೆ ಸಂತೋಷವಾಗುತ್ತಿದೆಯೆಂಬುದು ಸಾನ್ಮತಿಯ ತಾತ್ಪರ್ಯ.

परामर्ष्टुम्—ಕಳಂಕಿತಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು, ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ಕೆಡಿಸಲು.

संमोहः—(ಹಿಂದೆ ಕವಿದಿದ್ದ) ಮಂಕು ; अज्ज्ञानं. प्रतिबोधः—ಎಚ್ಚರ.

द्रष्टुं न पारयतः—ನೋಡಿಕೊಂಡಿರಲಾರರು.

ಪದ್ಯ—7. (ಅನ್ವಯ) स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु तावत् क्लिष्टं पुण्यं फलमेव तत् असंनिवृत्त्यै अतीतम् । एते मनोरथाः नाम तटप्रपाताः ॥

ಸ್ವಪ್ನವೋ ಮಾಯೆಯೋ, ಬುದ್ಧಿಭ್ರಮೆಯೋ, ಅಷ್ಟಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಗಿದ ಪುಣ್ಯದ ಫಲವೋ, ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸಿಗದಂತೆ ಕಳೆದುಹೋಯಿತು! ಈ ಆಶೆಗಳೆಲ್ಲ ಕುಸಿದುಬೀಳುವ ದಡಗಳಷ್ಟೆ!

ಮುಂದೆ ಶಕುಂತಲೆಯೊಡನೆ ಸಮಾಗಮವುಂಟಾಗುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎದೂಷಕನಿಗೆ ನಂಬಿಕೆಯಿದ್ದರೂ ದೊರೆ ನಿರಾಶನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹಿಂದೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ದಷ್ಟೇ ತನ್ನ ಪಾಲಿನ ಪುಣ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಮುಂದಿನ ಆಶೆಗಳೆಲ್ಲ ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹದ ವೇಗಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಒಂದಾದಮೇಲೊಂದು ಕುಸಿದು ಬಿದ್ದು ಕೊಚ್ಚಿಹೋಗುವ ದಡದ ಮಣ್ಣಿನ ಗುಡ್ಡೆಗಳಂತೆ ಎಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

असंनिवृत्त्यै—ಮತ್ತೆ ಬಾರದೆ ಇರುವುದಕ್ಕಾಗಿ.

ಅಸುಲಭಸ್ಥಾನಂಶಿ — ದುರ್ಲಭವಾದ ಸ್ಥಾನ (ಶಕುಂತಲೆಯ ಕೈಬೆರಳು) ದಿಂದ
ಜಾರಿಬಿದ್ದ (ಇದಂ-ವಿ) ಆಕಾರಿತ:—ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

(ಪುಟ 67)

ಪದ್ಯ—8 (ಅನ್ವಯ) ಅತ್ರ ದಿವಸೇ ದಿವಸೇ ಏಕೈಕಂ ಮದೀಯ ನಾಮಾಕ್ಷರಂ ಗಣಯ |
ಪ್ರಿಯೇ ಯಾವತ್ ಅಂತಂ ಗಚ್ಛಸಿ ತಾವತ್ ಮದವರೋಧಗೃಹಪ್ರವೇಶಂ ನೇತಾ ಜನಃ ತವ ಸಮೀಪಮ್
ಉಪೇಷ್ಯತೀತಿ ||

“ ಈ ಉಂಗುರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿದಿನವೂ ನನ್ನ ಹೆಸರಿನ ಒಂದೊಂದಕ್ಷರವನ್ನು ಎಣಿಸು ;
ಪ್ರಿಯೆ, ಕೊನೆ ಮುಟ್ಟುವವೇಳೆಗೆ ನಿನ್ನನ್ನು ನನ್ನ ಅಂತಃಪುರಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವ
ಜನ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬರುವರು ”.

ವಿಸ್ವಾದಿತ:—ತಪ್ಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು ; ಸುಳ್ಳಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಅಧರ್ಮಭೀರೋ:—ಅಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಭಯಪಡುವ.

ಅಥವೇದಶೋ....ಕಥಮಿವೇತತ್ ದುಷ್ಯಂತ ವಿದೂಷಕರ ಸಂಭಾಷಣೆಯನ್ನು ಮರೆಯಲ್ಲಿ
ನಿಂತು ಕೇಳುತ್ತಿರುವ ಸಾನುಮತಿಯ ಕೆಲವು ಆಶಂಕೆಗಳಿಗೆ ಸಮಾಧಾನ
ಸಿಕ್ಕಿದರೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಏಳುತ್ತಲೇ ಇವೆ. ಅವಳಿಗೆ ಶಾಪ
ವೃತ್ತಾಂತ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಈ ಸಂದೇಹ ಹುಟ್ಟಿದೆ.

ಉಪಾಲಪ್ಸ್ಯೇ—ನಿರ್ದಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಗೃಹೀತೋ....ಽಮೃತಾನಾಮ್—ಇವನು ಹುಚ್ಚರ ದಾರಿ ಹಿಡಿದಂತಾಯಿತು.

ಪದ್ಯ—9 (ಅನ್ವಯ) ಬಂಧುರಕೋಮಲಾಕ್ಷುಣಿ ತಂ ಕರಂ ವಿಹಾಯ ಕಥಂ ನು ಅಮೃತಸಿ
ನಿಮಗನಮ್ ಅಸಿ |

“ ಸುಂದರವೂ ಕೋಮಲವೂ ಆದ ಬೆರಳುಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಆ ಕೈಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು
ಹೇಗೆತಾನೇ ನೀನು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದೆ ? ”

ಅಚೇತನಂ ನಾಮ ಗುಣಂ ನ ಲಕ್ಷಯೇತ್ ಮಯೇವ ಪ್ರಿಯಾ ಕಸ್ಮಾದವಧಿರೀತಾ ?

ಅಜೇತನವಾದ ವಸ್ತುವು ಗುಣವನ್ನು ಕಾಣದಿರಬಹುದು ; (ಆದರೆ) ಪ್ರಿಯೆಯು
ನನ್ನಿಂದಲೇ ಏಕೆ ತಿರಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಳು ?

ತುಮುಕ್ಷಯಾ—ಭೋಕ್ತುಮ್ ಇಚ್ಛಾ ತುಮುಕ್ಷಾ ತಯಾ (ಇಚ್ಛಾರ್ಥಕ) ಹಸಿವಿನಿಂದ.

(ಪುಟ 68)

ಮಧುರಾವಸ್ಥಾನ....ಪ್ರವೇಶ:—ಆಕೃತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಭಾವದ ಅವಿಷ್ಕರಣವು
ಮತ್ತೂ ಜೆನ್ನಾಗಿದೆ.

ಸ್ಥಲತಿ... ಪ್ರದೇಶेषು—ಶರೀರದ ಅವಯವಗಳ ಉಬ್ಬು ತಗ್ಗಿನ ಭಾಗಗಳೂ ಗೋಚರವಾಗುವಷ್ಟು ಕೌಶಲದಿಂದ ಚಿತ್ರ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಾತು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾನುಮತಿಗೂ ಕೂಡ ಚಿತ್ರವನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಅವಳೇ ಬಂದು ನಿಂತಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ದೊರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ—

ಪದ್ಯ—10 (ಅನ್ವಯ.) ಚಿತ್ರೇ ಯದ್ವತ್ ನ ಸಾಧು ಸ್ಯಾತ್ ತತ್ತತ್ ಅನ್ಯಥಾ ಕ್ರಿಯತೇ । ತಥಾಪಿ ತಸ್ಯಾಃ ಲಾವಣ್ಯಂ ಕಿಂಚಿತ್ ರೇಖಯಾ ಅನ್ವಿತಮ್ ।

ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಾವಯಾವುದು ಸರಿಯಿಲ್ಲವೋ ಅದೆಲ್ಲ ತಿದ್ದಲ್ಪಡುತ್ತದೆ; ಅದರೂ ಅವಳ ಲಾವಣ್ಯವು ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಾತ್ರ ಸೂಚಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಅನವಲೇಪಸ್ಯ—ನಿರಹಂಕಾರಸ್ವಭಾವಕ್ಕೂ; ಮೋಹದಿ:—ವ್ಯರ್ಥವಾದ ಕಣ್ಣುಳ್ಳವನು. ಶಿಥಿಲಬಂಧ ಕುಸುಮೇನ — ಜಡ ಅಥವಾ ಗಂಟು ಸಡಿಲವಾಗಿ ಕಳಚಿಬಿಡ ಹೊಗಳನ್ನುಳ್ಳ (ಕೇಶಾಂತೇನ ಎಂಬುದರ ವಿ.) ತದ್ವಿನ್ಮಸ್ವೇದವಿನ್ದುನಾ — ಹೊರ ಹೊಮ್ಮಿದ ಬೆವರಿನ ಹನಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ (ವದನೇನ-ವಿ). ವರ್ತಿಕಾ—ಚಿತ್ರ ಬರೆಯುವ ಕುಂಚಿಕೆ.

(ಪುಟ 69)

ಪದ್ಯ—11 (ಅನ್ವಯ) ಪೂರ್ವ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ತಪಗತಾಂ ಪ್ರಿಯಾಮ್ ಅಪಹಾಯ, ಚಿತ್ರಾ-ಪಿತಾಮ್ ಇಮಾಂ ಪುನಃ ಬಹುಮನ್ಯಮಾನಃ ಸಖೇ ಪಥಿ ನಿಕಾಮಜಲಾಂ ಸ್ನೋತೋವಹಾಮ್ ಅತೀತ ಮೃಗತೃಣಿಕಾಯಾಮ್ ಪ್ರಣಯವಾನ ಜಾತಃ ॥

“ಮೊದಲು ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ (ಕಣ್ಣೆದುರಿಗೆ) ಬಂದ ಪ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಇವಳನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಮೆಚ್ಚುತ್ತ; ಸ್ನೇಹಿತನೇ, ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ತುಂಬು ನೀರಿನ ಹೊಳೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಬಿಸಿಲುಗುದುರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಯುಳ್ಳವನಂತೆ ಆಗಿದ್ದೇನೆ”.

ಸ್ನೋತೋವಹಾಂ — ನದಿಯನ್ನು ಮೃಗತೃಣಿಕಾಯಾಮ್ — ಮರೀಚಿಕೆ, ಬಿಸಿಲುಗುದುರೆ, ಷೋಷತ್ರ....ಸಂಕ್ರಾಂತಃ ಎಂದರೆ ವ್ಯರ್ಥವಾದ ಚಿಂತೆಯಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗಿರುತ್ತಾನೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಈ ಚಿಂತೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದೇ ಅವನ ಮುಂದಿನ ಪ್ರಶ್ನೆ.

ಪದ್ಯ—12 (ಅನ್ವಯ) ಸೈಕತಲೀನಹಂಸಮಿಥುನಾ ಸ್ನೋತೋವಹಾ ಮಾಲಿನೀ ಕಾರ್ಯಾ । ತಾಮಹಿತಃ ನಿಷಣ್ಣಹರಿಣಾಃ ಗೌರೀಗುರೋ ಪಾವನಾಃ ಪಾದಾಃ (ಕಾರ್ಯಾಃ) ಶಾಖಾಲಮ್ಬಿತ-ವರ್ಕಲಸ್ಯ ತರೋ ಅಥಃ ಕೃಷ್ಣಮೃಗಸ್ಯ ಶೃಂಗೇ ವಾಮನಯನಂ ಕಣ್ವಯಮಾನಂ ಮೃಗಾಂ ನಿರ್ಮಾತುಮ ಇಚ್ಛಾಮಿ ॥

“ಮರಳಿನ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿದ ಹಂಸಗಳ ಜೋಡಿಯನ್ನುಳ್ಳ ಮಾಲಿನೀ ನದಿಯು (ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ) ಬರೆಯಲ್ಪಡಬೇಕು, ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಗಳು ಕುಳಿತಿರುವ

ಹಿಮವಂತನ ಪವಿತ್ರವಾದ ತಪ್ಪಲುಗಳು (ಚಿತ್ರಿಸಲ್ಪಡಬೇಕು) ಕೊಂಬಿಗಳಲ್ಲಿ ತೂಗಾಡುತ್ತಿರುವ ನಾರುಡೆಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮರದ ಕೆಳಗೆ ಗಂಡು ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿಗೆ ಎಡಗಣ್ಣನ್ನು ಉಜ್ಜುತ್ತ ನನೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಹೆಣ್ಣು ಜಿಂಕೆಯನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಿಚ್ಛಿಸುತ್ತೇನೆ”.

ಸೇಕತ—ಮರಳು ಗೌರಿಗುರೋ:—ಗೌರಿಯ ತಂದೆಯಾದ ಹಿಮವಂತನ;
 ಏಷ ದಾಸ್ಯಾ: ಪುತ್ರ: ಮಧುಕರ: — ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಇಂಥದೇ ಸಂದರ್ಭವನ್ನೂ ಆಗ ದುಷ್ಯಂತನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ಭಾವನೆಯನ್ನೂ ಹೋಲಿಸಿ.

ಪದ್ಯ—13 (ಅನ್ವಯ) ಕ್ರುಮನಿಷಣ್ಣಾ ಷಾ ಮಧುಕರೀ ಅನುರಕ್ತಾ ಸತೀ
 ತೃಷಿತಾಪಿ ಭವಂತಿ ಪ್ರತಿಪಾಲಯತಿ । ತ್ವಯಾ ವಿನಾ ಮಧು ನ ಪಿಬತಿ ಖಲು ॥

ಹೂವಿನಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಈ ಹೆಣ್ಣು ದುಂಬಿಯು ಅನುರಕ್ತಳಾಗಿ ಬಾಯಾರಿದ್ದ ರೂ
 ನಿನಗಾಗಿ ಕಾದಿದ್ದಾಳೆ; ನೀನಿಲ್ಲದೇ ಅವಳು ಜೀನನ್ನು ಕುಡಿಯಳು.

ಆದುದರಿಂದ ನೀನು ನಿನ್ನ ಪ್ರಿಯೆಯ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗತಕ್ಕದ್ದೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ;
 ಅಭಿಜಾತ—ನಾಜೂಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ; ಒಳ್ಳೆಯ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ; ವಾಮಾ—ಅವಿಧೇಯ
 ಹಟಮಾರಿ.

(ಪುಟ 70)

ಪದ್ಯ—14 (ಅನ್ವಯ) ಹೇ ಭರಮರ; ಅಕ್ಷಿಪಾಲತರಪಲ್ಲವಲೋಭನೀಯಂ,
 ರತೋತ್ಸವೇಷು ಮಯಾ ಸದಯಮೇವ ಪೀತಂ ಪ್ರಿಯಾಯಾ: ವಿಮ್ಬಾಧರಂ ಸ್ಪೃಶಸಿ ಚೇತ್ ತ್ವಾಂ
 ಕಮಲೋದರವಂಧನಸ್ಯಂ ಕಾರಯಾಮಿ ।

“ಎಲೈ ದುಂಬಿಯೇ; ಬಾಡದ ಎಳೆಯ ಚಿಗುರಿನಂತೆ ಸುಂದರವಾದ, ಮತ್ತು
 ಸುರತ ಕ್ರೀಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾನು ನೋಯಿಸದೆ ಚುಂಬಿಸಿದ ನನ್ನ ಪ್ರಿಯೆಯ ತೊಂಡೆಯ
 ಹಣ್ಣಿನಂತಹ ಕೆಳತುಟಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದೇ ಆದರೆ, ನಿನ್ನನ್ನು ಕಮಲದ ಒಳಗಿನ
 ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸುತ್ತೇನೆ”.

ಎವಂ ತೀಕ್ಷಣದೃಶ್ಯ—ಹೀಗೆ ಕಠಿನವಾದ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸುವವನಿಗೂ ನ ಭೇಷ್ಯತಿ
 —ಭಯಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇವಶರ್ವಣಿ ಎವ—ಇದೇ ಬಣ್ಣದವನಾಗಿ ಎಂದರೆ
 ಹುಚ್ಚನಾಗಿ.

ಖೋ: ಚಿತ್ರಂ ಖಲ್ವೇತತ್—ಇದುವರೆಗೆ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿನ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ದೊರೆ ಮತ್ತು
 ವಿದೂಷಕ ಇಬ್ಬರೂ ಕೂಡ ಸಜೀವ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಭಾವಿಸಿದ್ದರು.

ಅಹಮಪಿ ಇದಾನಿಮವಗತಾರ್ಥಾ—ಇದೇ ರೀತಿ ಸಾನುಮತಿಯೂ ಭಾವಿಸಿದ್ದು ‘ಈಗ
 ನನಗೂ ತಿಳಿದಂತಾಯಿತು’ ಎನ್ನುವಳು.

ಪೀರೋಭಾಗ್ಯಮ್—ದೋಷದರ್ಶಿತೃವು. (ದೋಷಕವಕುರೋಭಾಗೀ-ಅಮರ)

ಪದ್ಯ—15 (ಅನ್ವಯ) ಸಾಕ್ಷಾದಿವ ತನ್ಮಯೇನ ಹೃದಯೇನ ದರ್ಶನಸುಖಮನುಭವತಃ
 ಮೇ ಸ್ಮೃತಿಕಾರಿಣಾ ತ್ವಯಾ ಕಾಂತಾ ಪುನರಪಿ ಚಿತ್ರೀಕೃತಾ ।

“ಕಣ್ಣೆದುರಿಗೆ ಬಂದಳೋ ಎಂಬಂತೆ ತನ್ಮಯವಾದ ಹೃದಯದಿಂದ ದರ್ಶನದ
 ಸುಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನನಗೆ ನೆನಪನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ನಿನ್ನಿಂದ ನನ್ನ ಪ್ರಿಯೆಯು
 ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಚಿತ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಾಳೆ”.

ಪೂರ್ವಾಪರ....ಮಾರ್ಗಿ:—ಮೊದಲು ಚಿತ್ರವನ್ನಾಗಿ ಭಾವಿಸುವುದು. ಅನಂತರ ಚಿತ್ರಿಸಿದ
 ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಜೀವಂತಳನ್ನಾಗಿ ಕಾಣುವುದು; ಪುನಃ ಅದು ಚಿತ್ರಮಾತ್ರ
 ವೆಂದರಿಯುವುದು; ಇದೇ ಪೂರ್ವಾಪರ ವಿರೋಧಿಯಾದ ಮಾರ್ಗ.

ಪದ್ಯ—16 (ಅನ್ವಯ) ಪ್ರಜಾಗರಾತ್ ಸ್ವಪ್ನೇ ತಸ್ಯಾಃ ಸಮಾಗಮಃ ಖಿಲಿಭೂತಃ ।
 ಚಿತ್ರಗತಾಮ್ ಏನಾಂ ದ್ರಷ್ಟುಮಪಿ ಬಾಞಃ ನ ದದಾತಿ ॥

“ (ನಿದ್ರೆಯಿಲ್ಲದೆ) ಜಾಗರಣೆಯ ದೆಸೆಯಿಂದ ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಅವಳ ಸಮಾಗಮ
 ಎಲ್ಲವಾಯಿತು. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಾದರೂ ಇವಳನ್ನು ನೋಡಲು, ಕಣ್ಣೀರು ಅವಕಾಶ
 ಕೊಡದು”.

ಪ್ರಮಾಣಿತಮ್—ಅಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ವರ್ತಿಕಾಕರಣಕಮ್—ಕುಂಚಗಳ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು

(ಪುಟ 71)

ಆತ್ಮಾ ನಿರ್ವಾಹಿತಃ ಓಡಿಬಂದೆ. ಅಂತಃಪುರಕೂಟವಾಗುರಾ—ಅಂತಃಪುರವೆಂಬ ಬಲೆಯಿಂದ
 ಕಾರ್ಯೋಪರೋಧಮ್—ರಾಜಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಅಡಚಣೆಯನ್ನು परिहरति ತಪ್ಪಿಸುತ್ತಾಳೆ.
 ಅರ್ಥಜಾತಸ್ಯ ಗಣನಾಬಹುಲತಯಾ—ಎಣಿಸಬೇಕಾದ ಹಣ ಬಹಳವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಸಾರ್ಥವಾಹ
 —ವರ್ತಕ; ವ್ಯಾಪಾರಿ. ನೌವ್ಯಸನೇ—ಹಡಗಿನ ದುರಂತದಲ್ಲಿ.

(ಪುಟ 72)

ಆಪತ್ರಸತ್ವಾ—ಗರ್ಭಿಣಿ.

ನಿर्वೃತ್ತಪುಂಸವನಾ — ನಡೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪುಂಸವನವನ್ನುಳ್ಳವಳು. ಪುಂಸವನವೆಂಬುದು
 ಗರ್ಭಿಣಿಗೆ ಮೂರನೆಯ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸುವ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಕರ್ಮ. (ತೃತೀಯಸ್ಯ
 ಗರ್ಭಿಣಿಗುಪಸ್ಥಾಪನಾಪ್ರಸಂಗಾದ್) ಪುಂಸವನಸ್ಯ ಕಾಲಃ—ಗೋಳಿಲ ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ). ಪಿತ್ರಂ
 ರಿಕ್ತಮ್—ತಂದೆಯ ಧನವನ್ನು.

ಪದ್ಯ—17 (ಅನ್ವಯ) ಪ್ರಜಾಃ ಯೇನ ಯೇನ ಸ್ನಿಗ್ಧೇನ ಬಂಧುನಾ ವಿಯುಜ್ಯಂತೇ,
 ತಾಸಾಂ ಪಾಪಾಹತೇ ದೃಶ್ಯಂತಃ ಸಃ ಸಃ ಇತಿ ಧೃಷ್ಯತಾಮ್ ॥

“ಯಾವ ಯಾವ ಪ್ರೀತಿಯ ಬಂಧುವಿನ ವಿಯೋಗವನ್ನು ಪ್ರಜೆಗಳು
 ಹೊಂದುವರೋ, ಅಂತಹವರಿಗೆ ಪಾಪ ಸಂಬಂಧವನ್ನುಳಿದು ದುಷ್ಯಂತನು ಆಯಾ
 ಬಂಧುವಾಗಿರುವನೆಂದು ಘೋಷಿಸಲ್ಪಡಲಿ”.

ಎಂದರೆ ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲಿ ಧನಮಿತ್ರನ ಮರಣದ ಕಾರಣ ಅವನ ಹೆಂಡತಿಗೆ ರಕ್ಷಕನಾದ ಪ್ರಿಯನ ವಿಯೋಗವುಂಟಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಇನ್ನೊಬ್ಬನ ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದೆಂಬ ಪಾಪ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದೇ ಅವಳಿಗೆ ದುಷ್ಯಂತನೇ ಪತಿಯಂತೆ (ರಕ್ಷಕ) ಎಂಬುದೇ ಈ ಘೋಷಣೆಯ ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಇದರಿಂದ ಅವನ ಆಸ್ತಿಯು ವಾರಸುದಾರರಿಲ್ಲದೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಗುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದಂತಾಯಿತು. ಪಾಪಾಪಾಪ ಎಂದರೆ 'ಮರಣ ಹೊಂದಿದವನು ಪಾಪಿಯಲ್ಲದಿದ್ದರೆ' ಎಂದೂ ಅರ್ಥ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ 'ಪಾಪ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ' ಎಂಬ ಮೊದಲಿನ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಒಳಪಡುತ್ತವೆ.

ಪ್ರವೃತ್ತಿಮಿವ—ಮಳೆ ಬಿದ್ದಂತೆ.

ಅಪ್ರತಿಶ್ರಯೋಽವಮಾನಿನಮ್—ಒದಗಿಬಂದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ದೂರೀಕರಿಸಿದ, (ದುಷ್ಯಂತನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬರುವ ವೇಳೆಗೆ ಶಕುಂತಲೆಯು ಗರ್ಭವತಿಯಾಗಿದ್ದಳೆಂಬ ಅಂಶ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ.)

(ಪುಟ 73)

ಪಿಠಾಭಾಜಃ—ಪಿತ್ತಗಳು. ಸಂಶಯಮಾರೂಢಾಃ—ಇವನಿಗೆ ಸಂತತಿಯಿಲ್ಲವಲ್ಲ; ಮುಂದೆ ಪಿತ್ತಗಳ ತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ ಪಿಂಡವನ್ನು ಕೊಡುವವರು ಯಾರು? ಎಂಬುದೇ ಅವರ ಸಂಶಯ. ಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮೂರು ತಲೆಯವರೆಗೆ ಪಿತ್ತಗಳು 'ಪಿಂಡ' (ಮಂತ್ರ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟ ಅನ್ನಾದಿಗಳ ಉಂಡೆ) ದಿಂದ ತೃಪ್ತಿಪಡಿಸಲ್ಪಡ ಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಮತ್ತು ಆಚಾರವಿದೆ.

ವ್ಯವಧಾನದೋಷಣ—ತೆರೆಯ ದೋಷದಿಂದ; ಯಜ್ಞಭಾಗೋತ್ಸುಕಾಃ—ಯಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಡುವ ಹವಿಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಕಾತರರಾಗಿರುವ;

ಪ್ರತಿಪಾಲಯಿಷ್ಯಮ್—ಕಾದಿರಲು.

ಸಂತತಿ ವಿಚ್ಛೇದವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವುದೇ ವಿವಾಹದ ಪರಮ ಪ್ರಯೋಜನವೇ ಹೊರತು ಕೇವಲ ಇಂದ್ರಿಯ ಸುಖೋಪಭೋಗವಲ್ಲವೆಂಬ ಅಂಶವು ಈ ಧನಮಿತ್ರನ ಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ಧ್ವನಿತವಾಗಿದೆ.

ಆತ್ಮಗಾಢಃ—ಅಕ್ರಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನು; ಹಿಂಸಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನು.

ಪದ್ಯ—18 (ಅನ್ವಯ) ಅಹನ್ಯಹನಿ ಆತ್ಮನಃ ಏವ ಪ್ರಮಾದಸ್ವಲಿತಂ ಜ್ಞಾತುಂ ನ ತಾವತ್ ಶಕ್ಯಮ್ । ಪ್ರಜಾಸು ಕಃ ಕೇನ ಪಥಾ ಪ್ರಯಾತಿ ಇತಿ ಅಂಶೇಷತಃ ವೇದಿತುಂ ಶಕ್ತಿಃ ಅಸ್ತಿ ॥

“ಪ್ರತಿದಿನ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ನನ್ನ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನೇ ಅರಿಯಲಸಾಧ್ಯ, ಹೀಗಿರುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾರು ಯಾವ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದು ತಿಳಿಯಲು ಶಕ್ತಿಯಿದೆಯೇ ?”

ಹೀಗೆ ತಪ್ಪುದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವುದರಿಂದ ಭೂತಾದಿಗಳ ಜೀಷ್ಠ ಹೆಚ್ಚುವು
ದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ.

(ಪುಟ 74)

ಪ್ರತ್ಯವನತಶಿರೋಧರಂ — ಕತ್ತನ್ನು ಬಗ್ಗಿಸಿ ಇಕ್ಷುಮಿವ — ಕಬ್ಬನ್ನು ಮುರಿಯುವಂತೆ
ತ್ರಿಭಿಕ್ಷುಮ್ — ಮೂರು ತಂಡಾಗಿ.

ಹಸ್ತಾವಾಪಃ — ಕೈಗಳಿಗೆ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಚೀಲ. ಶರಾಸನಮ್ — ಬಿಲ್ಲು.

ಪದ್ಯ—19 (ಅನ್ವಯ) ಏಷಃ ಅಭಿನವಕಂಠಶೋಣಿತಾರ್ಥಿ ಶಾದ್ವೀಲಃ ಚೇಷ್ಠಮಾನಮ್
ಪಶುಮಿವ ತ್ವಾಂ ಹನ್ಮಿ । ಇದಾನಿಂ ಆರ್ತಾನಾಂ ಭಯಮ್ ಅಪನೇತುಂ ಆತ್ಮಧನ್ವಾ ದುಷ್ಯಂತಃ ತವ
ಶರಣಂ ಭವತು ।

“ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಹೊಸರಕ್ತವನ್ನು ಬಯಸುವ ಹುಲಿಯು ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವ
ಮೃಗವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವಂತೆ ನಾನು ನಿನ್ನನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತೇನೆ. ದುಃಖಿತರ ಭಯವನ್ನು
ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ದುಷ್ಯಂತನು ಈಗ ನಿನಗೆ
ಆಶ್ರಯನಾಗಲಿ”.

ಚೇಷ್ಠಮಾನಮ್ — ಕುಜೀಷ್ಠಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ನಿನ್ನನ್ನು ಮತ್ತು ಹೋರಾಡುವ
ಮೃಗವನ್ನು ಎಂದು ಎರಡಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಅಭಿ....ತಾರ್ಥಿ
ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಏಷಃ ಮತ್ತು ಶಾದ್ವೀಲಃ ಎಂಬ ಎರಡಕ್ಕೂ ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

ಕ್ರುಣಪಾಶನಃ — ರಾಕ್ಷಸ; ಹೆಣವನ್ನು ತಿನ್ನುವವನು.

ವಿಡಾಲಗೃಹೀತೌ ಮೂಷಕ ಇವ — ಬಿಕ್ಕಿನ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಇಲಿಯಂತೆ.

ತಿರಸ್ಕರಣಿಗಾವಿತ — ಅದೃಶ್ಯನಾಗುವ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಗರ್ವಿತನೇ;

(ಪುಟ 75)

ಪದ್ಯ—20 (ಅನ್ವಯ) ಯಃ ವಧ್ಯಂ ತ್ವಾಂ ಹನಿಷ್ಯತಿ ರಕ್ಷಯಮ್ ದ್ವಿಜಂ ರಕ್ಷಿಷ್ಯತಿ ।
ಹಂಸಃ ಕ್ಷೀರಂ ಆದತ್ತೇ ತನ್ಮಿಶ್ರಾಃ ಅಪಃ ವರ್ಜಯತಿ ॥

“ಯಾವುದು ಕೊಲ್ಲಲು ಅರ್ಹನಾದ ನಿನ್ನನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತದೋ ಅದು ರಕ್ಷಣೆಗೆ
ಅರ್ಹನಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಹಂಸವು ಹಾಲನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕುಡಿದು
ಅದರೊಡನೆ ಸೇರಿರುವ ನೀರನ್ನು ಬಿಡುತ್ತದೆ”.

ಪದ್ಯ—21 (ಅನ್ವಯ) ಹರಿಣಾ ತವ ಅಸುರಾಃ ಶರವ್ಯಂ ಕೃತಾಃ । ಇದಂ
ಶರಾಸನಂ ತೇಷು ವಿಕೃಪ್ಯತಾಮ್ । ಸುಹೃಜ್ಞೇ ಸತಾಂ ಪ್ರಸಾದಸೌಮ್ಯಾನಿ ಚಕ್ಷುಷಿ ಪತಂತಿ,
ದಾರುಣಾಃ ಶರಾಃ ನ ॥

“ಇಂದ್ರನಿಂದ ಅಸುರರು ನಿನ್ನ (ಬಾಣಗಳಿಗೆ) ಗುರಿಯಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಮೇಲೆ ಈ ಬಿಲ್ಲು ಎಳೆಯಲ್ಪಡಲಿ ಸ್ನೇಹಿತರ ಮೇಲೆ ಸತ್ಪುರುಷರ ಪ್ರಸನ್ನವಾದ ಸೌಮ್ಯದೃಷ್ಟಿ ಬೀಳುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಉಗ್ರವಾದ ಬಾಣಗಳಲ್ಲ”.

ಶರವ್ಯಮ್—ಶೃಣಾತಿತಿ ಶಃ: ತಸ್ಮೇ ಹಿತಂ ಶರವ್ಯಮ್, (ಬಾಣಗಳಿಗೆ) ಲಕ್ಷ್ಯ ಅಥವಾ ಗುರಿ.

ಇಥಿಪಶ್ಚುರಿವ ಮಾರಿತ:—ಇಥಿಪಶ್ಚುಮಾರಂ—(ಅವ್ಯಯ ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷಣ) ‘उपमाने कर्मणि च’ ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ ಉಪಮಾನವನ್ನು ಕರ್ಮಪದವನ್ನಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಧಾತುವಿಗೆ णमुल् (ಅಮ್) ಪ್ರತ್ಯಯ ಸೇರಿಸಿದೆ.... ಯಾಗದಲ್ಲಿ ಪಶುವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿದಂತೆ;

ಕಾಲನೇಮಿಪ್ರಸುತಿ:—ಕಾಲನೇಮಿಯ ಸಂತತಿಗೆ ಸೇರಿದ; ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪುವಿನ ಮಗನಾದ ಕಾಲನೇಮಿಗೆ ನೂರು ತಲೆಗಳೂ ನೂರು ತೋಳುಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಯಿದೆ.

ಪದ್ಯ—22 (ಅನ್ವಯ:) ते सख्युः शतक्रतोः सः अजय्यः किल। रणशिरसि त्वं तस्य निहन्ता स्मृतः। यत् नैशं तिमिरं सप्तसप्तिः उच्छेत्तुं न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति ॥

“ನಿನ್ನ ಮಿತ್ರನಾದ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಅವನನ್ನು ಜಯಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಯುದ್ಧ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನೀನೇ ಅವನ ಹಂತಕನಾಗಿ ಸ್ಮರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದೀಯೆ. ಯಾವ ರಾತ್ರಿಯ ಕತ್ತಲೆಯನ್ನು ಸೂರ್ಯನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾಗುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅದನ್ನು ಚಂದ್ರನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುತ್ತಾನೆ.”

अजय्यः जेतुं शक्यः जय्यः न जय्यः ‘क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे’ ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ ಜಿ ಧಾತುವಿಗೆ ‘ಶಕ್ಯ’ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಯತ್ (ಯ) ಪ್ರತ್ಯಯಸೇರಿಸಿ ನಿಷ್ಪತ್ತಿ ಮಾಡಿದೆ. निशायाः इदं = नैशम् ರಾತ್ರಿಯು उच्छेत्तुम्—ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು किंचिन्निमित्तादपि....कृतवानस्मि—ದೊರೆಯ ವಿಲಾಸದ ಪ್ರಸಂಗಗಳಿಂದ ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಆರನೆಯ ಅಂಕದ ಕಥಾಂಶದಲ್ಲಿ, ವಿದೂಷಕನಿಗೆ ಉಂಟಾದ ಈ ಭೂತಗ್ರಹಣ ಪ್ರಸಂಗವು ನಾಟಕೀಯತೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ ಸೋಪವತ್ತಿಕವೂ ಆಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

कोपयितुम्—ಕೋಪವನ್ನುಂಟುಮಾಡಲು.

(ಪುಟ 76)

ಪದ್ಯ—23 (ಅನ್ವಯ) अग्निः चलितेधनः ज्वलति; पनगः विप्रकृतः फणां कुरुते। जनः प्रायः क्षोभात् स्वं महिमानं प्रतिपद्यते ॥

“ಕಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ತಿರುಗಿಸಿಡುತ್ತಿದ್ದರೆ ಬೆಂಕಿ ಜ್ವಲಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆಣಕಿದಾಗ ಹಾವು ಹೆಡೆ ಬಿಡುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉದ್ರೇಕ ಹೊಂದಿದಾಗ ತನ್ನ ನಿಜವಾದ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಾನೆ.”

ಚಲಿತೇಚನ:—ಕಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಉರಿಸುವಾಗ ಸ್ವಲ್ಪಹೊತ್ತು ಉರಿದ ಮೇಲೆ ಅದರಲ್ಲಿನ ಬೂದಿಯನ್ನು ಕೊಡವಿ ತಿರುಗಿಸಿ ಇಡುವುದರಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಉರಿಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದು ಅನುಭವಸಿದ್ಧ. ಹಾವಿನ ಉದಾಹರಣೆ ಸುಸ್ಪಷ್ಟ, ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ತನ್ನ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಪೌರುಷವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷದಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಜೋದನೆ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆಯೆಂಬುದೇ ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ಪರಿಗತಾರ್ಥ ಕೃತ್ವಾ—ಈ ಸಂದರ್ಭದ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ.

ಪದ್ಯ—24 (ಅನ್ವಯ) त्वन्मतिः केवला तावत् प्रजाः परिपालयतु ।
 अधिपत्यम् इदं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम् ।

“ನಿನ್ನ ಬುದ್ಧಿ ಶಕ್ತಿಯೇ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ ಹೆದೆಯೇರಿಸಿದ ಈ ಬಿಲ್ಲು ಬೇರೆ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿದೆ.”

ಅಧಿಪತ್ಯಮ್—ಹೆದೆ ಬಿಗಿದ;

ಈ ಅಂಕದ ಕಥಾವಸ್ತುವು ಮಿಕ್ಕೈಲ್ಲ ಅಂಕಗಳಿಗಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದರೂ ಪೂರ್ವಾಪರ ಸಮನ್ವಯ ರೂಪವಾದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಹಿಂದಿನ ಅಂಕಗಳಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಮುಖ್ಯ ಕಥಾವಸ್ತುವಿನೊಡನೆ ಸೋಪ ಪತ್ತಿಕವಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಗಿದೆ. ಸಾನುಮತಿಯ ಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ದುಷ್ಯಂತನ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಅವಕಾಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಇದರಿಂದ ಮುಂದಿನ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಪುನಸ್ಸಮಾಗಮಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದ ಪುಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಡುವಂತೆ ಕವಿಯು ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನೆಚ್ಚಿನ ವಿಪ್ರಲಂಭ ಶೃಂಗಾರದ ಹೊಸಲನ್ನೇ ಹರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕಾಳಿದಾಸನು ಈ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಕುಂತಲವನ್ನು ಐದನೆಯ ಅಂಕಕ್ಕೇ ಮುಗಿಸಿ ‘ದುರಂತ’ವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದರೆ ಜಿನ್ನಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೊಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಕವಿಯ ಆಶಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕಾರಣ ಅನೇಕರು ಈ ವಾದವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ‘ದುರಂತ’ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲೂ ಸಹ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಬೇಕಾದ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಮಾಧಾನ (Consolation) ಇಲ್ಲಿನ ನಾಯಕ ನಾಯಿಕೆಯರ ಅನ್ಯಾಯವಾದ ವಿಚ್ಛೇದದಿಂದ ದೊರಕುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ, ಯಾವ ಶಕುಂತಲೆಯ ದುರ್ದೈವದ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಹರ್ಷಿ ಕಣ್ವರು ಮೊದಲಿಂದ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯೋ ಅದೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಪ್ರೇಮದ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿನ

ಅನ್ಯಮನಸ್ಕತೆಯಿಂದ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅತಿಥಿಯ ಅನಾದರ ರೂಪವಾದ ಕರ್ತವ್ಯಲೋಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಣಯಿಗಳಿಗೆ ಶಾಶ್ವತವಾದ ವಿಯೋಗವು ಆತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದೇ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಶಾಕುಂತಲವು ವಿಷಾದಾಂತವಾಗಿದ್ದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಸುಂದರವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ 'ತರುಣ ವತ್ಸರದ ಪುಷ್ಪ' ರೂಪವಾದ 'ಮರ್ತ್ಯ ಪ್ರೇಮ'ವು 'ಪರಿಣತಿಯ ಫಲ' ರೂಪವಾದ 'ದಿವ್ಯ ಪ್ರೇಮ'ವಾಗುವುದನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದೇ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮುಖ್ಯವಾದ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಆರು ಮತ್ತು ಏಳನೆಯ ಅಂಕಗಳ ಕಥಾವಸ್ತುವು ಮೊದಲಿನ ಕಥಾಭಾಗಕ್ಕೆ ಅವಶ್ಯಕವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಅತ್ಯಂತ ಉಚಿತವೂ ಸುಂದರವೂ ಆದ ಪೂರಕವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ.

ಏಳನೆಯ ಅಂಕ

[ಕಾಲ—ಈ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳು ಒಂದೇ ದಿನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಹಿಂದಿನ ಅಂಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನ ಆಹ್ವಾನವನ್ನಂಗೀಕರಿಸಿ ದೇವಲೋಕಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ ದುಷ್ಯಂತನು ಅಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನೆಲ್ಲ ಸೋಲಿಸಿ, ಇಂದ್ರನಿಂದ ಸೂಕ್ತಸತ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದು ಮಾರನೆಯ ದಿನ ಹಿಂತಿರುಗಿರಬೇಕೆಂಬ (‘ ಪೂರ್ವದ್ಯುದ್ಧವನುಧಿ ರೋಹತಾ ’ ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಗಮನಿಸಿ) ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಅಂಕದ ಘಟನೆಗಳು ಮಾರನೆಯ ದಿವಸವೇ ನಡೆದಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.]

ಕಾಲನೇಮಿಯ ವಂಶದವರೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ದುರ್ಜಯರೆಂಬ ರಾಕ್ಷಸ ಗಣವನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ, ದುಷ್ಯಂತನು ಇಂದ್ರನ ಅತಿಥ್ಯ ಸತ್ಕಾರ ಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಮಾತಲಿಯೊಡನೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬರುತ್ತ ಹೇಮಕೂಟವೆಂಬ ಕಿಂಪುರಾಣ ಪರ್ವತಕ್ಕೆ ಬರುವನು. ಆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದೊಡನೆಯೇ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಏನೋ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಅನಂದವುಂಟಾಗುವುದು. ಆ ಪ್ರದೇಶದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಅಂತಹುದು. ಅಲ್ಲಿ ಸುರಾಸುರಗುರುವಾದ ಮಾರೀಚನ ಆಶ್ರಮ ವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದು ಮುನಿಗೆ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ ಅಶೀರ್ವಾದವನ್ನು ಪಡೆಯ ಬಯಸುವನು. ಋಷಿಗಳ ದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಕಾಲಸರಿಯಾಗಿದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತಲಿ ಅತ್ತ ಹೋಗುವನು. ಆಗ ದುಷ್ಯಂತನ ಬಲತೋಳು ಅದುರುವುದು ಇದೇಕೆಂದು. ಯೋಚಿಸುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಮರಿಯೊಂದನ್ನು ಹಿಡಿದು ಜಗ್ಗಿಸಿ ಬಾಯಿಬಿಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಲಕನೊಡನೆ ಮಾತನಾಡುತ್ತ ಇಬ್ಬರು ತಾಪಸಿಯರು ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬೀಳುವರು. ಬಾಲಕನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆಗೆ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವಾದ ವಾತ್ಸಲ್ಯ ಹುಟ್ಟುವುದು. ಸಿಂಹದ ಮರಿಯನ್ನು ಈ ತುಂಟನ ಹಿಂಸೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ ಇವನ ಆಟಕ್ಕಾಗಿ ಪರ್ಣಶಾಲೆಯಿಂದ ಮಣ್ಣಿನ ನವಿಲನ್ನು ತರಿಸುವ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಾತು ಕತೆಗಳಿಂದ ಬಾಲಕನು ಪುರುಷಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದೂ ಇವನ ತಂದೆ ಧರ್ಮ ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದವನೆಂದೂ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವೆ. ಬಾಲಕನ ಅಂಗೈಯಲ್ಲಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಲಕ್ಷಣಗಳು ದುಷ್ಯಂತನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬೀಳುತ್ತವೆ. ಇವನನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಅಮಿತವಾದ ಅನಂದವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗ ತಾಪಸಿಯರು ಬಾಲಕನಿಗೂ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೂ ಇದ್ದ ಆಕೃತಿ ಸಾಮ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡುವರು. ಕಡೆಗೆ ನವಿಲಿನ ಸೌಂದರ್ಯದ ಕಡೆಗೆ ಬಾಲಕನ ಗಮನವನ್ನು ಸೆಳೆಯಬೇಕೆಂದು ‘ ಶಕುಂತಲಾವಣ್ಯಂ ಪಶ್ಯ ’ ಎಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಆ ಬಾಲಕ ‘ ಎಲ್ಲಿ ನನ್ನ ಅಮ್ಮ ’ ಎಂದು ಕೇಳುವನು. ಹೀಗೆ

ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಈ ಬಾಲಕನು ತನ್ನ ಮಗನೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತ ಬಂದರೂ, ಒಂದೇ ಹೆಸರಿನ ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿರಬಹುದೆಂಬ ಸಂದೇಹವೂ ಮುಂದುವರಿಯುವುದು. ಕಡೆಗೆ ತಂದೆತಾಯಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದವರು ಮುಟ್ಟಿದಾಗ ಸರ್ಪವಾಗಿ ಕಚ್ಚಬೇಕಾದ ಬಾಲಕನ ರಕ್ಷೆಯ ತಾಯಿತಾಯನ್ನು ದುಷ್ಯಂತನು ಮುಟ್ಟಿದಾಗ ಈ ರೀತಿಯ ಪರಿಣಾಮ ಆಗದೇ ಇರಲಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ತಾನೇ ತಂದೆಯೆಂಬ ಧೈರ್ಯಬಂದು ಪುತ್ರನೊಡನೆ ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಕಾಣಲು ಹೊರಡುವನು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ತಾಪಸಿಯರು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಆಶ್ಚರ್ಯವನ್ನು ಶಕುಂತಲೆಗೆ ತಿಳಿಸಿರುವರು. ಹೀಗೆ ಪವಿತ್ರವಾದ ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮದ ಶಾಂತವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಪುತ್ರಸಮಾಗಮದ ಮೂಲಕವೇ ಪ್ರಿಯೆಯೊಡನೆ ಪುನಸ್ಸಮಾಗಮವೇರ್ಪಡುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಮಾತಲಿಯೊಡನೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಋಷಿವರ್ಯರ ದರ್ಶನಾಶೀರ್ವಾದಗಳು ದೊರಕಿದಾಗ ಅವರು ಜ್ಞಾನದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತಿಳಿದು ದುಷ್ಯಂತನಲ್ಲಾಗಿದ್ದ ಮನೋವಿಕಾರಕ್ಕೆ ದುರ್ವಾಸರ ಶಾಪವೇ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವರು. ಆಗ ಪ್ರಿಯಪ್ರೇಯಸಿಯರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾದ ಸಮಾಧಾನ ಮೂಡಿ ನಾಟಕವು ಮಂಗಳಕರವಾದ ಭರತವಾಕ್ಯದೊಡನೆ ಮುಗಿಯುವುದು.

(ಪುಟ 77)

मघवतः—इन्द्रं न; सत्क्रिया....वात्मानं समर्थये—इन्द्रं नु मारुदिस सत्कार
ಅಷ್ಟು ಅಧಿಕವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

उभयमप्यपरितोषं—न विद्यते परितोषः यत्र तत्—अपरितोषम्. ಇಬ್ಬರನ್ನೂ
ತೃಪ್ತಿವಿಹೀನರನ್ನಾಗಿ (ತಿಳಿಯುತ್ತೇನೆ) ಅಥವಾ ಎರಡನ್ನೂ ತೃಪ್ತಿವಿಹೀನವನ್ನಾಗಿ
ತಿಳಿಯುತ್ತೇನೆ. ನಿನ್ನ ಸೇವೆಗೆ ಇಂದ್ರನ ಸತ್ಕಾರ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು ನೀನು ಭಾವಿಸಿದರೆ
ಅವನ ಸತ್ಕಾರಕ್ಕಿಂತ ನಿನ್ನ ಉಪಕಾರ ಬಹಳ ಹೆಚ್ಚಿನದೆಂದು ಇಂದ್ರನು ಭಾವಿಸು
ವುದರಿಂದ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಅತೃಪ್ತಿಯೇ ಎಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ಪದ್ಯ—1 (ಅನ್ವಯ) भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्या प्रथमोपकृतं लघु
मन्यते । भवतः अवदानविस्मितः सोऽपि सत्क्रियागुणान् न गणयति ॥

“ಇಂದ್ರನು ತೋರಿಸಿದ ಗೌರವದಿಂದ ನೀನು ನಿನ್ನ ಮೊದಲಿನ ಉಪಕಾರವನ್ನು
ಅಲ್ಪವನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದೀಯೆ. ನಿನ್ನ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ವಿಸ್ಮಿತನಾದ ಅವನೂ ಸಹ
ತನ್ನ ಸತ್ಕಾರದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಎಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ”.

प्रतिपत्या—गौरवदिन्द; अवदानेन विस्मितः—पराक्रामदिन्द विस्रितनाद;
मनोरथानामप्यभूमिः—अशेगೂ मीरिदु.

ಇಂದ್ರನ ಸಾರಥಿಯಾದ ಮಾತಲಿಯು ದುಷ್ಯಂತನ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತಾ ' ನೀನು ಇಂದ್ರನಿಂದ ಯಾವ ಗೌರವಕ್ಕೆ ತಾನೆ ಅರ್ಹನಲ್ಲ ?' ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ದೊರೆಯು ' ಹೇಗೂ ಇಂದ್ರನ ಮಹಿಮೆಯೇ ಸ್ತುತ್ಯವಾದದ್ದು ' ಎಂದು ಅವನನ್ನೇ ಹೊಗಳುವನು.

ಪದ್ಯ—2 (ಅನ್ವಯ) यत् नियोज्याः महत्स्वपि कर्मसु सिध्यन्ति तं ईश्वराणाम् संभावनागुणं अवेहि । सहस्रकिरणः तं धुरि नाकरिष्यत् चेत् अरुणः तमसां विभेत्ता किं वा अभविष्यत् ॥

“ ಸೇವಕರು ತಮಗೆ ವಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ದೊಡ್ಡ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಒಡೆಯರ ಗೌರವದ ಗುಣದಿಂದಲೇ ಎಂದು ತಿಳಿ. ಸೂರ್ಯನು ಅವನನ್ನು (ಸಾರಥಿಯನ್ನಾಗಿ) ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೆ ಅರುಣನು ಕತ್ತಲೆಯನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾಗುತ್ತಿದ್ದನೇ ? ”

ನಿಯೋಜ್ಯಾ:—ಕೆಲಸಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಡುವ ಸೇವಕರು.

ಸಂಭಾವನಾಗುಣಂ—ಸೇವಕರ ಮೇಲಿಡುವ ಗೌರವದ ಗುಣವನ್ನಾಗಿ.

ಧುರಿ—ಮುಂದೆ, ರಥಾಗ್ರದಲ್ಲಿ;

ಸ್ವಾಧಿಕಾರಭೂಮಿ—ನಿನ್ನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ.

ವೇಗಾವತರಣಾತ್—ವೇಗದಿಂದ ಇಳಿಯುತ್ತಿರುವ ಕಾರಣ.

ಪದ್ಯ—3 (ಅನ್ವಯ) मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरात् अवरोह-
तीव । स्कन्धोदयात् पादपाः पर्णाभ्यान्तरलीनतां विजहति । तनुभावन-
सलिलाः आपगाः सन्तानैः व्यक्तिं भजन्ति । उरिक्षिपता केनापि भुवनं
मत्पार्श्वमानीयते इव पश्य ॥

“ ಮೇಲಕ್ಕೇಳುತ್ತಿರುವ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಶಿಖರದಿಂದ ಭೂಮಿಯು ಕೆಳಕ್ಕೆ ಇಳಿಯುತ್ತಿದೆಯೋ ಎಂಬಂತಿದೆ; ಕಾಂಡಗಳು ಗೋಚರವಾಗುವುದರಿಂದ ಮರಗಳು ಎಲೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿವೆ. ಸಣ್ಣದಾಗಿ ನೀರಿಲ್ಲದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ ನದಿಗಳು ವಿಸ್ತಾರದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಯಾರೋ ಮೇಲೆಕ್ಕಿಸದ ಭೂಮಿಯು ನನ್ನ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತರಲ್ಪಡುತ್ತಿದೆಯೋ ಎಂಬಂತಿದೆ; ನೋಡು ”.

ಅಕಾಶಯಾನದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಭೂಮಿಯು ಹೇಗೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂಬ ಕವಿಕಲ್ಪನೆ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. (ರಘುವಂಶದಲ್ಲಿ ರಾಮಸೀತೆಯರು ಪುಷ್ಪಕ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಬರುವಾಗ ಗೋಚರಿಸಿದ ಗಂಗಾ-ಯಮುನಾ-ಸಂಗಮದ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಹೋಲಿಸಿ.)

ಉಂಜತಾಮ್ — (ಮುಳುಗಿದ್ದು) ಮೇಲೇಳುತ್ತಿರುವ. ಸ್ಕಂಧೋದಯಾತ್ ಸ್ಕಂಧಾನಾಮ್
 ತದಯಾತ್ (ಮರಗಳ) ಕಾಂಡಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣತೊಡಗಿರುವುದರಿಂದ ಪುಣ್ಯ-
 ನ್ತರಲೀನತಾಮ್—ಮೇಲಿನಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ಮರಗಳ ಕಾಂಡಗಳ ಎತ್ತರ ಗೋಚರ
 ವಾಗದಿರುವುದರಿಂದ ಅವು ಎಲೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಹೋಗಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದು
 ಕೆಳಕ್ಕಿಳಿದು ಬಂದಂತೆಲ್ಲ ಈ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.
 (ವರ್ಣನೆಯ ವಾಸ್ತವಿಕತೆ (Realism) ಗಮನಾರ್ಹ). ತನ್ಮುಖಾವ—ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರ
 ವಿಕೆಯಿಂದ ನಟಸಾಲಿಲಾ:—ನೀರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುವ, ಆಪಗಾ:—
 ನದಿಗಳು. ಸಂತಾನೇ:—ವಿಸ್ತಾರಗಳಿಂದ. ವ್ಯಕ್ತಿತಮ್—ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯನ್ನು, ತಕ್ಷಿಪಂತಾ—
 ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎಸೆಯುತ್ತಿರುವ; ಪೂರ್ವಾಪರಸಮುದ್ರಾವಗಾಡ: ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ
 ಸಮುದ್ರಗಳಿಗೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ. (ಕು. ಸಂ. ಪೂರ್ವಾಪರೀ ತೋಯನಿಧಿ ವಗಾಹ—
 ಹೋಲಿಸಿ).

ಕನಕರಸನಿಸ್ಯಂದ:—ಚಿನ್ನದ ರಸವನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತಿರುವ.

ಸಾಂಧ್ಯ:—ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದ; ಮೇಘಪರಿಘ: ಇವ — ಮೋಡಗಳ ಅಗಳಿಯಂತಿರುವ
 ಸಾನುಮಾನ್—ಪರ್ವತವು.

ಪದ್ಯ—4 (ಅನ್ವಯ) ಯ: ಸ್ವಾಯಂಭುವಾತ್ ಮರೀಚಿ: ಪ್ರಬಭೂವ ಸ: ಸುರಾಸುರಗುರು:
 ಪ್ರಜಾಪತಿ: ಸಪತ್ನೀಕ: ಅತ್ರ ತಪಸ್ಯತಿ ||

“ಬ್ರಹ್ಮನ ಮಗನಾದ ಮರೀಚಿಯಿಂದ ಜನ್ಮತಾಳಿದ ಸುರಾಸುರ ಗುರುವಾದ
 ಪ್ರಜಾಪತಿಯು ಇಲ್ಲಿ ಪತ್ನಿಯೊಡನೆ ತಪಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಮಾರೀಚನನ್ನು
 ಪ್ರಜಾಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ವಾಯುಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹೇಳಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ
 ಏಳು, ಎಪ್ಪು ಪುರಾಣದ ಒಂಭತ್ತು ಮತ್ತು ಮನುವಿನಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಹತ್ತು
 ಜನ ಪ್ರಜಾಪತಿ (ಮೂಲಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತರು)ಗಳ ಪೈಕಿ ಮಾರೀಚನನ್ನು ಎಣಿಸಿಲ್ಲ.
 ಇವನು ದಿತಿ, ಅದಿತಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಬ್ರಹ್ಮನ ಹೆಣ್ಣೊಂದು ಜನ ಕನ್ಯೆಯರನ್ನು ಮದುವೆ
 ಯಾಗಿ ಸುರಾಸುರರಿಗೆಲ್ಲ ಜನ್ಮವಿತ್ತನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ತಪಸ್ಯತಿ—ತಪಸ್ ಎಂಬ ನಾಮ ಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾದ ಕ್ರಿಯಾಪದ.

(ಪಾ. III-1-15. ಮತ್ತು ವಾರ್ತಿಕ ನೋಡಿ.)

ಅದಿತಿಪರಿವರ್ಧಿತಮಂದಾರವೃಕ್ಷಮ್ — ಅದಿತಿಯಿಂದ ಬೆಳೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮಂದಾರ ವೃಕ್ಷ
 ಗಳನ್ನುಳ್ಳ.

ನಿर्वೃತ್ತಿस्थಾನಮ್—ಶಾಂತಿಯ ನೆಲೆ. ಅಮೃತಹೃದಮವಗಾಡೋಽಸಿಮ್—ಅಮೃತದ ಮಡುವಿನ
 ನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದೇನೆ.

ಪದ್ಯ—5 (ಅನ್ವಯ) ಸತ್ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷೇ ವನೇ ಪ್ರಾಣಾನಾಂ ಅನಿಲೇನ ಉಚಿತಾ ವೃತ್ತಿ: |
 ಕಾಶ್ವನಪಚ್ಚರೇಣುಕಪಿಶೇ ತೋಯೇ ಧರ್ಮಾಭಿಷೇಕಕ್ರಿಯಾ | ರತ್ನಶಿಲಾತಲೇಷು ಧ್ಯಾನಮ್ |
 ವಿಬುಧಸ್ತ್ರೀಸನ್ನಿಧೌ ಸಂಯಮ | ಅನ್ಯಮುನಯ: ತಪೋಭಿ: ಯತ್ ಕಾಂಕ್ಷಂತಿ ತಸ್ಮಿನ್ ಅಮೃತ
 ತಪಸ್ಯಂತಿ ||

“ (ಕೇಳಿದ್ದನ್ನು ಕೊಡುವ) ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ವನದಲ್ಲಿ, ಜೀವನಕ್ಕೆ ಗಾಳಿಯೇ ಆಹಾರ. ಚಿನ್ನದ ಕಮಲಗಳ ಧೂಳಿನಿಂದ ಹೊಂಬಣ್ಣವಾಗಿರುವ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಾದಿ ಕರ್ಮಗಳಿಗಾಗಿ ಸ್ನಾನ; ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ಶಿಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಧ್ಯಾನ; ದೇವಸ್ತ್ರೀಯರ ನಡುವೆ ಸಂಯಮ; ಯಾವ ಫಲಗಳಿಗಾಗಿ ಬೇರೆ ಋಷಿಗಳೆಲ್ಲ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಆಚರಿಸುವರೋ, ಅವುಗಳಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿನವರು ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡುವರು ”.

ಅನಿಲೇನ ವೃತ್ತಿ:—ವನವು ಕೇಳಿದ್ದನ್ನು ಕೊಡುವ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೂ ಕೇವಲ ಗಾಳಿಯಿಂದಲೇ ಪ್ರಾಣಧಾರಣೆ.

धर्मार्थम् अभिषेकक्रिया—ಧರ್ಮಾಚರಣೆಗಾಗಿ ಸ್ನಾನ, ಭೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲ.

रत्नशिलातलेषु—ಕ್ರೀಡೆಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ಶಿಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಮುನಿಗಳು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವರು.

विवृध....संयम: — ಭೋಗದ ಅಕರ್ಷಣೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಯಮದ ಅಭ್ಯಾಸ. ಹೀಗೆ ಯಾವ ಯಾವ ಸುಖಭೋಗಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇತರ ಮುನಿಗಳು ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡುವರೋ, ಅವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿನ ಋಷಿಗಳು ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸುತ್ತಿರುವರು.

उत्सर्पिणी — ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಉನ್ನತವಾದದ್ದು. महर्षिपत्नीसहितायै — ಋಷಿ ಪತ್ನಿಯರೊಂದಿಗೂಡಿದ. प्रतिपाल्यावसर:—ಕಾದಿರಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ.

अन्तरात्वेषी भवामि—ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುತ್ತೇನೆ.

ಪದ್ಯ—6 (ಅನ್ವಯ) (ಹಿ) बाहो मनोरथाय नाशंसे; वृथा किं स्पन्दसे पूर्वाविधीरितं श्रेय: दु:खं हि परिवर्तते ॥

“ ಎಲೈ (ಬಲ) ತೋಳೇ; (ನಾನು) ಯಾವ ಮನೋರಥವನ್ನೂ ಆಶಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಏತಕ್ಕೆ ಅದುರುವೆ. ನೊದಲು ತಿರಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ದುಃಖವಾಗಿಯೇ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ ”.

ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನು ಕಣ್ವಾಶ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇದೇ ರೀತಿ ಬಲತೋಳು ಅದುರುವ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ. ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೆ ಶಕುನಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯನ್ನು ಈ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

अभूमिरियमविनयस्य—ಇದು ಅವಿಧೇಯತೆಗೆ ಸ್ಥಳವಲ್ಲ.

अबालसत्त्वो बाल:—(ಕಡಿಮೆಯಲ್ಲದ) ಅಧಿಕವಾದ ಬಲವುಳ್ಳ ಬಾಲಕ.

ಪದ್ಯ—7 (ಅನ್ವಯ) मातु: अर्घपीतस्तनं आमर्दक्लिष्टकेसरम्। सिंहशिशुं बलात्कारेण प्रक्रीडितुं कर्षति॥

“ತಾಯಿಯ ಹಾಲನ್ನು ಅರ್ಧಮಾತ್ರ ಕುಡಿದಿರುವ, ಮತ್ತು ಎಳೆದಾಟದಿಂದ ಗೋಜಿಹೋದ ಕೇಸರವನ್ನುಳ್ಳ ಸಿಂಹದ ಮರಿಯನ್ನು ಬಲತ್ಕಾರಪಡಿಸಿ ಅಟಕ್ಕಾಗಿ ಸೆಳೆಯುತ್ತಿರುವವನು (ಯಾರೀ ಬಾಲಕ ?)”

ಆಮದ್ ಎಳೆದಾಟ ಕ್ಷಿಣಿ—ಗೋಜಿಹೋದ, ಕೆದರಿದ ;

ಪ್ರಕೀಡಿತು—(ಕೇವಲ) ಅಟವಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ

(ಪುಟ 80)

ಜುಮ್ಮಸ್ವ—ಅಕಳಿಸು ; ಬಾಯಿಬಿಡು.

ಅಪತ್ಯನಿವಿಶೇಷಾಣಿ—ಮಕ್ಕಳಂತೆ ಭಾವಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ.

ವಿಪ್ರಕರೋಪಿ—ಪೀಡಿಸುತ್ತೀಯೆ, ಸಂರಮ್—ದುಷ್ಟತನ.

ಸ್ಥಾನೇ ಖಲು—ಯುಕ್ತವಾಗಿಯೇ ಇದೆ, ಸರ್ವದಮನಃ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಅಡಗಿಸಿ ಹತೋಟಿ ಯಲ್ಲಿಡುವವನು. ಔರಸೇ ಪುತ್ರೇ ಇವ—ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ; ಸಿಂಹಾಸ್ತಿ—ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಿದೆ.

ಲಕ್ಷಯಿಷ್ಯತಿ—ಮೇಲೆ ಬೀಳುತ್ತದೆ ; ತೊಂದರೆಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಹೋ ಭೀತೋಽಸ್ಮಿ — ಇಲ್ಲಿನ ವ್ಯಂಗ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ. ಭಯವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ.

ಪದ್ಯ—8 (ಅನ್ವಯ) अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः एधापेक्षः वह्निरिव महतः तेजसो बीजं मे प्रतिभाति ॥

“ಕಿಡಿಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವ ಬೆಂಕಿಯಂತೆ ಈ ಬಾಲಕನು ಹೆಚ್ಚಿನ ತೇಜಸ್ಸಿಗೆ ಮೂಲವಾಗಿ ನನಗೆ ತೋರುತ್ತಿದ್ದಾನೆ”.

ಸ್ಫುಲಿಂಗಾವಸ್ಥಯಾ — ಕಿಡಿಯ ಅವಸ್ಥೆಯಿಂದ ; ಏಧಾಪೇಕ್ಷಃ — ಕಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವ ಕ್ರೀಡನಕಮ್—ಅಟದ ಸಾಮಾನನ್ನು.

ವರ್ಣಚಿತ್ರತಃ—ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿದ ; ಮೃತ್ತಿಕಾಮಯೂರಃ—ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲ.

ದುರ್ಲಲಿತಾಯ ; ದ್ರುಶ್ಯಂ ಲಲಿತಂ यस್ಯ ಸಃ, ಯಾವನನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೋ ಅಂತಹ ಮೊಂಡ.

ಸ್ಫುಹೇರೀಪ್ತತಃ—ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ ಅಸ್ಮೈ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಥೀ ವಿಭಕ್ತಿ ಬಂದಿದೆ.

ಪದ್ಯ—9 (ಅನ್ವಯ) अनिमित्तहासैः आलक्ष्यदन्तमुकुलान्, अव्यक्तवर्ण-रमणीयवचः प्रवृत्तीन् तनयान् वहन्तः अङ्गाश्रयप्रणयिन्ः धन्याः तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

ಅಕಾರಣವಾಗಿ ನಗುವಾಗ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾತ್ರ ಕಾಣುವ ಮೊಗ್ಗುಗಳಂತಿರುವ ದಂತಗಳು ; ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ರಮಣೀಯವಾದ ಮಾತುಗಳು ಇಂತಹ ;

ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಅವರ ಮೈಯಿನ ಕೊಳೆಯಿಂದ ಮಲಿನತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವವರೇ ಧನ್ಯರು !

ಆಲಕ್ಷ್ಯ—ಸ್ವಲ್ಪಮಾತ್ರ ಗೋಚರವಾಗುವ ; ದಂತಾ ಸುಕುಲಾ ಇವ ಯೇಷಾಂ ತಾನ್ । ಅಹ್ವೇ ಆಶ್ರಯಃ ; ತತ್ರ ಪ್ರಣಯಃ ಯೇಷಾಂ ತೇ—ಅಹ್ವಾಶ್ರಯಪ್ರಣಯಿನಃ ;

ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಕಾಳಿದಾಸನ ಅಪತ್ಯಪ್ರೇಮದ ಆದರ್ಶಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ತನಗೆ ಈ ಸುಖವಿಲ್ಲವೆಂಬ ದುಷ್ಯಂತನ ವ್ಯಥೆ ಧ್ವನಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಪುಟ 81)

ದ್ರುಮೋಹಸ್ತಗ್ರಹಣ—ಬಿಡಿಸಲಾಗದ ಬಿಗಿಮುಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಬಾಧ್ಯಮಾನಮ್—ಪೀಡಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ (ಬಾಧ್ಯ ಧಾತುವಿನ ಕರ್ಮಣಿ ವರ್ತಮಾನದ ಕೃದಂತ. ಬಾಲಮೃಗೋದ್ರಮ್ ಎಂಬುದರ ವಿಶೇಷಣ).

ಸ್ಥಾನಪ್ರತ್ಯಯಾತ್—ಇವನಿರುವ ಸ್ಥಳ ವಿಶೇಷದ ವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ.

ಪದ್ಯ—10 (ಅನ್ವಯ) ಕಸ್ಯಾಪಿ ಕುಲಾಕ್ಷರೇಣ ಅನೇನ ಸ್ಫುಟಸ್ಯ ಮಮ ಗಾತ್ರೇಷು ಏವ ಸುಖಮ್ । ಯಸ್ಯ ಕೃತ್ತಿನಃ ಅಜ್ಞಾತ್ ಅಯಂ ಪ್ರಹಃ ತಸ್ಯ ಚೇತಸಿ ಕಾಂ ನಿವೃತ್ತಿಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ॥

“ಯಾವುದೋ ವಂಶದ ಚಿಗುರಿನಂತಿರುವ ಇವನ ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದಲೇ ನನ್ನ ಮೈಗೆ ಇಷ್ಟು ಸುಖವಾಗಿದೆ ; ಹೀಗಿರುವಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪುಣ್ಯವಂತನ ಮಗನಾಗಿ ಇವನು ಹುಟ್ಟಿರುವನೋ ಅವನ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತೆಷ್ಟು ಸುಖವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವನೋ ?”

ಕುಲಾಕ್ಷರೇಣ — ಕುಲವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುವ ಚಿಗುರು ನಿವೃತ್ತಿಮ್ — ಸಮಾಧಾನ ; ಸುಖ ವಿಶೇಷ.

ಉಪಸಂವಾದಿನಿ ಆಕೃತಿಃ—(ನಿನ್ನ) ರೂಪವನ್ನು ಹೋಲುವ ಆಕೃತಿ.

ವಿಷಮಿತಾ — (ವಿ + ಫಿಮ ಧಾತುವಿನ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ಗಿಜಂತ) ರೂಪದ ಭೂತ

ಕೃದಂತ, ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ) ವಿಸ್ಮಯಗೊಂಡಿದ್ದೇನೆ.

ಅಪ್ರತೀಲೋಮಃ—ಅನುಕೂಲನಾಗಿ ; ಒಗ್ಗಿದವನಾಗಿ.

ವ್ಯಪದೇಶಃ—(ಹೆಸರಿಸುವ) ವಂಶ.

ಪದ್ಯ—11 (ಅನ್ವಯ) ಯೇ ಪೂರ್ವ ಕ್ಷಿತಿರಕ್ಷಾಥಂ ರಸಾಧಿಕೇಷು ಭವನೇಷು ನಿವಾಸಮ್ ಅಶಾಂತಿ ತೇಷಾಂ ಪಶ್ಚಾತ್ ನಿಯತೈಕಯತಿವ್ರತಾನ್ ತರೂಮೂಲಾನಿ ಗೃಹೀಭವಂತಿ ॥

“ನೋದಲು ಯಾರು ಜಗತ್ತನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಭೋಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸವನ್ನು ಬಯಸುವರೋ, ಅವರಿಗೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಯತವಾದ ಸಂನ್ಯಾಸದ ವ್ರತಗಳಿಗರ್ಹವಾದ ಮರಗಳ ಬುಡಗಳೇ ಮನೆಗಳಾಗುತ್ತವೆ”.

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಯಂತನು ತನ್ನ ಪೂರ್ವಜರ ಕುಲವ್ರತವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳುತ್ತ, ತನ್ನ ಕಣ್ಣೆದುರಿನ ಈ ಬಾಲಕನು ಅಂತಹವರೊಬ್ಬರ ಮಗನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸುತ್ತಾನೆ.

ರಸಾಧಿಕೇಶ್ವ—ಅನೇಕ ಇಂದ್ರಿಯ ಸುಖ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ

ಅಶಾಂತಿ—ಬಯಸುತ್ತಾರೆಯೋ ; (ವಶ-ಕಾಂತೌ ಧಾತು ವರ್ತಮಾನ, ಪ್ರ.ಪು.ಬ.)

ಆತ್ಮಗತ್ಯಾ—ತಮ್ಮ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ.

(ಪುಟ 82)

ಅನಾರ್ಯ: ಪರದಾರವ್ಯವಹಾರ:—ಪರರ ಹೆಂಡತಿಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ವ್ಯವಹರಿಸುವುದು ಯೋಗ್ಯರಿಗೆ ಸರಿಯಲ್ಲ, ತಕ್ಕದ್ದಲ್ಲ.

ಶಕ್ರುಂತಲಾವರ್ಣ್ಯಮ್ ಶಕ್ರುಂತಸ್ಯ ಲಾವರ್ಣ್ಯಮ್—ಪಕ್ಷಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು. ಕುತ್ರವಾ ಮಮ ಮಾತಾ—ಬಾಲಕನಿಗೆ ಶಕ್ರುಂತ ಶಬ್ದದ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ, ತನ್ನ ತಾಯಿಯ ಹೆಸರನ್ನು ಕೇಳಿ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಕೇಳುವನು. ಇದರಿಂದ, ದುಷ್ಯಂತನಿಗೆ ಇವನ ತಾಯಿಯ ಹೆಸರು ತಿಳಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ರಕ್ಷಾಕರಣಡಕಮ್—ರಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಹಾಕಿದ್ದ ತಾಯಿತಿ ಅಥವಾ ಯಂತ್ರ.

(ಪುಟ 83)

ನಿಯಮವ್ಯಾಪೃತಾಯೇ—ನಿಷ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಸಕ್ತಳಾಗಿರುವ ಏವಂ....ಪ್ರತ್ಯಾಯಯತಿ ಈ ವಿವಾದವೇ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತಿದೆ.

ಏಕವೇಣೀಧರಾ—ಗಂಟುಹಾಕಿದ ತಲೆಕೂದಲನ್ನುಳ್ಳ. (ಇದು ಪ್ರಿಯನಿಂದ ಆಗಲಿರುವ ದುಃಖದ ಸೂಚಕ).

ಪದ್ಯ—12 (ಅನ್ವಯ) परिधूसरे वसने वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः शुद्धशीला अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥

“ಬೂದು ಬಣ್ಣದ (ಎರಡು) ವಸ್ತ್ರಗಳು, ತಪೋನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಬಾಡಿದ ಮುಖ (ಬಾಚದೆ) ಗಂಟು ಹಾಕಿದ ತಲೆಕೂದಲು; ಶುದ್ಧವಾದ ಶೀಲವನ್ನುಳ್ಳ ಇವಳು ನಿಷ್ಕರುಣನಾದ ನನ್ನ ದೀರ್ಘವಿರಹವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ”.

(ಪುಟ 84)

ಪದ್ಯ—13 (ಅನ್ವಯ) (हे) सुमुखि, दिष्ट्या स्मृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे उपरागान्ते शशिनः योगम् समुपगता रोहिणी (इव) स्थितासि ॥

“ಎಲೈ ಸುಮುಖಿ ; ಸುದೈವದ ದೆಸೆಯಿಂದ, ನೆನಪಿನಿಂದ ನಷ್ಟವಾದ ಅಜ್ಞಾನದ ಕತ್ತಲನ್ನುಳ್ಳ ನನ್ನ ಕಣ್ಣೆದುರಿಗೆ, ಗ್ರಹಣದ ನಂತರ ಚಂದ್ರನ ಯೋಗವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ರೋಹಿಣಿಯಂತೆ, ನಿಂತಿದ್ದೀಯೆ !”

ಅಪರಾಗಾಂತೆ—ಗ್ರಹಣ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ

ಪದ್ಯ—14 (ಅನ್ವಯ) यत् ते असंस्कारपाटलोष्णपुटं मुखम् दृष्टम् बाष्पेण जयशब्दे प्रतिषिद्धेऽपि, मया जितम् ॥

“ಅಲಂಕಾರವಿಲ್ಲದೆಯೂ ಕೆಂಪಾದ ತುಟಿಗಳನ್ನುಳ್ಳ ನಿನ್ನ ಮುಖವನ್ನು ಕಂಡದ್ದರಿಂದ (ನಿನ್ನ) ಜಯಕಾರವು ಕಣ್ಣೆದುರಿನಿಂದ ತಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಕೂಡ ನಾನು ಜಯಿಸಿದಂತಾಯ್ತು”.

भागधेयानि—ಸುದೈವವನ್ನು ; ಅದೃಷ್ಟವನ್ನು ಪ್ರಣಿಪತ್ಯ—ನಮಸ್ಕರಿಸಿ.

ಪದ್ಯ—15 (ಅನ್ವಯ) सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपेतु । तदा मे मनसः संमोहः किमपि बलवानभूत् । प्रबलतमसां श्रुभेषु प्रवृत्तयः एवंप्रायाः ; अन्धः शिरसि क्षिप्तां स्रजमपि अहिशङ्कया धुनोति ॥

“ಸುಮುಖಿ, ನಿರಾಕರಣದ ಕಹಿಯು ನಿನ್ನ ಹೃದಯದಿಂದ ದೂರವಾಗಲಿ ; ಆಗ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ (ಅಜ್ಞಾನದ) ಕತ್ತಲು ಬಹಳ ಗಾಢವಾಗಿತ್ತು, ಬಲವಾದ ಅಂಧಕಾರ ಕವಿದಿರುವವರ ನಡವಳಿಕೆಗಳು (ತಮಗುಂಟಾಗುವ ಶುಭದ ವಿಷಯ ದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಪ್ರಾಯಃ ಹೀಗೆಯೇ ಇರುತ್ತವೆ ; ಕುರುಡನು ತನ್ನ ತಲೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟ ಹೂವಿನ ಮಾಲಿಕೆಯನ್ನೂ ಕೂಡ, ಹಾವೆಂಬ ಭಯದಿಂದ ಕಿತ್ತೆಸೆಯುವನು”.

प्रत्यादेशव्यलीकम्—ಅಪ್ರಿಯವಾದ ನಿರಾಕರಣ, ಅಥವಾ ಸುಳ್ಳಾದ ನಿರಾಕರಣ. (व्यलीकंत्वप्रियेऽनृते—ಅಮರ) मनसः संमोहः—ಮನಸ್ಸಿನ ಕತ್ತಲೆ, ಬುದ್ಧಿ ಮಾಂದ್ಯ, प्रबलतमसां — ಬಲವಾದ ಮೌಢ್ಯದಿಂದಾವೃತರಾದವರ ಸ್ರಜಮ್ — ಹೂವಿನ ಮಾಲಿಕೆಯನ್ನು ; अहिशङ्कया—ಹಾವೆಂಬ ಭಯದಿಂದ पुराकृतम्—ಹಿಂದೆಮಾಡಿದ (ಕರ್ಮ) सानुक्रोशोऽपि—ಮೃದು ಹೃದಯ (ಸಹಾನುಭೂತಿ) ವುಳ್ಳವನಾದರೂ विरसः—ಕ್ರೂರನಾಗಿ. प्रीतियुल्लसन्नागि उदधृतविषादशयः—ಹೊರಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ದುಃಖದ ಬಾಣವುಳ್ಳವನಾಗಿ.

(ಪುಟ 85)

ಪದ್ಯ—16 (ಅನ್ವಯ) (हे) सुतनु, अधरं परिबाधमानः यः ते बाष्पबिन्दुः पूर्वं मोहात् मया उपेक्षितः, अद्य आकुटिलपक्षमविलग्नं बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयः तावत् भवेयम् ॥

“ಕೇತುಟಿಯನ್ನು ಬಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯಾವ ನಿನ್ನ ಕಣ್ಣೀರಿನ ಹನಿಯು ಹಿಂದೆ ನನ್ನಿಂದ ಅಜ್ಞಾನದ ಕಾರಣ ಉಪೇಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತೋ; ಈಗ ಕುಟಿಲವಾದ ರೆಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವ ಆ ಕಣ್ಣೀರನ್ನು ಒರೆಸಿ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತೇನೆ.

ಶ್ರುತಸಮವಾಯಿಚಿಹ್ಮಮ್ — ಋತುವಿನೊಡನೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಗುರುತಾಗಿ; ಲತಾ ಕುಸುಮಂ ಪ್ರತಿಪದ್ಯತಾಮ್—ಲತೆಯು ಹೂವನ್ನು ಪಡೆಯಲಿ. ಇದರ ಧ್ವನಿ ನೀನು ನನ್ನ ಪುನಸ್ಸಮಾಗಮನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕುರುಹಾಗಿ ಈ ಉಂಗುರವನ್ನು ಧರಿಸು.

ಸ್ವಾಂ ಪುರಸ್ಕೃತ್ಯ—ನಿನ್ನನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು
ಜಿಹ್ಮಿಮಿ—ನಾಚುತ್ತೇನೆ.

(ಪುಟ 86)

ಪದ್ಯ—17 (ಅನ್ವಯ) ರಣಶಿರಸಿ ತೇ ಪುತ್ರಸ್ಯ ಅಗ್ರಯಾಂಯಿ ಭುವನಸ್ಯ ಭರ್ತಾ ಅಯಂ ದುಷ್ಯಂತ ಇತ್ಯಭಿಹಿತಃ । ಯಸ್ಯ ಚಾಪೇನ ವಿವಿವರ್ತಿತಕರ್ಮ ತತ್ ಮಧೊನಃ ಕೌಟಿಮತ್ಕುಲಿಶಂ ಆಭರಣಂ ಜಾತಮ್ ॥

“ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ನಾಯಕನಾದ ಮತ್ತು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಕನಾದ ಇವನು ದುಷ್ಯಂತನೆಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳವನು. ಇವನ ಧನುಸ್ಸಿನಿಂದ (ಯುದ್ಧದ) ಕೆಲಸವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಂಡ ಮೊನೆಯಾದ ಆ ವಜ್ರಾಯುಧವೂ ಕೂಡ ಇಂದ್ರನಿಗೆ (ಕೇವಲ) ಅಭರಣವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು”.

ಕೌಟಿಮತ್—ಚೂಪಾದ ಮೊನೆಯನ್ನುಳ್ಳ (ಕುಲಿಶಮ್ ಎಂಬುದರ ವಿ.)

ಪುತ್ರಪ್ರೀತಿಪಿಶ್ತುನೆನ—ಮಗನ ವೇಲಿನ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ

ದಿವೌಕಸಾಂ ಪಿತರೋ—ದೇವತೆಗಳ ತಂದೆ ತಾಯಿಯರಾದ ಮಾರೀಚ ಮತ್ತು ಅದಿತಿ ವಾಸವನಿಯೊಜ್ಯ—ಇಂದ್ರನ ಸೇವಕನಾದ.

ಪದ್ಯ—18 (ಅನ್ವಯ) ಆಖಂಡಲಸಮಃ ಭರ್ತಾ; ಸುತಃ ಜಯಂತಪ್ರತಿಮಃ, ತೇ ಅನ್ಯಾ ಆಶೀಃ ನ ಯೋಗ್ಯಾ; ಪೌಲೋಮೀಸಹಶಿ ಭವ ॥

“ನಿನ್ನ ಪತಿ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಸಮನಾದವನು; ಮಗ ಜಯಂತನನ್ನು ಹೋಲುವನು; ನಿನಗೆ ಬೇರೆ ಯಾವ ಅಶೀರ್ವಾದವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ; ಶಚೀದೇವಿಗೆ ಸದೃಶಳಾಗು”.

ಜಯಂತಃ—ಇಂದ್ರನ ಮಗ; ಪೌಲೋಮಿ—ಇಂದ್ರನ ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಶಚೀದೇವಿ.

ಪದ್ಯ—19 (ಅನ್ವಯ) ದಿಷ್ಟಾ ಸಾಧ್ವಿ ಶಕ್ರುಂತಲಾ, ಇದಂ ಸದಪತ್ಯಂ; ಭವಾನ್ ಇತಿ ಶ್ರದ್ಧಾ, ವಿಕೃತಂ, ವಿಧಿಶ್ಚ ತತ್ ತ್ರಿತಯಂ ಸಮಾಗತಮ್ ॥

“ ಪತಿವ್ರತೆಯಾದ ಶಕುಂತಲೆ; ಈ ಜಳ್ಳೆಯ ಮಗ ಮತ್ತು ನೀನು; ಹೀಗೆ ಶ್ರದ್ಧೆ, ಧನ; ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾದ ವಿಧಿ ಇವು ಮೂರೂ ಸುದೈವದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಜುಟ್ಟುಗೂಡಿದಂತಾಯಿತು ”.

ಅಭಿಪ್ರೇತಸಿದ್ಧಿ:—ಇಷ್ಟಾರ್ಥ ಸಿದ್ಧಿ ; ಪ್ರಾಕ್—ಮೊದಲು.

(ಪುಟ 87)

ಪದ್ಯ—20 (ಅನ್ವಯ) ಕ್ರುಸುಮಂ ಪೂರ್ವಂ ತದೇತಿ ; ತತಃ ಕಲಂ (ತದೇತಿ) ವನೋದಯಃ ಪ್ರಾಕ್ ; ತದನಂತರಂ ಪಯಃ ನಿಮಿತ್ತನೈಮಿತ್ತಿಕಯೋಃ ಕ್ರಮಃ ಅಯಮ್ ; ತವ ಪ್ರಸಾದಸ್ಯ ತು ಸಂದಪಃ ಪುರಃ ॥

“ ಮೊದಲು ಹೂವು, ಅನಂತರ ಹೆಣ್ಣು ; ಮೋಡ ಮೊದಲು, ಅನಂತರ (ಮಳೆಯು) ನೀರು. ಕಾರಣ ಕಾರ್ಯಗಳ ಕ್ರಮ ಹೀಗಾದರೆ ನಿಮ್ಮ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬಯಸಿದ ಸಂಪತ್ತು ಮೊದಲು ; ಅನಂತರ ಅನುಗ್ರಹ ”.

उपयम्य—ಮದುವೆಯಾಗಿ ; कस्यचित् कालस्य—ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ನಂತರ स्मृति-शैथिल्यात्—ನೆನಪು ಸಡಿಲವಾದ ಕಾರಣ ; ऊढपूर्वा—ಹಿಂದೆ ವಿವಾಹಿತಳನ್ನು.

ಪದ್ಯ—21 (ಅನ್ವಯ) यथा समक्षरूपे गजः न इति ; तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ; पदानि वृद्ध्वा तु प्रतीतिः भवेत् , तथाविधः मे मनसः विकारः॥

“ ಕಣ್ಣೆ ದೂರಿಗೆ ಕಂಡಾಗ ಇದು ಅನೆಯಲ್ಲವೆಂದೂ, (ಅದು) ಹೊರಟುಹೋದ ಮೇಲೆ ಸಂಶಯವುಂಟಾಗಿ, ಕಡೆಗೆ ಹೆಜ್ಜೆಯ ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಹೇಗೆ ನಂಬಿಕೆಯುಂಟಾಗಬಹುದೋ ಹಾಗಿತ್ತು (ಆಗ) ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ ವಿಕಾರ.

तस्मिन् अपक्रामति—ಸತಿಸಪ್ತಮೀ ಪ್ರಯೋಗ ; प्रत्यक्षवैकल्यम्—ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸಿದ ದುಃಖವನ್ನುಳ್ಳ ವಚನೀಯಾತ್—ನಿಂದೆಯಿಂದ ಚರಿತಾರ್ಥಾ—ಕೃತಾರ್ಥಳಾಗಿ ; मन्युः—ಕೋಪವು.

(ಪುಟ 88)

ಪದ್ಯ—22 (ಅನ್ವಯ) शापात् स्मृतिरोधरूपे भर्तरि प्रतिहता असि अपेततमसि (भर्तरि) तवैव प्रभुता । मलोपहतप्रसादे दर्पणतले छाया न मूर्च्छति ; श्रुद्धे तु सुलभावकाशा ॥

“ ಶಾಪದ ಕಾರಣ ನೆನಪಿನ ಅಡಚಣೆಯಿಂದ ನಿನ್ನ ಪತಿ ಕ್ರೂರನಾಗಿದ್ದಾಗ ತಿರಸ್ಕೃತಳಾದೆ. (ಈಗ) ಕತ್ತಲನ್ನು ಕಳೆದ ಪತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿನ್ನದೇ ಅಧಿಕಾರ ; ಕೊಳೆಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವು ಮೂಡದು, ಶುದ್ಧವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುವುದಷ್ಟೆ. ಮಲೋಪಹತಪ್ರಸಾದೇ—ಕೊಳೆಯಿಂದ (ಮುಂಕಾದ)

ನಾಶಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಪ್ರಸನ್ನತೆ (ಸ್ವಚ್ಛತೆ) ಯುಳ್ಳ. ಅಭಿನಂದಿತ: ಕಚಿತ್ —
ಅಭಿನಂದಿಸಲ್ಪಟ್ಟನೆ ?

ಅನುಷ್ಠಿತಜಾತಕರ್ಮಾ — ನಡೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ಜಾತಕರ್ಮಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನುಳ್ಳ ; ಜಾತಕರ್ಮ
ವೆಂಬುದು ಶಿಶುಜನನವಾದ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಒಳಗೆ ನಡೆಸಬೇಕಾದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ
ಸಂಸ್ಕಾರ.

ಶಕುಂತಲೇಯ: — ಶಕುಂತಲಾಯಾ: ಅಪತ್ಯಂ ಪುಮಾನ್ — ಶಾಕುಂತಲಾ + ಪಯ (ಡಕ್
“ಸ್ತೀಭ್ಯೋ ಡಕ್” ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ)

ಭಾವಿನಮ್ — ಮುಂದೆ ಆಗಲಿರುವ.

ಪದ್ಯ — 23 (ಅನ್ವಯ) ಅನುದ್ವಾತಸ್ತಿಮಿತಗತಿರ್ನಾ ರಥೇನ ತೀರ್ಣಜಲಧಿ:
ಅಪ್ರತಿರಥ: ಸಪತ್ನೀಪಾಂ ವಸುಧಾಂ ಪುರಾ ಜಯತಿ । ಅಯಂ ಇಹ ಸತ್ವಾನಾಂ ಪ್ರಸಭದಮನಾತ್
ಸರ್ವದಮನ: , ಲೋಕಸ್ಯ ಭರಣಾತ್ ಭರತ ಇತಿ ಪುನ: ಆಖ್ಯಾಯಾಸ್ಯತಿ ॥

“ಅಸ್ಥಲಿತವಾದ ದೃಢಗತಿಯನ್ನುಳ್ಳ ರಥದಿಂದ, ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ದಾಟಿ,
ಎದುರಾಳಿಯಿಲ್ಲದೆ (ಇವನು) ಏಳು ದ್ವೀಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭೂಮಂಡಲವನ್ನು
ಜಯಿಸುವವನು ; ಮೃಗಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಅಡಗಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಾರಣ ಇಲ್ಲಿ
ಸರ್ವದಮನನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವ ಇವನು ಲೋಕವನ್ನೆಲ್ಲ ರಕ್ಷಿಸುವುದರಿಂದ
ಮುಂದೆ ಭರತನೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆಯುವನು ”

ಅನುದ್ವಾತ — ಹಳ್ಳಿ, ತಿಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಲುಕದೆ ಇರುವ, ಅಪ್ರತಿರಥ: — ಎದುರಾಳಿ
ಯಿಲ್ಲದವನು. ಪುರಾಜಯತಿ “ಯಾವತ್ಪುರಾನಿಪಾತಯೋರ್ಲಡ್” ಎಂಬ ಸೂತ್ರಾನುಸಾರ
ಭವಿಸ್ಯತ್ಕಾಲದ ಅರ್ಥವನ್ನು ವರ್ತಮಾನಕಾಲದ ಕ್ರಿಯಾಪದದಿಂದ ಸೂಚಿಸಿದೆ.
ಲೋಕಸ್ಯ ಭರಣಾತ್ ಭರತ: — ಭರತ ಶಬ್ದವು ಮೃ ರಕ್ಷಿಸು ; ಆಧಾರವಾಗಿರು ; ಎಂಬ
ಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ.

ಶ್ರಾವಯಿತವ್ಯ: — ಶೃ ಧಾತುವಿನ ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ ರೂಪದ ವಿಧ್ಯರ್ಥ ಕೃದಂತ ;
ಕೇಳುವಂತೆ ಮಾಡಲ್ಪಡಬೇಕು. ವಿಹಾಯಸಾ — ಆಕಾಶಮಾರ್ಗದಿಂದ

ಪದ್ಯ — 24 (ಅನ್ವಯ) ಪಾರ್ಥಿವ: ಪ್ರಕೃತಿಹಿತಾಯ ಪ್ರವರ್ತತಾಮ್ ; ಶ್ರುತಮಹತಾಂ
ಸರಸ್ವತೀಮಹೀಯತಾಮ್ । ಪರಿಗತಶಕ್ತಿ: ನೀಲೋಹಿತ: ಆತ್ಮಭೂ: ಮಮಾಪಿ ಪುನರ್ಭವಂ
ಕ್ಷಪಯತು ॥

“ದೊರೆಯ ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಲಿ ; ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠರಾದ
ಕವಿಗಳ ವಾಣಿ ಮೊರೆಯಲಿ (ಗೌರವಿಸಲ್ಪಡಲಿ) ಶಕ್ತಿಸಹಿತನಾದ ಸ್ವಯಂಭೂ ಶಿವನು
ನನ್ನ ಪುನರ್ಜನ್ಮವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲಿ ”.

ಶ್ರುತಮಹತಾಮ್ — ವೈದಿಕ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದವರ.

महीयताम्—गौरविसल्लुडलि परिगतशक्तिः—शक्तिरೂಪಳಾದ ಪಾರ್ವತಿಯಿಂದೊಡಗೂಡಿದ, ಅಥವಾ ಎಂಟು ಶಕ್ತಿವಿಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ. ನೀಲಲೋಹಿತः—ನೀಲಶ್ವಾಸಿ ಲೋಹಿತಶ್ಚ. ಶಿವನ ಹೆಸರು. ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. (1) ವಾಮಭಾಗೆ ನೀಲः—(ಎಡಭಾಗ ಕಪ್ಪು) ದಕ್ಷಿಣಭಾಗೆ ಲೋಹಿತः (ಬಲಭಾಗ ಹೊಂಬಣ್ಣ—ಪಾರ್ವತಿಯಿಂದೊಡಗೂಡಿರುವುದರಿಂದ); (2) ನೀಲः ಕಂಠೆ (ಕುತ್ತಿಗೆ ಕಪ್ಪು) ಲೋಹಿತಶ್ಚ ಕೇಶೇಷು (ಜಟೆ ಹೊಂಬಣ್ಣ).

भरतवाक्यम्—ಪರಿಶಿಷ್ಟನೋಡಿ.

ಹಿಂದೆ ಕಣ್ವರ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಂಕುರಿಸಿದ ದುಷ್ಯಂತ ಶಕುಂತಲೆಯರ 'ಮರ್ತ್ಯ' ಪ್ರೇಮವು ದುರ್ವಾಸರ ಶಾಪ ಮತ್ತು ಉಂಗುರದ ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಾಲೆಯಾಟಗಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಶುದ್ಧಿಹೊಂದಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಲಕ್ಷಣೋಪೇತನಾದ ಪುತ್ರನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಜಗನ್ಮಂಗಳಕರವಾಗಿ 'ದಿವ್ಯ'ತೆಯನ್ನು ಪಡೆದ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಪ್ರಣಯಿಗಳ ಪುನಸ್ಸಮಾಗಮವು ಇದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ದಿವ್ಯವಾದ ಮಾರೀಚಾಶ್ರಮದ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲೇ ನಡೆಯುವಂತೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿರುವುದು ಮಹಾ ಕವಿಯ ರಚನಾ ಕೌಶಲ, ಪ್ರತಿಭೆ, ಔಚಿತ್ಯಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ ಕಲಶವಿಟ್ಟಂತಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ ಅಭಿಜ್ಞಾ ವಿಮರ್ಶಕರು ಗುರುತಿಸಿರುವ ದಿವ್ಯಮರ್ತ್ಯಗಳ ಸಮಾಗಮ; ಮತ್ತೆಲ್ಲೂ ಕಾಣದ ಒಂದು ನೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಅನುಬಂಧ

ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಕೆಲವು ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಗಳು

1. ನಾಟಕಮ್—ಕವೇ: ಕರ್ಮ (ಕವಿಯ ಕರ್ಮ) ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ವಿಮರ್ಶಕರಿಂದ ಅನೇಕ ವಿಧವಾಗಿ ಲಕ್ಷಿತವಾದ 'ಕಾವ್ಯ'ವನ್ನು ದೃಶ್ಯ (ನೋಡಲು ಅರ್ಹವಾದದ್ದು) ಮತ್ತು ಶ್ರವ್ಯ (ಕೇಳಲು ಅರ್ಹವಾದದ್ದು) ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರವ್ಯ ಕಾವ್ಯವು ಗದ್ಯ, ಪದ್ಯ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರವೆಂದು ಮೂರು ವಿಧ. ಗದ್ಯವು ವೃತ್ತಗಂಧಿ, ಉತ್ಕಲಿಕಾಪ್ರಾಯ, ಕಥಾ ಮತ್ತು ಅಖ್ಯಾಯಿಕಾ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಪದ್ಯವು ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಖಂಡಕಾವ್ಯವೆಂದು ಎರಡು ವಿಧ.

ದೃಶ್ಯಕಾವ್ಯವನ್ನು ಹತ್ತು ರೂಪಕ ಮತ್ತು ಹದಿನೆಂಟು ಉಪರೂಪಕಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಟಕಂ¹ ಸಪ್ರಕರಣಂ² ಭಾಣಃ³ ಪ್ರಹಸನಂ⁴ ಡಿಮಃ⁵ ।

ವ್ಯಾಯೋಗ⁶ಸಮವಕಾರಿ⁷ ⁸ವಿಧ್ಯಕ್ಷೇ⁹ಹಾಮೃಗಾ ¹⁰ಛಿತಿ ॥

ಇವು ಹತ್ತು ರೂಪಕಗಳು.

ನಾಟಿಕಾ¹ ತ್ರೋಟಕಂ² ಗೋಳಿ³ ಸೃಟಕಂ⁴ ನಾಟಯರಾಸಕಮ್⁵ ।

⁶ಪ್ರಸ್ಥಾನೋಲ್ಲಾಪ್ಯ⁷ ಕಾವ್ಯಾನಿ⁸ ಪ್ರೇಕ್ಷಣಂ⁹ ರಾಸಕಂ¹⁰ ತಥಾ ॥

ಸಂಲಾಪಕಂ¹¹ ಶ್ರೀಗದಿತಂ¹² ಶಿಲ್ಪಕಂ¹³ ಚ ವಿಲಾಸಿಕಾ¹⁴ ।

ತುರ್ಮುಖಿಕಾ¹⁵ ಪ್ರಕರಣಿ¹⁶ ಹಲ್ಲಿಶೋ¹⁷ ¹⁸ಭಾಣಿಕೇತಿ ಚ ॥

ಅಥಾದಶ ಪ್ರಾಕುರೂಪರೂಪಕಾಣಿ ಮನೀಷಿಣಿಃ ।—ಸಾಹಿತ್ಯದರ್ಪಣಃ, 6. 4-6.

ಇವು ಹದಿನೆಂಟು ಉಪ ರೂಪಕಗಳು.

ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ 'ಅಂಕ'ದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು.

ರಸ ಮತ್ತು ಭಾವಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಸುಂದರವಾಗಿರುವ ಅಂಕವು ಕಥೆಯನ್ನೋ ನಾಯಕನ ಸಾಹಸಗಳನ್ನೋ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಪದಗಳ ಅರ್ಥಗಳು ನಿಗೂಢವಾಗಿರಬಾರದು. ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ವಿವಿಧ ಎಳೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತುವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸುವಂತೆ ಹೆಣೆಯಲ್ಪಟ್ಟು, ಅವುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ಅಂಶಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಅಂಕವು ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬಾರದು. ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ಬೀಜವನ್ನೂ ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಾರದು. ಅಂಕವು ನಾನಾವಿಧವಾದ ನಾಟ್ಯವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು. ಪದ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರಬಾರದು. ಅಂಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಘಟನೆಗಳು ಪರಸ್ಪರ

ವಿರುದ್ಧವಾಗಿರಕೂಡದು ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿನ ಕಥಾಂಶವು ಅನೇಕ ದಿನ ನಡೆವಂತಿರಬಾರದು. ನಾಯಕನು ಅಂಕದ ಕಥಾಂಶಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರತಕ್ಕದ್ದು. ಮೂರು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಪಾತ್ರಗಳು ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸತಕ್ಕದ್ದು. ದೂರದಿಂದ ಕರೆಯುವುದು, ಕೊಲೆ, ಯುದ್ಧ ; ರಾಜ್ಯ ಅಥವಾ ದೇಶಗಳ ವಿಪ್ಲವ, ಮದುವೆ, ಭೋಜನ, ಶಾಸ ಮತ್ತು ವಿಮೋಚನೆ, ಮರಣ, ಸಂಭೋಗ, ನಿದ್ರೆ, ಚುಂಬನ, ಸ್ನಾನ ಮತ್ತಿತರ ಜುಗುಪ್ಸಾವಹವಾದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಅಂಕದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಕೂಡದು. ಅಂಕವು ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಬಾರದು. ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಅವಳ ಸೇವಕರು, ಮಂತ್ರಿ, ವರ್ತಕರು ಮೊದಲಾದವರ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಅಂಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಪಾತ್ರಗಳೂ ಕಣ್ಮರೆಯಾಗತಕ್ಕದ್ದು.

ನಾಂದಿ:— ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವತಾ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ರೂಪವಾದ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯೆಂದು ಹೆಸರು. ತೆರೆಯ ಹಿಂದೆ ನಟರಿಂದ ಆಚರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ (ಭರತನ ನಾಟ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕನುಸಾರ ಇಪ್ಪತ್ತೈಳುವಿಧವಾದ) “ಪೂರ್ವರಂಗಪ್ರಯೋಗದ” ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರಾದಿಕಾನ್ಯಕ್ಷಾನ್ಯಸ್ಯ ಭುಯಾಸಿ ಯಥಾಪಿ | ತಥಾಪ್ಯವಶ್ಯಂ ಕರ್ತವ್ಯಾ ನಾಂದಿ ವಿಗ್ರೋಪಶಾಂತಯೇ || (ಸಾ. ದ. 6-23). ಹೀಗೆ (ನಂದ ಧಾತುವಿನಿಂದ) ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿ ನಂದಂತಿ ಅಸ್ಯಾಂ ದೇವಾಃ ಇತಿ ನಾಂದಿ ಎಂಬ ವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ) ನಾಂದಿಯು ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸಿ ವಿಘ್ನಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ನಾಟಕವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆಚರಿಸಲ್ಪಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ‘ನಾನ್ಯಂತೇ ತತಃ ಪ್ರವಿಶತಿ ಸೂತ್ರಧಾರಃ’ ಎಂಬ ಮಾತಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವ (ಭಾಸನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿರುವ (ಕೆಲವು ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವರಂಗದ ಅಂಗಭೂತವಾದ ನಾಂದಿಯು ಮುಗಿದದೆಯೆಂದು ಅರ್ಥ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೂ ನಾಂದಿಯೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದು ಇದನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯ ಅಂಗಭೂತವಾದ ನಾಂದಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತಾವನಾಂಗಭೂತವಾದ ಈ ನಾಂದಿಯನ್ನು ‘ಸೂತ್ರಧಾರಃ ಪಠೇನಾಂದೀಂ ಮಧ್ಯಮಂ ಸ್ವರಮಾಶ್ರಿತಃ ಎಂಬ ನಿಯಮಾನುಸಾರ ಸೂತ್ರಧಾರನು ಹೇಳತಕ್ಕದ್ದು. ನಾಂದಿಯು ವಿಷಯ ಅಥವಾ ತಿರುಳನ್ನು (ಆಶಾನ್ಮಿಮಾಸ್ತು ವಸ್ತುನಿರ್ದೇಶಾನ್ಯತಮಾ ಸ್ಮೃತಾ)—ಆಶೀರ್ವಾದ, ನಮಸ್ಕಾರ ಅಥವಾ ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ಸೂಚನೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ನಾಂದಿಯು (ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ರಕಾರ) ಎಂಟು ಅಥವಾ ಹನ್ನೆರಡು ಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕೆಂದಿದ್ದರೂ ಹದಿನೆಂಟು, ಇಪ್ಪತ್ತೆರಡು (ಮತ್ತು ಐವತ್ತಮೂರು) ಪಾದಗಳಿಗೂ ಅವಕಾಶವಿದೆ. (ಯತ್ರಾಶ್ವಮಿವಾದಿಶಾಖಿರಾಶಾಖಿರೇವ ವಾ | ದ್ವಾತ್ರಿಶತ್ಯಾ ಪದೇವಾಪಿ ಸಾ ನಾಂದಿ ಪರಿಕೀರ್ತಿತಾ || ಪದವೆಂದರೆ, ಸುಪ್ತಿಜನನವಾದ ಪದ, ಶ್ಲೋಕದ ಕಾಲು ಭಾಗ ಶ್ಲೋಕಾರ್ಥ ಎಂದು ಮೊದಲಾಗಿ ಅನೇಕ ವಿಧವಾಗಿ ಅರ್ಥ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಶ್ಲೋಕಪಾದಂ ಪದಂ ಕೇचित್ಸುಪ್ಪಿಡಂತಮಥಾಪರೆ | ಪರೇವಾಂತರವಾಚ್ಯಂ ಚ ಪದಮಾಹುವಿಶಾರದಾಃ |
 ನಾಂದಿಯು ವಸ್ತುನಿರ್ದೇಶರೂಪವಾದಾಗ ಭಾಸನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿನ ಮುದ್ರಾ
 ಲಂಕಾರದ ನಿರ್ದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು 'ಅರ್ಥತಃ ಶಬ್ದತೋ ವಾಪಿ ಮನಾಕ್ಷಾವ್ಯಾರ್ಥಸೂಚನಮ್'
 ಎಂಬ ವಚನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅರ್ಥದ ಮೂಲಕವಾಗಲೀ ಶಬ್ದದ ಮೂಲಕವಾಗಲೀ
 ಕಾವ್ಯಾರ್ಥವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುವಂತಿರಬೇಕು.

4. ಸೂತ್ರಧಾರಃ — ಲಕ್ಷಣಕಾರರು ಸೂತ್ರಧಾರನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಾನಾ
 ವಿಧವಾಗಿ ಹೇಳಿರುತ್ತಾರೆ. ಸೂತ್ರ ಧಾರಯತೀತಿ ಸೂತ್ರಧಾರಃ — ಎಂಬ ನಿಷ್ಪತ್ತಿಗೆ
 ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಾಟಕದ ಕಥಾಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವವನು ಎಂದರ್ಥ. ಸೂತ್ರ
 ವೆಂದರೆ ನಾಟ್ಯಕ್ಕೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಸಲಕರಣೆಗಳೆಂದು ಅರ್ಥ. ಸೂತ್ರಧಾರನ ಉಳಿದ
 ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ನಿರೂಪಿಸಿದೆ.

ನಾಯಕನ, ಕವಿಯ ಮತ್ತು ಕಥಾವಸ್ತುವಿನ ಗುಣಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ
 ಜೋಡಿಸುವವನು; ರಂಗಮಂಟಪದ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿಪುಣ; ರಂಗಭೂಮಿಯ
 ಅಧಿದೇವತೆಯ ಪೂಜೆಯನ್ನು ನಡೆಸುವವನು ಮತ್ತು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕಥಾ
 ವಸ್ತುವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವವನು ಸೂತ್ರಧಾರ.

5. ನೇಪಥ್ಯಮ್ (ನೈಪಥ್ಯಮ್): — ನಟರು ಉಡುಪನ್ನು ಧರಿಸುವ ಕೊಠಡಿ.
 (ಕುಶೀಲವಕ್ತುಃಪ್ರವೃತ್ತಿ ಸ್ಥಳೀ ನೈಪಥ್ಯಮಿತ್ಯತೇ); ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಂಗಸ್ಥಳದ
 ತೆರೆಯ ಹಿಂದೆ ಇರತಕ್ಕದ್ದಾಗಿತ್ತು. ನೇಪಥ್ಯಮ್ ಎಂದರೆ ನಟರ ಉಡುಪೆಂದೂ
 (ಆಕಲ್ಪವೇಶೋ ನೇಪಥ್ಯಂ ಪ್ರತಿಕರ್ಮ ಪ್ರಸಾಧನಮ್ ಅಮರಃ) ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಅಲಂಕಾರ
 ವೆಂದೂ, ತೆರೆ ಅಥವಾ ಪರದೆಯೆಂಬ ಅರ್ಥವೂ ಇದೆ. (ನೇಪಥ್ಯಂ ಸ್ಯಾಜವನಿಕಾ
 ರತ್ನಭೂಮಿಃ ಪ್ರಸಾಧನಮ್ ಅಜಯಃ).

6. ಪ್ರಸ್ತಾವನಾ—ನಾಟಕದ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ನಟ, ವಿದೂಷಕ, ಅಥವಾ ಪಾಂ
 ಪಾರ್ಶ್ವಕರು ಸೂತ್ರಧಾರರೊಡನೆ ಚಮತ್ಕಾರವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗೆ
 ನಾಟಕದ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಸುವ ದೃಶ್ಯ.

ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯು : (1) ಉದ್ಘಾತಕ (2) ಕಥೋದ್ಘಾತ (3) ಪ್ರಯೋಗಾತಿ
 ಶಯ (4) ಪ್ರವರ್ತಕ ಮತ್ತು (5) ಅವಗದಿತ ಎಂದು ಐದು ವಿಧ. ಕ್ರಮವಾಗಿ
 (1) ಮುದ್ರಾರಾಕ್ಷಸ (2) ರತ್ನಾವಳಿ (ಕೆಲವು ಭಾಸನ ನಾಟಕಗಳು) (3) ನಾಗಾ
 ನಂದ ಮತ್ತು ಕುಂದಮಾಲಾ (4) ಅನರ್ಘರಾಘವ ಮತ್ತು (5) ಶಾಕುಂತಲ ಈ
 ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

7. ನಾಯಕಃ—ನಾಯಕನ ಲಕ್ಷಣ ಈ ರೀತಿ ಇದೆ—

ಲ್ಯಾಗಿ ಕೃತೀ ಕುಲೀನಃ ಸುಶ್ರೀಕೋ ರೂಪಯೋವನೋತ್ಸಾಹಿ |

ದಕ್ಷೋಽನುರಕ್ತಲೋಕಸ್ತೇಜೋವೈದ್ಯಶೀಲವಾಚೇತಾ ||

(ಸಾ. ದ., 3.30)

ನಾಯಕನು ತ್ಯಾಗಶೀಲನೂ, ಸಮರ್ಥನೂ, ಸದ್ವಂಶದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವನೂ, ಐಶ್ವರ್ಯವಂತನೂ, ರೂಪ ಯೌವನ ಮತ್ತು ಉತ್ಸಾಹಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದವನೂ ಆಗಿರಬೇಕು. ದಕ್ಷನೂ, ಲೋಕಾನುರಕ್ತನೂ ಆಗಿ ತೇಜಸ್ಸು, ವೈದಗ್ಧ್ಯ ಮತ್ತು ಶೀಲಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿರಬೇಕು. ನಾಯಕರು ನಾಲ್ಕು ವಿಧ. ಶ್ರೀರಾಮ ಯುಧಿಷ್ಠಿರರೆಂತೆ ಧೀರೋದಾತ್ತರು; ಭೀಮಸೇನನಂತೆ ಧೀರೋದ್ಧತ; ವತ್ಸರಾಜನಂತೆ ಧೀರಲಲಿತ ಮತ್ತು ಮಾಲತೀ ಮಾಧವದಲ್ಲಿನ ಮಾಧವನಂತೆ ಧೀರಶಾಂತ. ಈ ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದನ್ನೂ ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಒಟ್ಟು ಹದಿನಾರು ವಿಧಗಳಾಗುತ್ತವೆ.

8. ನಾಯಿಕಾ—ನಾಯಕನ ಗುಣಗಳನ್ನೇ ಉಳ್ಳ ನಾಯಿಕೆಯರನ್ನು ಮೂರು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणा स्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवेयुक्ता ॥ (सा. द. 3.56)

ಇವರುಗಳಲ್ಲಿ 'ಸ್ತ್ರೀಯಾ' ನಾಯಿಕೆಯರನ್ನು ಮುಗ್ಧಾ ಮಧ್ಯಾ ಮತ್ತು ಪ್ರಗಲ್ಭಾ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಒಂದೊಂದು ವಿಧವನ್ನೂ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 'ಪರಕೀಯಾ' ನಾಯಿಕೆ ಪರೋಢಾ ಕನ್ಯಕಾ ಎಂದು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಮತ್ತೆ ಅನೇಕ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. 'ಸಾಧಾರಣಾ ಸ್ತ್ರೀ' ಎಂಬ ಮೂರನೆಯ ವಿಧದ, ಧೀರಾ, ಕಲಾ ಪ್ರಗಲ್ಭಾ ಮತ್ತು ವೇಶ್ಯಾ ಎಂಬ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಭೇದಗಳು ಅನೇಕ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ.

9. आत्मगतम् ; प्रकाशम् : —सर्वश्राव्यं प्रकाशं सादश्राव्यं स्वगतं मतम् । (' ದಶರೂಪಕ.' I) ಅಶ್ರಾವ್ಯವೆಂದರೆ ರಂಗಭೂಮಿಯ ಇತರ ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಕೇಳದೆ ಇರುವ ಮಾತೆಂದು ಭಾವಿಸತಕ್ಕದ್ದು.

10. प्रवेशकः

11. विष्कम्भकः

12. मिश्रविष्कम्भकः

ಎರಡು ಅಂಕಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನೆಗಳನ್ನೋ ಅಥವಾ ಮುಂದೆ ನಡೆಯಬಹುದಾದ ಕಥಾಂಶವನ್ನೋ ಸೂಚಿಸುವ ಮೂರು ವಿಧವಾದ ದೃಶ್ಯಗಳು. ಇವು ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೂ ಕೊನೆಯ ಅಂಕದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಬರುವುದಿಲ್ಲ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ಪಾತ್ರಗಳು ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನಾಡುವ ಚೀಟಿ, ವಿದೂಷಕ ಮೊದಲಾದ ನೀಚ ಪಾತ್ರಗಳಾದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಕವೆಂದು ಹೆಸರು. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಮಾತನಾಡುವ ಉತ್ತಮ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಿದರೆ ಆ ದೃಶ್ಯಕ್ಕೆ

ವಿಷ್ಣುಂಭಕನೆಂದು ಹೆಸರು. ಮಿಶ್ರ ವಿಷ್ಣುಂಭಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆಯ ಪಾತ್ರಗಳೂ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಾರೆ.

13. ವಿತಃ—ರಾಜಕುಮಾರನ ಅಥವಾ ವೇಶ್ಯೆಯ ಜೊತೆಗಾರ, ಲಂಪಟ ಯುವಕ, ಸಂಗೀತ, ಪದ್ಯ ಕಾವ್ಯ ಮತ್ತಿತರ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಳಿದವನು ಮತ್ತು ಸಹಚರನ ಉಪಜೀವಿ. “ವೇಶ್ಯಾನಾಗರಕಯೋಃ ಪರಸ್ಪರಂ ಸಂದೇಶಂ ವೇದತೀತಿ ವಿತಃ” | ಎಂದು ವಿಟ ಶಬ್ದದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಿದೆ.

ಸಂಭಾಗಹೀನಸಂಪದ್ವಿಡ್ವಿಧತು ಧುತಃ ಕಲೇಕದೇಶಜಃ |

ವೇಶೋಪಚಾರಕುಶಲೋ ವಾಗ್ಮೀ ಮಧುರೋಽಥ ಬಹುಮತೋ ಗೋಷ್ಠಯಾಮ್ ||

14. ಚೇತಃ—ಸೇವಕ. ಚೇತೀ—ಸೇವಕಿ ಪ್ರತೀಹಾರಿ—ದ್ವಾರಪಾಲಕಿ.

15. ವಿದೂಷಕಃ—ಹಾಸ್ಯಗಾರ; ಅನೇಕ ವೇಳೆ ವೇಷ, ಭಾಷಣ ಸ್ವಭಾವಗಳ ಕಾರಣ ಅಪಹಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಈಡಾಗುವ ವ್ಯಕ್ತಿ. ದೊರೆಯ ಆಪ್ತಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶೃಂಗಾರ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆಪ್ತ ಸಹಾಯಕ.

ಗೃಹ್ಣಾಣೇಷ್ಯ ವಿತಚೇತವಿದೂಷಕಾಃ ಸ್ಯುಃ |

ಭಕ್ತಾ ನರ್ಮಸು ನಿಪುಣಾಃ ಕುಪಿತವಧೂಮಾನಭಜಕಾಃ ಸಹಾಯಶುದ್ಧಾಃ ||

ಕುಸುಮವಸಂತಾಘಭಿಃ ಕರ್ಮವಪುರ್ವೇಶಭಾಷಾಘೈಃ |

ಹಾಸ್ಯಕರಃ ಕಲಹರತಿವಿದೂಷಕಃ ಸ್ಯಾತ್ಸರ್ವಕರ್ಮಜಃ || (ಸಾ. ದಾ., 3.40, 42)

ಏಕವಿಧೋ ವಿತಶ್ಚಾನ್ಯೋ ಹಾಸಕೃಚ್ಚ ವಿದೂಷಕಃ |

ವಿಕೃತಾಕ್ಷವಚೋವೇಶೇಹಾಸ್ಯಕಾರೀ ವಿದೂಷಕಃ || (ದಶರೂಪಕಮ್)

16. ಪತಾಕಾಸ್ಥಾನಕಮ್—ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಉಪ ಕಥಾರೂಪವಾದ ಘಟನೆ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಮುಂದೇನಾಗುವುದೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದು. ನಿರೀಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅಥವಾ ಅಲೋಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾದ ಅಕಸ್ಮಿಕವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಸನ್ನಿವೇಶ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

ಯತ್ರಾರ್ಥೇ ಚಿಂತಿತೇಽನ್ಯಮಿಸ್ತಲ್ಲಿಕ್ಷೋಽನ್ಯಃ ಪ್ರಯುಜ್ಯತೇ |

ಆಗಾಂತುಕೇನ ಭಾವೇನ ಪತಾಕಾಸ್ಥಾನಕಂ ತು ತತ್ || (ಸಾ. ದ., 6.45)

ಪತಾಕಾಸ್ಥಾನಕವು ಸಾ.ದ. 6-46 ರಿಂದ 49ರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ನಾಲ್ಕು ವಿಧ.

17. ಕಂಚುಕೀ ಕಾಂಚುಕೀಯಃ—ಕಂಚುಕವೆಂಬ ವಿಶೇಷ ಉಡುಪನ್ನು ಧರಿಸಿದ ಅಂತಃಪುರದ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದ ನೌಕರ. ಪ್ರಾಯಶಃ ವೃದ್ಧ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ. ದೊರೆಯ ಸಮೀಪವರ್ತಿ. ಕಂಚುಕಮ್ ಅಸ್ಯ ಅಸ್ತಿ ಇತಿ ಕಂಚುಕೀ.

ಅಂತಃಪುರಚರೋ ವೃದ್ಧೋ ವಿಪ್ರೋ ಗುಣಗಣಾವಿತಃ |

ಸರ್ವಕಾರ್ಯಾರ್ಥಕುಶಲಃ ಕಂಚುಕೀತ್ಯಭಿಧೀಯತೇ ||

ಜರಾವೇಶ್ಯವ್ಯಯುಕ್ತೇನ ವಿಶೇಷಾತ್ರೇಣ ಕಂಚುಕೀ | (ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಮ್)

18. ಅಪವಾರಿತಮ್ ಅಥವಾ ಜನಾತಿಕಮ್:—ಮರೆಯಲ್ಲಿ. (ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪತಾಕಾ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಭಿನಯದಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ).

त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामान्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥ (सा. द., 6.139)

19. भरतवाक्यम् — ನಾಟಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪುರೋಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಬಯಸುವ ಶುಭಾಶಂಸನ. ಭರತ ಎಂದರೆ ನಟ. ಅವನಿಂದ ಅಥವಾ ಗುಂಪಾಗಿ ಎಲ್ಲ ನಟರಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. भरतस्य वाक्यं भरतवाक्यम् । नाट्याचार्य्यं भरतनिगे गौरववन्नु सೂचिसुव वाक्येन्दो हेलुत्तಾರೆ. सामान्यवागि भरतवाक्येवु मके बेलीगळ सवुदियन्नु ಕೋರುತ್ತದೆ.

20. ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಭಾಷೆಗಳ ಪ್ರಯೋಗ:— ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮ, ಅಧಮ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात्कृतात्मनाम् ।

शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषिताम् ॥ इत्यादि:

(सा. द., 6. 158 to 160)

ಅಧಮ ಪಾತ್ರಗಳಾದ ಜೇಟಿ, ಶಕಾರ ಮೊದಲಾದವರೂ, ಸ್ತ್ರೀಯರೂ, ವಿದೂಷಕನೂ ಪ್ರಾಕೃತ. ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ. ಉತ್ತಮ ಪಾತ್ರಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನೇ ಆಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಹೇಳುವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ಯಾವ ಯಾವ ಪಾತ್ರಗಳು ಯಾವ ಯಾವ ವಿಧವಾದ ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಬಳಸಬೇಕೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಭರತನು ನಿರ್ದೇಶನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः मध्यमो विटविदूषकौ ।

तथा शकारश्चेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥ (सा. द., 3.46)

ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ರುದ್ರಟನು ಈ ರೀತಿ ಹೇಳಿರುತ್ತಾನೆ—

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च ।

पष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

ಭರತನು ಅವುಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ—

मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेनन्यर्धमागधी ।

बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥

wo 26973—MUPM—3,000 copies—24-7-86

3

[Handwritten signature]

ଜି.ଏ. : ଡା. 12-00